16702
536

53/a.

Kájel Endre
Galgamácsád

OSZK

OSZK

KULTURA

A KULTURA
REGÉNYTÁRA

LIII

ANATOLE FRANCE

A KIS NOZIÈRE

ANATOLE FRANCE

A KIS NOZIÈRE

REGÉNY

FORDITOTTA
SZINI GYULA

BUDAPEST, 1920
A KULTURA KÖNYVKIADÓ ÉS NYOMDA R.-T. KIADÁSA
VI. TERÉZ-KÖRUT 5

KÖNYV-TÁRA

R 2

16.702/53a

M. N. MUZEUM KÖNYVTÁRA
I. Nyomt. Növedéknapló
1921 év. 113. sz.

Kultura könyvkiadó és nyomda r.-t. nyomdája, Budapest, V., Visegrádi-u. 3

ELSŐ KÖNYV

GYERMEKKOROM

I

A biblia és az állatkert

A világegyetemről való első nézetemet a régi bibliámból meritettem, amelyben metszetek voltak. Tizenhetedik századbeli alakok sorozata volt rajtuk és benne a földi paradicsom a hollandiai tájképek buja üdeségét mutatta. Brabanti lovakat, nyulakat, malacokat, csirkéket, kövér farku juhokat lehetett ott látni. Éva a Teremtés állatai közt vonult föl flamand szépségében. De mindez elveszett kincs volt a számomra. Jobb szerettem a lovakat.

A hetedik oldal (szinte magam előtt látom) a Noé bárkáját ábrázolta abban a percben, amikor az állatokat párosával vitték reá. A Noé bárkája az én bibliámban aféle hosszukás, régimódi hajó volt, ame-

lyen fából való kastély állott a maga két lejtősikot alkotó födelével. Tökéletesen hasonlitott arra a Noé bárkájára, amelyet újévi ajándékul kaptam és amelyből jó gyantás illat áradt. A két bárka közti hasonlatosság döntő bizonyitéka volt a szememben a Szentirás igazságának.

Nem győztem betelni sem a Paradicsom, sem a Vizözön képeivel. Nagy gyönyörüségem telt abban is, hogy Sámson mint viszi el Gáza város kapuit. Ez a Gáza város a tornyaival, harangtornyaival, patakjával, környező erdőbokraival elbüvölő volt. Sámson egy-egy kapuval a hóna alatt távozott. Nagyon érdekelt. Sámson a barátom volt. Ebben a tekintetben, mint sok más tekintetben is, nem változtam. Még ma is szeretem Sámsont. Nagyon erős ember volt, nagyon egyszerü, nem volt benne árnyéka sem a rosszaságnak, ő volt az első romantikus és bizonyára a legőszintébbek közül való.

Megvallom, régi bibliámban nem nagyon ismertem ki magam az események egymásutánjában és egészen belezavarodtam a filiszteusok és amalekiták harcaiba. Ezeknél a népeknél leginkább a fejviseletüket csodáltam, aminek a sokfélesége ma is bámulatba ejt. Látni lehetett rajtuk sisakokat, koszorukat, kalapokat, sipkákat és csodálatos turbánokat. Soha életemben nem fogom elfelejteni József süvegét, amelyet Egyiptomban viselt. Ez ugyan igazán turbán volt, ha ugy tetszik, még pedig széles turbán, de hegyes sipkában végződött, amelyet boglár diszitett két structollal és ez igen tekintélyes fejdisz volt.

Az Uj Testamentomnak a régi bibliámban valami bensőbb varázsa volt a számomra és gyönyörüséges emlékem az a veteményes kert, amiben Jézus megjelent Magdolna előtt. «*És ő azt hivé* — igy hangzott a régi szöveg — *hogy az kert gazdájával állna szemben...*» Végül a Könyörületesség hét munkájában Jézus Krisztus, aki a szegény ember, a fogoly és a zarándok képében jelent meg, látta, hogy egy hölgy jön feléje, aki ugy van öltözve, mint Ausztriai Anna, velencei csipké-

ből való nagy gallérral. Egy lovag, tollas, puha nagykalappal a fején, csipejére illesztett kézzel, vállán csuklyás köpennyel, előkelően tölcsérszáru csizmával intett a várfokról a kis apródjának, aki kancsót és ezüst serleget tartott, hogy öntsön bort a szegény embernek, akinek a fejét fénykoszoru övezte. Milyen szeretetreméltó, milyen titokzatos, milyen bensőséges volt mindez! És Jézus Krisztus, aki ott állt a lugasban egy IV. Henrik korabeli pavillon lábánál, az emberekhez mennyivel közelebbállónak látszott és mennyivel inkább bele volt keverve a földi világ dolgaiba!

Minden este a lámpánk alatt forgattam az ódon bibliámat és az álom, a gyermekkornak gyönyörüséges álma, amely legyőzhetetlen, mint a vágy, lassankint átölelt langyos árnyaival, mialatt a lelkem még tele volt a szent képekkel. És a patriarchák, az apostolok, a csipkegalléros dámák tovább élték természetfölötti életüket az álmomban. A bibliám számomra kézzelfogható valósággá lett és igyekeztem, hogy a világegyetem képét hozzá igazitsam.

A világegyetem számomra nem terjedt valami nagyon tul a Malaquais rakparton, hol első napjaimat lélekzeni kezdtem, hogy az albai gyöngéd szüz szavaival éljek. És gyönyörüséggel lélekzettem első napjaimat abban a fényben, előkelőségben és dicsőségben uszó negyedben, amelyhez a Tuileriák, a Louvre, a Palais Mazarin tartoznak. Öt éves koromban még nem nagyon kutattam át a világegyetemnek a Louvreon tul, a Szajna jobb partján lévő részeit. A balpartot jobban ismertem, minthogy ott laktam. Végigmentem a rue des Petits Augustins-en és mikor ennek az utcának a végére értem, azt hittem, hogy ott a világ vége.

A rue des Petits Augustins mai neve rue Bonaparte. Abban az időben, mikor itt volt a világ vége, ugy láttam, hogy ezen az oldalon az örvény szélén egy szörnyü vaddisznó áll őrt és négy kőóriás, akik hosszu talárban ülnek, könyvvel a kezükben egy csarnokban, amely vizzel teli medence fölött áll egy térség közepén, amit fák szegélyeznek, közelében pedig egy rengeteg

nagy templom áll. Nem értik, ugy-e, azt, amit mondok? nem tudják, miről beszélek?... Óh! a vaddisznó, a Bailli-ház szegény vaddisznója szégyenletes élete után már régóta nincs a világon. Az ujabb nemzedék nem látta, hogy a fogoly vaddisznó hogyan szenvedte el az iskolásfiuk sértéseit. Nem látta, hogyan feküdt ott félig lehunyt szemmel, fájdalmas beletörődéssel. A rue Bonaparte sarkán a vaddisznó egy fészerben lakott, amelynek sárgára volt festve a fala és amely freskókkal volt diszitve, amik almásszürke, erős percheroni lovak által vont butorszállitó kocsikat ábrázoltak. A helyén most ötemeletes ház emelkedik. És ha elmegyek a Saint Sulpice-tér szökőkutja előtt a kutszobor négy kő-óriása már nem tölt el titokzatos félelemmel. Ismerem, mintahogy az egész világ ismeri a nevüket, a szellemüket, a történetüket. A nevük ez: Bossuet, Fénélon, Fléchier és Massillon.*

A nyugati oldalon is elértem a világ végső határát... Chaillot egyenetlen magaslatai, a Trocadero dombja, ahol akkor még vadon tenyészett az ökörfarkkóró és mentha illata uszott a levegőben, itt igazán a világ vége volt, a feneketlen örvény széle, ahol látni lehet a mezitelen embert, akinek csak egy lába van és ugrálva jár és a halembert és a fej nélkül való embert, aki a mellén hordja az arcát. Annak a hidnak a két partján, amely errefelé lezárta a világot, a rakpartok komorak, szürkék és porosak voltak. Bérkocsit egyáltalán nem lehetett látni, csak néha-néha egy-egy járókelőt. Ittott a viz mentén az alacsony védőfalra könyökölt egy-egy fiatal katona, pálcát faragott és nézte, mint folyik a Szajna. Annak a római lovasnak a lábánál, amely a Mars mező jobb sarkát foglalja el, öregasszony kuporodott a kőfal mellé és almáslepényt meg kókuszdiót árult. A kókuszdió vizes palackban volt, amelyet citrom koronázott. Por és csönd honolt e dolgok fölött. Most ezen a helyen a Jénai-hid köt össze egymással uj városnegyedeket. Elvesztette komor és néptelen külsejét, amilyen még az én gyermekkoromban volt. A por, amit a

* A négy klasszikus francia egyházi szónok.

szél az uton kavar, nem a régi por többé. A római lovas uj embereket és uj szokásokat lát. Nem busul miattuk: köből van.

De legjobban ismertem és szerettem a Szajna meredek partjait; jó öreg dajkám, Nanette mindennap elvitt engem oda sétálni. Ott viszontláttam a régi képes bibliám Noé bárkáját. Mert minden kétségen felül hittem, hogy a Samaritaine hajója a pálmafájával, amelyből csodálatosan vékony és fekete füst szállongott, nem más, mint a Noé bárkája. Hiszen természetes volt: minthogy nincs többé özönviz, a bárkából uszodát csináltak.

A keleti oldalon eljutottam a Jardin des Plantesba és a Szajna mentén egészen az Austerlitzi hidig. Ez volt a határ. A természet legvakmerőbb buvárai is eljutnak addig a pontig, amelynél nincs tovább. Lehetetlennek látszott előttem, hogy az Austerlitzi hidon is tul lehet menni. Az én lábam kicsi volt, a Nanette dajkámé pedig öreg; és bár én is kiváncsi voltam, ő is, mindig le kellett telepednünk egy padra, vagy fa alá, szemben a hiddal és egy nanterrei sütemény-árusitóval. Nanette alig volt nagyobb, mint én. Szent nő volt, virágos indiai szövetben, fején csöves fökötővel. Azt hiszem, a világról való fogalma épp oly naiv volt, mint az enyém, amelyet mellette szereztem. Igaz, hogy sohasem hallgatott rám. De nem volt szükséges, hogy meghallgasson. És amit felelt nekem, mindig találó volt. Gyöngéden szerettük egymást.

Mialatt Nanette a padon ült és szeliden elgondolkodott titokzatos és bensőséges dolgain, én egy fa lábánál a kis ásómmal a földet turtam vagy pedig a hidat néztem, amely számomra lezárta az ismert világot.

Mi volt azontul? Mint a tudósok, én is csak összehasonlitásokra voltam utalva. De fölmerült bennem egy föltevés, amelyet olyan elfogadhatónak találtam, hogy bizonyosságnak tartottam; a föltevésem az volt, hogy az Austerlitzi hidon tul a Biblia csodálatos országai terülnek el. A jobb parton volt egy domb, ame-

lyet fölismertem a bibliám metszeteiből, ez a domb Bethsabé fürdői fölött uralkodott.

Azontul pedig hitem szerint a Szent Föld és a Holt Tenger következett; azt hittem, hogy ha az ember tovább sétálhatna, megláthatná az Atyauristent kék ruhájában és fehér szakálával, amelyet a szél borzol és Jesus Christust, amint a tengereken jár és talán a szivem választottját is, Józsefet, aki akkor talán még élt, mert hiszen nagyon fiatal volt, amikor a bátyjai eladták.

Ezt a fölfogásomat csak megerősitette az, hogy a Jardin des Plantes-ban a Földi Paradicsomot láttam, amely kissé megöregedett, de alapjában véve, nem nagyon változott. Efelől annál kevésbé kételkedtem, mert bizonyitékaim voltak róla. A Földi Paradicsomot a bibliámban láttam és anyám igy magyarázta: «A Földi Paradicsom nagyon kellemes kert volt, szép fák voltak benne és a Teremtés valamennyi állata». Mindez pontosan illett a Jardin des Plantesra*, amely a biblia és anyám Földi Paradicsomának felelt meg avval a különbséggel, hogy az állatok köré rácsot csináltak, ami következése a müvészetek előrehaladásának, amelyet az emberi ártatlanság elvesztése okozott. És a lángpallosu Angyal helyét a bejáróná elfoglalta a piros nadrágos őrtálló katona.

Büszke voltam erre a fontos fölfedezésemre. Titokban tartottam magamban. Még apámnak se mondtam el, akit pedig minduntalan megkérdeztem a látható és láthatatlan dolgok eredete, oka és végcélja felől. De arról, hogy a Jardin des Plantes-ot a Paradicsommal azonositottam, némán hallgattam.

Hallgatásomnak többféle oka volt. Először is öt éves korában az embernek nagy nehézségei vannak, hogy bizonyos dolgokat megmagyarázzon. Ez a felnőtt emberek hibája, akik rosszul értik meg, amit a kis gyerekek mondani akarnak. Aztán boldog voltam, hogy csak én tudom az igazságot. Hamarább tudtam, mint az egész világ. Azt is éreztem, hogy ha bárkinek szó-

* A párisi állatkert.

lok róla, ki fognak csufolni, ki fognak nevetni és az én szép világnézetem összeomolnék, ami nagyon fájna nekem. Őszintén szólva, ösztönszerüleg éreztem, hogy nézetem nagyon gyönge lábon áll. Sőt lelkem mélyén, legtitkosabb lelkiismeretemben bátor, vakmerő, csalóka és vétkes nézetnek tartottam. Ez nagyon bonyolultnak hangzik. De el sem lehet gondolni, hogy milyen bonyolult gondolatok támadnak egy öt éves fejben.

Sétáinkat az állatkertben mint utolsó emléket őrzöm Nanette dajkámról, aki oly öreg volt, mikor én oly fiatal voltam és oly kicsi volt, mikor én kicsi voltam. Még hat éves se voltam, mikor Nanette, sajnos, elment tőlünk és szüleim is, én is megsirattuk. Nem meghalni ment el tőlünk, hanem tudom is én, miért, tudom is én, hová. Ekkép eltünt életemből, mint a tündérek a mezőn, akikről azt mondják, hogy jó öreg asszonyok képét öltik magukra, hogy beszélgethessenek az emberekkel, aztán elfoszlanak a levegőbe.

II

A szemüvegárus

Ebben az időben édes volt a levegő; minden szellő gyönyörüséges lázat hozott magával; a négy évszak örömteljes meglepetésekkel váltakozott és a világ ugy mosolygott, mintha ujjászületett volna. Azért volt ilyen, mert hat éves voltam. Már akkor is gyötört az a nagy kiváncsiság, amely életem minden háboruját és örömét okozta és amely annak a keresésére ösztönzött, amit az ember nem talál meg soha.

A cosmographiám — a világról saját külön képem volt, — óriási volt. A Malaquais-rakpartot, hová a szobám nyilt, a világ középpontjának tartottam. A zöld szobát, amiben anyám a kis ágyamat az övé közelében vetette meg, a maga fönséges csöndességében és családi szentélyszerüségében a világ olyan pontjának tekintettem, amelyre az Ég jókedvében vetette a sugarait, amint az szent képeken látható. A szobám négy fala, amelyet pedig annyira ismertem, mégis tele volt rejtelmességgel.

Éjjel az ágyamból furcsa alakokat láttam rajta és ekkor hirtelen a zárt, jó meleg szoba, amelyben a házi tüzhely utolsó fényei lobbantak ki, tágasra szétnyilt a természetfölötti világ befogadására.

Szarvas ördögök ezrei táncoltak körben; aztán egy márványasszony vonult el lassan, aki sirt és csak később tudtam meg, hogy ezek a lidércek csak az agyamban táncoltak és hogy a lassu, szomoru, komor asszony... a saját gondolatom.

Az én világrendszerem szerint — amelynek el kell ismernie azt a drága naivitását, amely a primitiv val-

lások bája — a föld hatalmas körként terült el a házunk körül. Mindennap, amikor az utcán járkáltam, emberekkel találkoztam, akik valami nagyon bonyolult és nagyon mulatságos játékkal voltak elfoglalva: az élet játékával. Ugy láttam, hogy sok ember van, talán több mint száz is.

Csöppet sem kételkedtem benne, hogy ezeknek az embereknek a munkája, a torzságuk, a szenvedéseik csak a mulatság valami módja. Nem hittem róluk, hogy ők is olyan tökéletesen boldog hatás alatt élnek, mint én és kivül állnak mindenféle nyugtalanságon, mint én. Hogy őszinte legyek, nem tartottam őket olyan valóságosnak, mint magamat. Nem voltam teljesen meggyőződve, hogy igazi lények és amikor az ablakomból láttam, hogy milyen aprók, amikor átmentek a Szent Atyák hidján, inkább játékszernek néztem őket, mint eleven személyeknek és ilyenkor csaknem olyan boldog voltam, mint az a mesebeli óriás gyermek, aki hegyen ül, fenyőfákkal, kunyhókkal, tehenekkel, juhokkal, pásztorokkal és pásztornőkkel játszik.

Szóval az egész Teremtés a szememben aféle nagy nürnbergi játékskatulya volt, aminek a födele minden este becsukódott, miután a kis urfiakat és kis kisasszonykákat szép gondosan egymás mellé fektették.

Ebben az időben a reggelek kedvesek és lágyak voltak, a zöld levelek ártatlanul remegtek a könnyü szélben. A rakparton, az én szép Malaquais rakpartomon — hol Nanette után Mathiasné, ez a parázsszemü, vajszivü nő sétáltatott engem egészen kis gyermekként — értékes fegyverek csillogtak az üzletek állványain, szép ó-szász porcellánok voltak kirakva, amik ugy ragyogtak, mint a virágok. A Szajna, amely előttem folyt, a természeti szépségével büvölt el, amely sajátossága a viznek, az ős-elemnek, az élet forrásának. Bán bámultam a folyó csodáját, amely nappal hajókat hord a hátán és az eget tükrözi, éjjel pedig fényekkel, drágakövekként csillogó tüzekkel van teli. És azt akartam, hogy a szép folyó mindig ugyanaz maradjon, mert szerettem. Anyám azt mondta, hogy a folyók az Óce-

ánba sietnek és hogy a Szajna vize örökké folyik; de ez a gondolat nem tetszett nekem, elszomoritott. E tekintetben lehet, hogy hiányzott belőlem a tudományos szellem, de görcsösen kapaszkodtam kedves csalódásomhoz: mert az élet bajai közepett semmi sem fájdalmasabb, mint hogy a dolgok valamennyien elfolynak.

A Louvre és a Tuileriák, amiknek fölséges vonala épp velem szemben vonult, különös kételkedést keltettek bennem. Nem tudtam elhinni, hogy ezeket az épületeket rendes kőmüvesek épitették, de viszont a természetről való elméletem tiltakozott az ellen, hogy ezek a falak varázslatból keletkeztek. Hosszas gondolkodás után abban állapodtam meg, hogy ezeket a palotákat szép hölgyek és nagyszerü lovagok épitették, akik selyembe, bársonyba voltak öltözve, csipkével, arannyal és drágakövekkel voltak boritva és a kalapjukon tollat viseltek.

Ne tessék csodálkozni azon, hogy hat éves koromban ilyen kevéssé pontos képem volt a világról. De hiszen alig voltam Párison tul, ahol apám, Noziére doktor az egész éven át kénytelen volt tartózkodni.

Igaz, hogy két vagy három kisebb utat tettem meg vasuton, de ebből semmiféle földrazi tanulságot nem meritettem. Abban az időben a geográfia nagyon elhanyagolt tudomány volt. Azon se csodálkozzanak, hogy a szellemi világról is a valóságtól annyira eltérő fogalmam volt.

Gondolják meg, hogy boldog voltam és a boldog emberek keveset tudnak az életről. A fájdalom az emberek nagy tanitója. Ez tanitotta meg őket a müvészetre, a költészetre, az erkölcsre; ez oltotta beléjük a hősisséget és irgalmasságot; ez adott értéket az életnek, amikor megengedte az embereknek, hogy föláldozhassák életüket; ez a fenséges, ez a jó fájdalom vitte bele a végtelent a szerelembe.

Mialatt az ő tanitásaira vártam, tanuja voltam egy szörnyü jelenetnek, amely a világról való fizikai és szellemi fogalmaimat fenekestül fölforgatta.

De előbb meg kell mondanom, hogy ezidőtájt egy szemüveg-árus rakta ki a ládáit a Malaquais-rak-

parton, a szép Chimay-palota fala mentén, amelynek XIV. Lajos stilü faragott kétszárnyu kapuja annyi nemes kedvességel nyit kilátást belső udvarára, «cour d'honneur»-jére.

Nagy barátságban voltam ezzel a szemüvegárussal. Mathias néni, amikor sétálni vitt engem, mindennap megállt a szemüveges kirakata előtt. Érdeklődéssel kérdezte:

— No, Hamoche ur, hogy vagyunk?

Beszélgetni kezdtek.

És én, mialatt hallgattam őket, vizsgáltam a szemüvegeket, szemvédőket, orrcsiptetőket, éremöntő-mintákat és ásványdarabokat, amik a szemüveges minden vagyonát alkották és amik a szememben nagy kincset értek. Különösen azon csodálkoztam, hogy Hamoche ur kis vitrináiban mennyi kék szemüveg volt és azt hiszem, Hamoche ur tulságosan sokra becsülte a kék szemüvegek optikai fontosságát.

Egyébként a szines és nem szines üvegek békésen szunnyadtak ládáikban, nem nézte meg senki őket, de az érmeket és az ásványokat sem, a pápaszemek acélkeretét a rozsda marta.

— Hát aztán az üzlet, az jobban megy? — kérdezte Mathiasné.

Hamoche ur keresztbe font karral, komoran, maga elé nézett és nem felelt.

Teljesen kopasz, hatalmas koponyáju kis ember volt, bánatos és lángoló szemmel, halvány orcával, hosszu, kékesfekete szakállal.

A ruhája, mint egész külseje is, furcsa volt. Olajzöld szinü hosszu kabátot viselt, amely a vállán és hátán megsárgult és amelynek szárnyai beboritották a lábát. Fején olyan magas kürtőkalap volt, amit sehol másutt nem lehetett látni, ez a kalap egészen be volt törve, fényletl, a nyomornak és hiuságnak bámulatos oszlopa volt. Hiába, az üzlet rosszul ment! Hamoche ur nem hasonlitott eléggé olyan emberhez, aki szemüveget árul és a szemüvegei nem hasonlitottak azokhoz, amiket meg szokás venni.

Hamoche ur a sors kegyetlenségéből lett szemüveges és a Chimay-palota fala alatt ugy állt föl, mint Napoleon Szent Ilona szigetén. Ő is villámsujtotta Titán volt.

Amennyire homályosan emlékszem, beszélgetései öreg dajkámmal furcsa és messzi kalandokról szóltak. Beszélt valami hosszu hajóutjáról a Csendes Oceánon, vörös cédrusfák alatt való táborozásáról, ópiumszivó kinaiakról.

Elmondta, hogyan szurta meg késsel egy spanyol ember Sacramento valamelyik kis utcájában és a malájok hogyan rabolták el aranyait. A keze eközben reszketett és szüntelenül ezt a tragikus szót mondogatta: «Arany».

Hamoche ur, mint annyian, Kaliforniába ment aranyat keresni. Álmodozott az aranymezőkről és arról a csodálatos földről, amelybe alighogy beleásnak, már kincseket vet föl.

Sajnos, a Sierra Nevadából nem hozott egyebet magával, mint a sárgalázat, a nyomort, a munkától és a szegénységtől való gyógyithatatlan undort.

Mathias néni hallgatta, a kötőjén keresztbefont kézzel és bólogatott a fejével:

— Isten nem mindig igazságos!

Erre mindketten elgondolkodva és borusan a Champs-Élysées felé mentünk. A Csendes Oceán, Kalifornia, a spanyolok, a kinaiak, a malájok, az aranymezők, aranyhegyek és aranyfolyamok nem állhatták még abban a világban, amelyet én alkottam magamnak és a szemüveges beszélgetéséből megtanultam, hogy a világ nem végződik, mint hittem, a Saint-Sulpice téren és a jénai hidnál.

Hamoche ur felnyitotta a szememet és nem tudtam alacsony, lelkes és lázas alakjára ránézni anélkül, hogy ne érezzem a nagy ismeretlenség borzongását. Megtanitott rá, hogy a föld nagy, hogy el lehet veszni rajta és mindenféle bizonytalan és rettenetes dolgokkal van tele. Hamoche ur mellett azt is éreztem, hogy az élet nem játék és hogy benne valóságosan szenvednek. És

különösen ez ejtett engem mély bámulásba. Mert végül is jól láttam, hogy Hamoche ur szerencsétlen.

— Szerencsétlen — mondta Mathias néni.

És anyám is mondta:

— Szegény ember! Nyomorban van.

Megtörtént. Elvesztettem első bizalmamat a természet jóságában és kétségkivül nem fog senki sem meglepődni azon, ha azt mondom, hogy azóta sem találtam meg.

Hamoche ur nyugtalanitott, de érdekelt is. Megesett, hogy néha este találkoztam vele a lépcsőn. Ebben nem volt semmi különös, mert a házunkban lakott padlásszobában. Este fölmászott a lépcsőkön, a hóna alatt egy-egy hosszu és fekete láda volt. Ezekben biztosan szemüvegjei és ásványai voltak. De a két láda kis koporsóhoz hasonlitott és féltem tőle, mintha ez a szerencsétlen ember halottashuszár lett volna.

Nem vitte-e el a bizakodásomat és a biztonságomat? Most mindenben kételkedtem, mert ez az ember a mi házfedelünk alatt, ami áldott házunkban nem volt boldog.

Padlásszobája az udvarra nyilott és dajkám azt mondta, hogy ha benne egyenesen állna az ember, a fejét ki kellene dugnia a tető-ablakon. Ebben az időben nem voltam mindig komoly. Nagyot kacagtam azon, hogy Hamoche ur a szobájában nem veszi le a kalapját, hanem áll és a csodálatosan magas cilindere a háztető fölé nyulik kéményeknél is magasabbra. Csak aféle bádog nyilvessző hiányzik róla, amely a szél irányába forog.

Hat éves korában az ember könnyen felejt. Egy idő óta eszembe se jutott a szemüveges kalapja és a két koporsója. De egy nap — emlékszem, tavaszi nap volt — fél hét órakor ép asztalnál ültünk... Ebben az időben a Malaquais-rakparton korán vacsoráztak. A mondott napon Mathias néni, akit nagyon tiszteltek a házban, igy szólt apámhoz:

— A szemüvegkereskedő nagyon beteg, ott fekszik fönn a padlásszobájában. Borzasztó láza van.

— Megyek föl hozzá — felelte apám és fölállt.

Negyed óra múlva visszajött.

— Nos? — kérdezte anyám.

— Még nem lehet tudni semmit — felelte apám és a szalvétája után nyult annak az embernek nyugalmával, aki hozzá van szokva mindenféle emberi nyomorúsághoz. — Azt hiszem, agyláza van. Nagyon erős ideges bántalmai vannak. Hallani sem akar kórházról. Mégis oda kellene vinni, csak ott tudják ápolni.

Én kérdeztem:

— Meg fog halni?

Az apám nem felelt, csak a vállát vonta.

Másnap gyönyörű szép idő volt. Egyedül voltam az ebédlőben. A nyitott ablakon át, mely az udvarra nyílt, beáradt a verebek csipogása, a napfény és a házmesterünknek, a szenvedélyes kertésznek orgona-bokraiból áradó illat. Nekem vadonatúj Noé-bárkám volt, amely még ragadt az ujjaimhoz és amiből az új játékszerek kedves illata terjengett. Az asztalon rendezgettem páronkint az állatokat és már a ló, a medve, az elefánt, a szarvas, a juh és a róka párosával mentek a bárka felé, hogy megmeneküljenek az özönvíz elől.

Az emberek nem tudják, hogy a játékok milyen ábrándokat keltenek a gyermekekben. A Teremtés állatai ebben a béke és pici menetben a természetnek titokzatos és édes képét sugalták belém. Gyöngédséggel és szeretettel voltam átitatva. Kimondhatatlan életörömöt éreztem.

Hirtelen nagy zuhanás zaja hallatszott az udvarból. Utána mély, sulyos csönd. A borzalom megfagyasztotta a vért az ereimben.

Micsoda ösztön borzongatott meg? Ilyen zajt még sohasem hallottam. Hogyan éreztem meg rögtön, hogy ez borzalmas? Az ablakhoz ugortam. Az udvar közepén szörnyü dolgot láttam. Ormótlan és mégis emberi csomót, véres cafattömeget. Az egész ház megtelt női sikongatásokkal és komor hangokkal. Öreg dajkám sápadtan lép be az ebédlőbe:

— Istenem! A szemüveges kiugrott az ablakon forró lázában.

Ettől a naptól fogva végkép abba hagytam, hogy azt higyjem, hogy az élet játék és hogy a világ egy skatulya norinbergi játék. A kis Noziére Péter világfelfogása odakerült az emberi tévedések sutjába a régiek világtérképe és a Ptolemaeus rendszere mellé.

III

Mathias néni

Mathias néni aféle háztartásvezető nő és száraz dajka volt, akit tekintélyes kora és komoly jelleme miatt nagyon tisztelték. Apám és anyám, akik őrá biztak engem apró emberkét, csak Mathias néninek nevezték. Nagy meglepetés volt számomra, amikor egy nap megtudtam, hogy keresztneve, leánykori neve, családneve van és hogy Virginienek hivják. Mathias néni nagy bajokon esett át, de megőrizte a büszkeségét. Beesett orcája, parázs szeme, szürke haja, amely kalapja fölé csavarodott, néma arca, elgyötrött szája, fenyegető álla és komor hallgatása lesujtóan hatottak apámra.

Anyám, aki a méhek királynéjának éberségével kormányozta a házat, kénytelen volt megvallani, hogy nem mert megjegyzést tenni erre a koros nőre, aki némán nézett rá olyan szemmel, mint az agyonhajszolt farkas. Mathias nénitől általában nagyon féltek. Én voltam az egyetlen az egész házban, aki nem rettegtem tőle. Fölismertem, kiismertem őt, gyöngének tudtam.

Nyolc éves koromban jobban megértettem egy lelket, mint apám negyven éves korában, bár apám gondolkodó ember volt, idealista létére elég éles megfigyelő és Lavaterből némi arcismeretet meritett. Emlékszem egy hosszu értekezésére, amelyet Napoleon halotti maszkjáról tartott, amit Antomarchi doktor készitett róla Szt. Ilona szigetén. Ennek egy gipszmásolata függött apám szobájában és rémülettel töltötte el gyermekkoromat.

De hozzá kell tennem, hogy apám fölött nagy előnyben voltam: én szerettem Mathias nénit és Mathias néni

meg szeretett engem. Engem a rokonszenv vezetett, apámat csak a tudomány. Nem is törődött vele, hogy kihüvelyezze Mathias néni jellemét. Nem szerette látni, alig nézett rá. S így észre sem vette, hogy a nő szigoru arca közepén, amit a világnak mutatott, sajátságosan kicsi, lágy és ártatlanul kerekded orr ült.

És valóban ez az orr alig volt észrevehető, csaknem eltünt a Mathiasné szörnyen vigasztalan arcában. Mégis érdekes volt. Ha visszagondolok rá, emlékezetem legfenekén, meghat valami szenvedő, gyöngéd és fájdalmasan alázatos kifejezésével. Én vagyok a világon az egyetlen, aki figyelmes lett rá és én is csak akkor kezdtem megérteni, mikor már csak távoli emlék lett, amit egyedül én őriztem.

Csak most gondolok rá igazán érdeklődéssel. Óh, Mathias néni, mit nem adnék érte, ha megint láthatnám magát olyannak, amilyen volt földi életében, mikor harisnyát kötögetett, a kötőtüt a füle mögé dugta, csöves fökötőt viselt és óriási pápaszem ült az orra hegyén sulyosan. A pápaszeme mindig lecsuszott és ez minduntalan megbosszantotta, mert nem tudott nevetve belenyugodni a kényszerüségbe, és a házi nyomoruságok közepett lelke méltatlankodott.

Óh Mathias néni, Mathias néni, mit nem adnék érte, ha ujra láthatnám olyannak, amilyen volt, vagy ha legalább tudhatnám, hogy mi lett magából, amióta elhagyta ezt a földet, ahol oly kevés öröme volt, ahol oly kevés helyet foglalt el és ahol mégis ugy szeretett lenni. Éreztem, hogy maga szereti az életet és hogy olyan makacsul ragaszkodik a földi dolgokhoz, mint általában a szerencsétlen emberek. Ha hirt hallanék magáról, Mathias néni, ez nagy megelégedéssel és békével töltene el. Egy szép tavaszi napon — emlékszem egyike volt azoknak a gyönyörü tavaszi napoknak, amiknek kellemességét annyira élvezte — ön elment, kedves asszonyom és a szegények koporsójában magával vitt ezer dolgot, amik épp ugy tartoztak rám, mint önre. Ezer megható dolgot, egy egész eszmevilágot, ami az ön öregségének és az én gyermekségemnek társulásából

támadt. Mit csinált velük, Mathias néni? Oft, ahol van, visszaemlékszik-e még a mi hosszu sétáinkra?

Minden nap ebéd után együtt mentünk el. Elértük a néptelen avenueket, az elhagyott Javell és Billy-rakpartokat, a komor grenellei sikot, hol a szél szomoruan kavarta föl a port. Kis kezem az ő ráncos kezében, mely megerősitett engem, igy futottam át szemmel a dolgok végtelenségét. Az öreg nő, a kis álmodozó fiu és a kültelki bánatos tájkép közt mély harmónia volt. Poros fák, vörösre festett korcsmák, botorkáló invalidus kokárdával a sipkája mellett, almáspite-árus, aki a folyóparti kőfalon ült kókuszdióval teli, citrommal fedett palackja mellett: ez volt az a világ, amelyben Mathias néni jól érezte magát. A nép gyermeke volt.

És egy nyári napon, mikor a quai d'Orsay mentén sétáltunk, arra kértem őt, hogy szálljunk le a meredek parton, hogy közelebbről láthassam az emelő-darukat, amik homokot öntöttek ki. Ő rögtön beleegyezett. Mindent megtett, amit csak kértem tőle, mert szeretett engem és ez elvette minden ellentállását. A viz partján álltam és dajkám virágos indiai szövetszoknyájának egyik szárnyába fogózva kiváncsian néztem a gépet. Ez, a hajón megragadta a teli kosarakat, aztán félkört irva le hosszu daru nyakával, kiüritette őket a partra. Ahogy a homok mind több lett, kék vászonnadrágos emberek, övig mezitelen, téglaszin testü emberek ásóval dobták a homokot neki a vasszitának.

Megrántottam az indiai virágos szoknyát.

— Mathias néni? mondd, Mathias néni?

Nem felelt semmit. Lehajolt, hogy a földről fölszedjen valamit. Először azt hittem, hogy tü. Tüt minden nap talált kettőt-hármat és a ruha derekába tüzte őket. De ezuttal nem tü volt. Hanem zsebkés, aminek vörösréz nyele a Vendome-oszlopot ábrázolta.

— Muti azt a kést, Mathias néni. Add nekem. Miért nem adod ide, mondd?

Mathias néni nézte a kis kést mozdulatlanul, némán, mély figyelemmel és ugy elmerülve, hogy megijedtem tőle.

— Mit csinálsz te, Mathias néni, mondd?

Gyönge, nála egész szokatlan hangon mormogta:

— Neki is épp ilyen kése volt.

— Kinek? Mathias néni, kinek volt épp ilyen kése?

És mivel megráncigáltam a szoknyáját, rám nézett lángoló szemével, amiben csak fekete és vörös szint lehetett látni, rám nézett, mintha most venne először észre és felelt:

— Mathiasnak, nem érted? Mathiasnak.

— Ki az a Mathias?

A kezét a szempillájához emelte, amely gyürött és merev maradt. A kést gondosan a zsebébe tette a zsebkendője alá és felelte:

— Mathias a férjem.

— Te a felesége lettél?

— Férjhez mentem hozzá szerencsétlenségemre! Gazdag voltam, malmom volt Aunotban, Chartres közelében. Mathias megette a lisztet, a szamarat, a malmot és mindent! A szalmára kerültem és mikor már semmim se volt, elhagyott engem. Kiszolgált katona volt, Napoleon gránátosa, Waterloonál meg is sebesült. A hadseregben züllött el.

Mindez nagyon meglepett engem, egy percig gondolkodtam és szóltam:

— A te férjed nem volt olyan férj, mint az én papám, ugy-e, Mathias néni?

Mathias néni nem sirt többé; némi büszkeséggel felelte:

— Olyan emberek, mint Mathias nincsenek többé. Minden jóval meg volt áldva! Nagy, erős, szép, pajkos és kedélyes ember volt! Mindig szépen járt, mindig rózsa volt a gomblyukában. Nagyon kellemes ember volt!

IV

A levéliró

Abban a szerény házban, amit anyám bölcseséggel kormányzott, Mathias néni tulajdonkép se házvezetőnő, se nevelőnő nem volt, bár vezette a háztartást és engem minden nap sétálni vitt. Magas kora, büszke arca, komor és szilaj természete a háziasságába a függetlenség árnyalatát vitte. A legháziasabb gondok közt is olyan tragikus arccal járt, mint olyan nő, akit nagy csapások értek. Ezen csapások emléke mindig kedves maradt előtte és nagyon magába zárta. Hallgatáshoz szokott ajkát mindig összeszoritotta és nem szivesen beszélt előbbi életének eseményeiről.

Gyermeki képzeletem előtt olybá tünt föl, mint valami ház, amit egykor régen tüzvész pusztitott el. Csak annyit tudtam róla, hogy — mint ő maga mondta — a király halálának évében született. Gazdag Beauce tartománybeli majorosok leánya volt, korán árvaságra jutott és 1815-ben, huszonkét éves korában férjhez ment. A férje, Mathias kapitány nagyon szép ember volt, akit a Bourbonok fél zsolddal nyugdijaztak és aki jól megmondta véleményét a «Liliom lovagoknak»; szellemesen Ulisses társainak nevezte el őket. A szüleim valamivel többet tudtak a dologról. Mathias a felesége pénzét megzabálta a Rocher de Cancale nevü hires vendéglőben és ezzel a puszta szalmára juttatta a szegény asszonyt. Aztán lányok után szaladgált. A juliusi monarchia első éveiben Mathiasné nagy véletlenül ráakadt, mikor a Rambuteau-utca egyik korcsmájából jött ki, ahol frissen megborotválva, fehér haja ellenére is piros

arccal, gomblyukába tüzött rózsával, ügyvédi tanácsokat adott a kereskedőknek, akiket a végrehajtók zaklattak.

Kereseteket szerkesztett egy palack fehér bor mellett, emlékeül korábbi foglalkozásának, mert ügyvédbojtár volt, mielőtt a hadseregbe belépett. Az asszony tehát rátalált és hazavitte magával nagy diadallal és örömmel. De Mathias nem maradt ott sokáig. Egy nap eltünt és állitólag magával vitte Mathiasné megtakaritott tallérait, amiket az asszony a szalmazsákjában rejtegetett. Azóta nem hallatszott több hir róla. Azt hiszik, hogy valamit kórházi ágyon számolt le életével és ezt csak helyeselni lehetett.

— Végre megszabadult tőle! — mondta apám Mathiasnénak

Ekkor égő, szinte lángoló könnyek szökkentek Mathiasné szemébe, ajka remegett, de nem felelt egy szót sem.

És egy tavaszi napon Mathias néni a vállára vetette szörnyü fekete sálját és a szokott órában sétálni vitt engem. De aznap nem vitt engem a Tuilleriák kertjébe, a mi királyi és családias kertünkbe, ahol oly sokszor megtörtént, hogy otthagyva labdáimat és golyóimat, fülemet odaszoritottam a Tiberis szobrához, hogy a titokzatos morajt hallgassam. Nem vitt azok felé a csöndes és szomoru körutak felé, ahonnan a fák poros vonala között látni lehet az aranykupolát, amely alatt Napoleon nyugszik vörös márványkoporsójában. Nem vezetett ez egyhangu fasorok felé, ahol szeretett padon ülve eltrécselni valamelyik inválidussal, mialatt én kertet épitettem a nedves földből.

Ezen a tavaszi napon szokatlan utat választott. Olyan utcákon jártunk, ahol sok ember, sok kocsi járt, üzlet üzlet mellett volt, a kirakatokban megszámlálhatatlan és sokféle tárgy, amiknek megcsodáltam az alakját, de nem értettem meg, hogy mire valók. Különösen megleptek a patikákban a nagy és csillogó szines üvegek. Némely bolthan sok festett és aranyozott szobor volt. Kérdeztem is:

— Mi ez, Mathias néni?

És Mathiasné a párisi külvárosban nevelkedett polgártársnő határozottságával felelte:

— Ez semmi... ezek a jó istenek.

Így hát zsenge gyermekkoromban, mikor anyám némiképp hajlott a szent szobrok babonás tiszteletére, Mathiasné megtanított rá, hogy lenézzem a hiszékenységet, a babonát. A keskeny ut, amelyen jártunk, hirtelen nagy térré szélesedett ki, kis fákkal. Ráismertem a térre és Nanette nevü dajkám jutott eszembe, mikor viszontláttam a különös pavillont, ahol kőből való papok ülnek és lábuk egy szökőkut medencéjébe mered. Olyan időben, amelyre csak bizonytalanul emlékezem vissza, láttam ezeket a dolgokat Nanettel együtt. Amikor viszontláttam őket, szivemet nagy bánat fogta el az elvesztett Nanette miatt. Kedvem lett volna sirva futkosni és kiabálni: «Nanette!» De lehet, hogy lelki gyöngeségből, vagy szivbeli finom tapintatból, vagy szellemi gyarlóságból, nem beszéltem Nanetteről Mathiasné előtt.

Átmentünk a téren, kis utcácskákba fordultunk be, amiknek hepe-hupás kövezetére egy nagy templom nedves árnyéka borult. A templom homlokzatát piramisok és mohás golyók diszitették. Itt-ott egy szobor nagy ivü mozdulatot csinált a levegőben és galambok párosával rebbentek fel előttünk.

Körüljártuk a nagy templomot és egy utcába jutottunk, amelyet dombormüves márványkapuk és ódon falak szegélyeztek, amikre akácfák hullatták virágos ágaikat. Balkéz felől egy sarokban üveges bolt volt ezzel a cégérrel: «Levéliró». A kirakat üvegére levelek és boritékok voltak ragasztva. A butik bádogfödeléből kályhacső magasodott föl nagy bádogkalappal. Mathias néni megforgalta a kilincset és engem maga előtt tólva belépett a butikba. Egy aggastyán hajolt az asztal fölé, de belépésünkkor felemelte a fejét. Piros orcáját pátkóalakban körszakáll övezte. Fehér haja ugy magasodott homloka fölé, mintha szélvihar borzolta volna föl. Fekete szalonkabátja helyenkint kikopott és fénylett. Ibolya-csokor volt a gomblyukában.

— Nini! öregem! — mondta és nem állt föl.

Aztán rám nézett, nem nagyon barátságosan:

— Ez a te kis urfid, mi? — kérdezte.

— Óh — felelte Mathias néni — jó gyerek ez, csak néha bosszant.

— Hm, — felelte a levéliró — kicsit sovánka és bitringes gyerek. Ebből se lesz hires katona!

— Mathias néni nagyon gyöngéd szemmel nézett a vén levélirónra és szokatlanul lágy hangon kérdezte tőle:

— No, hogy vagyunk, Hippolyte?

— Óh — felelte az — egészségem nem rossz. Szóval megvolna a láda, de nem folyik belé a garas. Nem megy az üzlet. Három-négy levél reggelenkint, darabja öt sou. Ennyi az egész...

Vállat vont, mintha a sóhaját akarná elfojtani és az asztal alól palackot huzva ki, fehér bort öntött nekünk pohárba.

— Egészségedre, öreganyám!

— Egészségedre, Hippolyte!

A bor csipős volt. Amint bemártottam az ajkam, torzképet vágtam.

— Hiszen ez valami kisasszony — szólt az aggastyán. — Az ő korában én már szerettem a bort és a nőket. De nem is csinálnak ma már olyan embereket, mint én. Eltörött a hozzávaló öntőminta.

Aztán a vállamra fektette sulyos kezét:

— Te nem tudod, barátom, hogy én szolgáltam a Kis Káplárt és végig csináltam a franciaországi hadjáratot. Harcoltam Craonnenál és Fére-Champenvise-nál. És Athis reggelén Napoleon egy csipet burnótot kért tőlem.

Mintha most is magam előtt látnám a császárt. Kicsi, kövér, sárga arcu ember volt, a szeme csupa tüz és mégis nyugodt. Hej, ha nem akadt volna áruló!... De a «fehérek» mind gazemberek.

Töltött magának. Mathiasné abbahagyta néma szemlélődését, fölállt.

— Muszáj elmennem, a kis fiu miatt.

A zsebéből két frankot vett elő és a levéliró markába

csusztatta. Az a világ legkövömbösebb arcával vágta azt zsébre.

Mikor kinn voltunk az utcán, kérdeztem, hogy ki volt ez a bácsi. Mathias néni büszkén és szerelmesen felelte:

— Mathias volt, aranyom, maga Mathias.

— Hiszen a papa és a mama azt mondták, hogy már meghalt.

Boldogan rázta tagadólag a fejét.

— Dehogy! Eljön még az én temetésemre, és még utánam sok öreg meg fiatal ember temetésére...

Aztán aggodalmasan szólt:

— Péterke, ne mondd meg, hogy láttad Mathiast.

V

Anyám meséi

— Nincs képzelőtehetségem, — mondta anyám.

Anyám azért mondta ezt, mert azt hitte, hogy a világon csak olyan képzelőtehetség van, amivel regényeket lehet irni. És nem tudta, hogy volt benne a képzelőtehetségnek valami ritka és bájos fajtája, amely nem frázisokban nyilvánult meg. Anyám jó háziasszony volt, akit egészen elfoglaltak háztartása gondjai. Megvolt az a tehetsége, hogy élővé tudta tenni és megszólaltatta a serpenyőt és a fazekat, a kést és a villát, a törlőrongyot és a vasalót. Ilyenkor önkénytt és naivul fakadt belőle a mese. Meséket mondott a mulattatásomra és mivel ugy érezte, hogy magától semmit se tud kitalálni, meséket füzött az én képeskönyveimhez. Itt most következik néhány mesécskéje. Amennyire lehetséges, megtartottam az ő mesemondó módját, amely kitünő volt.

Az iskola

Kijelentem, hogy Genseigne asszony iskolája a legjobb leányiskola a világon. Rosszmáju és rágalmazó, aki az ellenkezőjét hiszi vagy mondja. Genseigne asszony minden növendéke engedelmes és jó magaviseletü. Nincs is szebb dolog, mint látni a tanitványait, amint moccanás nélkül figyelnek. Olyanok, mint kis palackok szép sorjába, amikbe Genseigne asszony tudományt öntöget.

Genseigne asszony szálegyenesen ül magas széké-

ben. Komoly és kedves. Sima haja és fekete gallérja tekintélyt és rokonszenvet lehelnek.

Genseigne asszony sokat tud és kis növendékeit számtanra tanitja. Azt mondja Benoist Rózának:

— Benoist Róza, ha tizenkettőből kivonok négyet, mennyi marad?

— Négy — feleli Benoist Róza.

Genseigne asszony nincs megelégedve ezzel a felelettel.

— Hát te, Capel Emmeline, tudod-e, hogyha tizenkettőből elveszek négyet, mennyi marad?

— Nyolc — feleli Capel Emmeline.

És Benoist Róza mély gondolkodásba merül el. Hallja, hogy nyolc marad, de nem tudja, hogy nyolc kalapról vagy nyolc zsebkendőről, vagy talán nyolc almáról vagy nyolc tollról van-e szo. Már régóta rágódik ezen. Ha hallja, hogy hatszor hat az harminchat, nem tudja, hogy harminchat széket vagy harminchat diót kell alatta érteni. Nem konyit semmit a számtanhoz.

De annál jobban tudja a hittant. Genseigne asszonynak egyik tanitványa se tudja olyan szépen leirni a Paradicsom Kertet és a Noé bárkáját, mint Benoist Róza. Benoist Róza ismeri a Paradicsom minden virágát és a Noé bárkájának minden állatát! Épp annyi mesét tud, mint maga Genseigne asszony. Tudja, hogy mit mondott a Róka a Hollónak, a Szamár a Kis Kutyának, a Kakas a Csirkének. Nincs meglepve, ha hallja, hogy az állatok beszélgetnek. Inkább akkor bámulna, ha azt mondanák neki, hogy az állatok nem beszélnek többé. Hiszen érti, hogy mit beszél a Tom nevü nagy kutyája és a Cuip nevü kis csiz madara. Igaza van. Az állatok mindig beszéltek és most is beszélnek. Benoist Róza szereti az állatokat és azok is szeretik őt. Ezért meg is érti őket. A megértéshez csak szeretet kell.

Ma Benoist Róza hiba nélkül mondta el a leckéjét. «Egyest» kapott. Capel Emmeline is egyest kapott, mert jól tudta a számtani leckéjét.

Mikor Emmeline kiment az osztályból, megmondta a

mamájának, hogy egyest kapott. És aztán kérdezte:

— Mire való az az egyes? Mondd mama.

— Az az egyes semmire se való, — felelte Emmeline mamája. — Épp azért légy büszke rá, hogy megkaptad. Egy nap meg fogod te is tudni, gyermekem, hogy a legszebb jutalom az, amely dicsőséggel jár, haszon nélkül.

Mária

A kislányok természetesen arra vágynak, hogy virágokat és csillagokat tépjenek le. De a csilllagokat nem lehet letépni. Ebből megtanulják a leányok, hogy vannak e világon vágyak, amik sose teljesülnek. Mária kisasszony elment sétálni a parkba a dajkájával. Meglátott egy csomó hortenziát. Tudta, hogy a hortenzia virágai nagyon szépek. Ezért leszakitott egyet közülük. Ez nehezen ment neki. Két kezével tépte ki a virágot és abban a veszedelemben forgott, hogy a hátuljára esik, ha leszakad a virág szára. Büszke is arra, amit tett. És örül is, mert a virág csodálatosan szép. Hálványrózsaszinü golyó kék szinbe mártva. Ez a virág apró virágokból van összeállitva. De a dajkája meglátta, hogy letépte a virágot, Máriához futott. Megragadja Mária karját, összeszidja, rákiabál, rettenetesen lármáz.

Mária kisasszony csodálkozik, nagy szemet mereszt és magába merül. Egészen zavarodott. El se lehet gondolni, hogy milyen nehéz az, ha egy hét éves kis leánynak azt kell kérdeznie magától, hogy mit vétett. Nem tudja, mit vétett és nem érti, miért büntették. A dajka büntetésből nem a sötét szobába zárja, hanem nagy gesztenyefa alá, óriási kinai ernyő alá. Ott ül most Mária kisasszony elgondolkodva, meglepetten és ábrándozva. A virág a kezében van, olyan a szinesen ragyogó ernyő alatt, mint valami kis japáni bálvány.

A dajka azt mondja neki: «Most pedig, kisasszony, adja ide ezt a virágot.» De Mária kisasszony szorosan fogja kis kezével a virágot, az arca kipirul és a homloka ugy dudorodik, mintha sirni akarna. A dajka

nem akart könnyeket okozni. Igy szólt Máriához: «Megtiltom, hogy ezt a virágot a szájához vigye. Ha nem fogad szót, kisasszony, akkor a Toto kutya le fogja harapni a fülét.»

Szólt a dajka és elment. A kis bünös ott maradt a ragyogó menyezet alatt mozdulatlanul. Maga körül néz és látja az eget és a földet. Nagy az ég, nagy a föld és ez egyideig elmulattathat egy kis leányt. De a figyelmét inkább leköti a virágja. Ez szép virág és tiltott virág. Kettős oka van tehát rá, hogy tessék neki a hortenzia. Mária kisasszony elgondolja: «A virágnak jó illata lehet!» És közel viszi az orrához a szép virágot. Szagolja, de nem érez semmit. Még nem tudja érezni az illatokat. Hiszen még nemrég ráfujt a virágokra ahelyett, hogy beszivta volna a szagukat. De azért nem szabad érte kinevetni, hiszen nem lehet mindent megtanulni egyszerre. Előbb meg kell tanulni, hogyan kell tejet inni. Csak később tanulja meg az ember, hogyan kell virágot szagolni. Ez nem olyan fontos. De ha olyan finom szaglása volna is, mint a mamájának, akkor se érezné a virág illatát. Mert a hortenziának nincs illata. Ezért szép, de unalmas virág. De Mária kisasszony leleményes. Elgondolkodik. «Ez a virág alkalmasint cukorból van.» Kitátja tehát nagyra a száját és a virágot a szájához viszi... Egyszerre csak hallja: Vau!

Ez a Toto kutyus. A kutya átugrott egy csomó geránium-virágon és megállt Mária kisasszony előtt hegyezve a fülét. Élénk és kerek szemével egyenesen Mária szemébe néz. Totot a dajka küldte oda. A dajka el volt bujva a fák mögött. Mária kisasszony nagyon megijedt.

A réten

Villásreggeli után Kata a rétre ment az öccsével, Jancsival. Mikor elindultak, az idő olyan szépnek és üdének látszott, mint ők maguk. Az ég nem volt egészen kék, hanem inkább szürke, de olyan szürke, hogy

szebb volt, mint a világ legszebb kékje. Kata szeme is épp ilyen szürke volt, mintha egy darabka reggeli égből csinálták volna.

Kata és Jancsi csak ketten voltak a mezőn. A mamájuk majoros asszony és a majorban dolgozik. Nincs cselédje, hogy a gyermekeire vigyázzon, de nincs is szükség erre. A gyermekei ismerik az utat, ismerik az erdőket, a mezőket és a dombokat. Kata meg tudja mondani az időt a nap állásából. A természetnek már sok olyan szép titkát megsejtette, amiről a városi gyerekeknek sejtelmük sincs. A kis Jancsi ellenben nem ért meg semmit az erdőkből, tavakból, hegyekből, mert a kis lelke paraszti lélek.

Kata és Jancsi mennek a virágos réten. Kata utközben virágot szed bokrétába. Szereti a virágokat. Szereti őket, mert szépek. A szép dolgokat szeretni szokás, mert diszesebbé teszik életünket. A szép dolog fölér a jó dologgal. Virágbokrétát kötni: jó cselekedet.

Kata buzavirágot, pipacsot, kakukfüvet, boglárkát szed. Aztán szedi azokat a kis violaszinü virágokat, amik a buzaföld mentén nőnek és amiket Vénusz tükrének hivnak. Szedi a tejfü sötét kalászát, kakastaréj sárga tarajat, rózsaszinü gólyacsőrt, völgyi liliomot, amelynek fehér harangocskái a legkisebb szellőre is gyönyörüséges illatot árasztanak. Kata szereti a virágokat, mert szépek és mert diszül szolgálnak. Kata egyszerü kis leány. Szép haja, barna fökötő alá van rejtve. Kartonkötönye egybeszabott ruháját takarja. Facipőben jár. Diszes ruhát csak Szüz Márián és Szent Katalinon látott a templomban. De vannak dolgok, amiket kis leányok már a születésükkel tudnak. Kata tudja, hogy a virágok jól illenek a leányokhoz. A szép hölgyek mikor virágot tüznek az övükbe, sokkal szebbek. Meg van győződve Kata, hogy most szebb mint valaha, mert virágbokrétája nagyobb, mint a feje. Örül, hogy olyan szép. A kedve is oly fényes és illatos, mint a virágjai. A jókedvét nem tudja szavakkal kifejezni. A szó nem olyan szép, hogy ki tudná fejezni egy kis leány boldog gondolatait. Ehhez dal kell, szép, kedves, jókedvü

dal, mint «Rózsabokorban jöttem a világra», vagy «Beültettem kis kertemet rezedával». Kata énekel, tépi a virágokat: «Szedem a szép rózsát, kötöm bokrétáját.» És ezt is énekli: «Ezt a kerek erdőt járom én.»

A kis Jancsi másféle természet. Egészen más jár a fejében. Mulatságos fickó ez. Még nem visel nadrágot, de az esze érettebb a koránál. Huncut egy legényke! Mialatt beleakaszkodik a testvérnénje kötőjébe, mert fél, hogy elesik, azalatt a másik kezével az ostorát pattogtatja mint aféle erős falusi gyerek. Az apja első bérese se tud jobban pattintgatni az ostorával, mikor a patakról hazahajtja lovait, a menyasszonyával találkozik. A kis Jancsi nem ábrándozik. Nem törődik a mezei virágokkal. A játékaira gondol és nehéz munkáira. Kátyuba jutott szekérről és igáslóról álmodik, amit szavával és ostorával nógat. Jancsi erős és büszke. Igy megy a réten át apró lépésekkel, megbotlik a kavicsokon és belekapaszkodik a nénje kötőjébe.

Kata és Jancsi fölhágtak a dombtetőre, a rétek fölé olyan magas helyre, ahonnan látni lehet a falu minden kéményét elszórva a fák lombjai közt és a szemhatáron a szomszédos falu tornyát. Innen látni csak, hogy milyen nagy a föld. Kata ott jobban megérti azokat a történeteket, amiket tanult, az özönvizi bárka galambját, az Igéret földjének izraelitáit és a városról-városra vándorló Jézust.

— Üljünk itt le, — mondja.

Leül. Amint kinyitja a tenyerét, magára szórja virágait, amiket szedett. Egészen illatossá lesz tőlük és már röpködnek is körülötte a pillangók. A virágokat most kiszemeli, összegyüjti, ahogy szineik egymáshoz illenek és a szemét gyönyörködtetik. Mennél tarkább a virág, annál jobban szereti. Fiatal szemét még nem bántja a rikító piros. Csak a városiak meggyöngült szeme kedvéért halványitják el óvatosan a szineket a festők. A Kata jó szeme szereti a pipacsot. De a pipacs törékeny biborszirma már lekókkadt és a gyönge szél a kisleány kezéből elsodorja a virág koronáját. Kata elbámulva nézi a sok virágos szárat és látja, hogy a

virágokon és leveleken kis bogárkák másznak. A virágok, amiket szedett, lakásul szolgálnak apró legyeknek és kis rovaroknak, amik most érzik, hogy a hajlékuk veszedelemben forog és nyugtalankodnak, futkosnak. Kata nem törődik a bogarakkal. Nagyon pici állatok csak és nem ismer velük szemben irgalmat. Pedig ha kicsi is valami, nagyon szenvedhet. De hát ez bölcseknek való gondolat és a rovarkák szerencsétlenségére Kata fejébe nem megy bele a filozófia vagy, hogy hívják.

Füzért, koszorut csinál a virágokból, a harangvirágot a fülére akasztja. Most olyan cifra, mint a falusi Szent Szüz képe, amelyet pásztorok imádnak. A kis öccse, a Jancsi, aki addig a képzeletbeli lovai hajtásával volt elfoglalva, most egyszerre meglátja, hogy ki van diszitve. Csodálattal néz föl rá. Szinte vállásos áhitatba esik. Megáll, az ostor kihull a kezéből. Megérti, hogy Kata szép. Ő is ilyen szép szeretne lenni és teletüzve virággal. De hiába akarja ezt megmondani az ő érthetetlen és halk nyelvén. De Kata kitalálta, hogy mit akar. A kis Kata idősebb, mint Jancsi, kitalálja a kis fiu gondolatait.

— Ugy bizony, drágácskám, — kiált föl Kata, — fonok neked szép koszorut a fejedre és olyan leszel mint valami királyfi.

Kék, sárga, meg piros virágokból sző virágkoronát. Ezt a virágkoronát ráteszi a Jancsi fejére, aki kipirul örömében. Megcsókolja a kis öccsét, magasba emeli és fölteszi igy koszorusan egy nagy kőre. Rábámul, mert a kis Jancsi most szép és szereti is, mert szép.

Ott áll a kis Jancsi a kövön és megérti, hogy szép. Kezdi sajátmagát nagyon tisztelni. Megérti, hogy ő most szent. Egyenesen, mozdulatlanul, tágranyilt szemmel, összeszoritott ajakkal, lelógó karral, nyitott kézzel áll és az ujjai ugy szétnyilnak, mint a kerék sugárküllői. Bálványnak érzi magát. Feje fölött az ég, lába alatt erdő, mező. Most a világ közepén áll. Csak ő szép, csak ő nagy.

De Kata hirtelen kacajra fakad:

— Ejnye be furcsa vagy, Jancsi, be furcsa vagy!

Ráveti magát, összevissza csókolja. A nehéz koszoru lecsuszik a Jancsi orrára. És Kata egyre hajtogatja:

— Ó be fura! ó be fura!

És harsányan nevet.

De a kis Jancsi nem nevet. Szomoru és meg van lepve, hogy többé már nem szép. Egész közönséges gyerek lett belőle.

A koszoruja fölbomlott, a földre terült el és a kis Jancsi olyan lett, mint mi, gyarló halandók. Többé nem szép. De azért erős, vidám fickó maradt. Megint fölkapta ostorát és máris gázol ki a kátyuból képzeletbeli hat lovával. A kis gyerekek könnyü szerrel képzelik el azokat a dolgokat, amiket szeretnének elérni, de amik nincsenek meg. Ha ezt a csodálatos képességüket érettebb korukban is megőrzik, akkor költőknek vagy bolondoknak nevezik őket. Jancsi kiáltoz, pattintgat és elábrándozik.

Kata még mindig a virágaival játszik. De a virágok közül némelyik meghalt. Másik elaludt. Mert a virágok is épp ugy alusznak, mint az állatok. Igy például a harangvirág, amint néhány órával előbb szedtek, becsukja lilaszinü harangját és elalszik abban a kis kézben, amely életét leszakitotta. Kata busulna, ha ezt megtudná. Ám Kata nem tudja, hogy a virágok alszanak vagy hogy élnek. Kata nem tud semmit. Mi sem tudunk többet. Bár tudjuk, hogy a növények élnek, de ezzel nem tudunk többet, mert nem tudjuk, hogy mi az élet. De azért nem kell busulni azon, hogy nem tudunk semmit. Ha mindent tudnánk, nem mernénk többé semmitse csinálni és a világnak vége volna.

Könnyü szellő hajt a levegőben és Kata megborzong. Esteledik.

— Éhes vagyok — mondja a Jancsi. Mert ugy illik, hogy aki lovakat hajtott, egyék is, ha éhes. De Katánál nincs egy falat kenyér se, hogy enni adjon.

Azt mondja az öccsének:

— Kisöcsém, menjünk haza.

Mindketten a káposztalevesre gondoltak, amely

ott rotyog a fazékban a tüzhely fölött a horgon. Kata ölébe veszi a virágokat, kézen fogja kis öccsét és viszi hazafelé.

A nap lassan leszállt a vörös szemhatáron. A fecskék röptükben surolták merev szárnyukkal a gyermekeket. Leszállt az est. Kata és Jancsi közelebb simultak egymáshoz.

Kata egyenkint elszórta virágjait az uton. A nagy csöndben hallották a tücsök fáradhatatlan cirpelését. Mindketten féltek és szomoruak voltak, mert az éjszaka szomorusága töltötte el kis sziveiket. Ismerős volt a világ körülöttük, de mégse ismerték meg a sötétben legjobb ismerőseiket sem.

Egyszerre csak azt vették észre, hogy nagyon nagy a világ számukra és nagyon öreg. Fáradtak voltak és féltek, hogy sohasem érnek haza. A kis Jancsi már nem pattogtatta ostorát. Kata kiejtette lanyhán kezéből utolsó virágszálát. Belekarolt az öccsébe és mindketten hallgattak.

Végre meglátták messziről a házuk födelét. Füst szállt föl belőle a sötét égre. Erre mindketten megálltak, tapsolni és ujjongani kezdtek. Kata megcsókolta kis öccsét és egyszerre mindketten fáradt lábaikkal elkezdtek futni. Mikor a faluba értek, a mezőről hazatérő asszonyok jóestét kivántak nekik. Föllélekzettek. Anyjuk már ott állt a házuk küszöbén fehér kötényében, kezében a levesmerő kanállal.

— Gyertek, kicsikék, gyertek! — kiáltotta. A gyerekek a karjai közé szaladtak. Mikor Kata belépett a szobába, ahol füstölgött már a káposzta-leves, ujra megborzongott. Látta, mint száll le az éjszaka a földre. Jancsi már ott ült a lócán, az álla az asztal lapjáig ért. Ette a levesét.

A nagyok hibái

Az utak a folyókhoz hasonlitanak. Ez azért van, mert a folyók: utak, természetes utak, amiken két mérföldes csizmával lehet utazni; micsoda más név illet-

hetné meg a bárkákat? És az utak olyan folyók, amiket ember csinált az ember számára.

Az utak, a szép utak, amik olyan simák, mint a folyók felszíne és amiken a kocsikerék és a csizmasarok épp oly biztos, mint puha támaszt talál: ezek mestermüvei apáinknak, akik névtelenül haltak meg és akiket csak jótéteményeikből ismerünk. Legyenek áldottak ezek az utak, amelyeken át a föld termései bőségesen jutnak el hozzánk és amelyek barátainkat közelebb hozzák.

Barátjukat, János nevü barátjukat mennek meglátogatni Roger, Marcel, Bernard, Jaques és Étienne. Az országutra tértek, amely rétek és mezők mellett napfényben kanyarog sárga szalagjával, átfolyik városokon és majorságokon és azt mondják, a tengerig visz, hol hajók vannak.

Az öt utitárs nem megy olyan messzire. De jó egy kilométernyi utat kell megtenniök, hogy elérjék János barátjuk házát.

Most utnak eredtek. Szüleik megengedték, hogy kisérő nélkül indulhassanak el, mert megigérték, hogy óvatosak lesznek, nem térnek le az egyenes utról, elkerülik a lovakat és kocsikat és nem hagyják el Étiennet, a legkisebbiket.

Tehát utnak eredtek. Együtt mennek egy vonalban. Ennél jobban nem lehet utazni. De a szép rendet hiba fenyegeti: Étienne nagyon kicsi.

Nagy bátorságra lobban a kis fiu. Erőlködik, sietteti a lépéseit. Kurta lábaival nagyokat lépked. Hozzá még a karját is lóbálja. De nagyon kicsi és nem tud lépést tartani barátaival. Hátramaradoz. Ez végzetes dolog: a bölcsek tudják, hogy ugyanazoknak az okoknak mindig ugyanazok a hatásaik. De se Jaques, se Bernard, se Marcel, de még Roger se bölcsek. Ugy lépkednek, ahogy a lábuk birja. A szegény Étienne a maga lábát használja; nincs tehát köztük egyöntetüség. Étienne fut, liheg, kiáltoz, de végül is hátramarad.

A nagyoknak, az idősebbnek az volna ugy-e a kötelességük, hogy megvárják vagy lépéseiket az övéihez

igazitsák. Ó, ez szép erény volna a részükről. De ők épp olyanok, mint a felnőtt emberek. Előre! mondják a világ erősei és hátul hagyják a gyöngéket. De várd csak meg ennek a történetnek a végét.

Egyszerre csak a négy nagy, erős fiu, a négy legény megáll. Megpillantottak a földön egy állatot, amely ugrik. Az állat azért ugrik, mert béka és el akarja érni az országut mellett a rétet. Ez a rét a hazája, szereti is, mert ott van a lakása egy patak mellett. A béka ugrál.

A béka furcsa természeti tünemény.

Zöld a szine, olyan mint valami élő falevél. Csodás egy állat. Bernard, Roger, Jaques és Marcel elkezdik üldözni. Elfelejtik Étiennet, el a szép sárga országutat, el a szép igéreteiket. Egyszerre csak ott vannak a réten, nemsokára érzik, hogy lábuk belesüpped a lágy, kövér földbe, amit sürü fü takar. Még néhány lépés és térdig merülnek az iszapba. A fü egy ingoványt rejtegetett.

Csak nagy vesződséggel lábolnak ki belőle. Cipőjük, harisnyájuk, lábikráik feketék az iszaptól. A rét tündére huzta rájuk ezt az iszapharisnyát, a szófogadatlan fiukra.

Étienne lihegve utóléri őket. Mikor meglátja iszapharisnyájukat, nem tudja, sirjon-e vagy nevessen. Ártatlan lelkében eltünődik a szerencsétlenségeken, amik a nagyokat, az erőseket sújtják. A négy iszapharisnyás siralmasan visszafordul, mert hogy is mehetnének ilyen sárosan János barátjuk látogatására? Ha majd hazaérnek, az anyjuk meglátja a lábukon, hogy miben sántikáltak. Mig a kis Étienne ártatlanságát vissza fogják tükröztetni rózsaszinü lábikrái.

Jacqueline és Miraut

Jacqueline és Miraut régi barátok. Jacqueline kis leány, Miraut pedig nagy kutya.

Ugyanabból a világból valók mindaketten, minda-

ketten falusiak. Innen a mély bizalmasság köztük. Hogy mióta ismerik egymást? azt nem tudják, mert ez felülmulja egy kutya és egy kisleány emlékező tehetségét. De nem is kiváncsiak rá, nem érzik szükségét semmi tudásnak. Csak annyit tudnak, hogy már nagyon régóta ismerik egymást, a dolgok kezdete óta. Mert egyik sem sejti, hogy a világ régibb mint ők és már előttük is fönnállt. A világ, ahogy ők látják, fiatal, egyszerü és naiv, mint ők. Ennek a világnak kellős közepén Jacqueline ott látja a Miraut kutyát, Miraut meg Jacquelinet. Jacqueline nagyon szépet gondol Miraùtról, de a gondolata kifejezhetetlen. Szavak nem tudják megmondani, hogy mit gondol Jacqueline. A szavak nagyon durvák. Hogy Miraut mit gondol magában? Az övé jó és okos gondolat, de sajnos nem ismerjük. Miraut nem beszél, nem mondja meg, hogy mit gondol és ő maga se igen tudja, hogy mit.

Biztos, hogy van neki értelme, de ez az értelme többféle okból homályos. Miraut éjszaka álmodik. Álmában olyan kutyusokat lát, mint ő és olyan kislányokat, mint Jacqueline, lát koldusokat is. Lát vidám és szomoru dolgokat is.

Ezért ugat vagy morog álmában. Csak álom és káprázat, de Miraut nem különbözteti meg a valóságtól. Amit álmában látott és amit ébren látott, forr és keveredik az agyában, belézavarodik. És ez a zavarodottsága nem engedi, hogy megértsen sok olyan dolgot, amit az emberek megértenek. Minthogy kutya, az eszejárása is a kutyáé. És miért értsük meg mi emberek jobban a kutyák gondolatait, mintahogy a kutyák megértik a mi gondolatainkat? De azért ember és kutya mégis megértik egymást, mert a kutyáknak vannak emberi gondolataik is és az embereknek kutyai gondolataik. Ez elég ahhoz, hogy barátságot kössenek. Jacqueline és Miraut tehát jó barátok.

Miraut sokkal nagyobb és erősebb, mint Jaqueline. Hogyha a kisleány elé áll és a vállára teszi a mancsait, fejjel és mellel magasabb nála. Három harapással föl tudná falni Jacquelinet, de érzi, hogy a kisleányban

erő van és hogy becses jószág. Csodálja is a maga módján. Roppant kedvesnek látja. Bámulja, hogyan tud játszani és beszélni. Szereti Jacquelinet és szeretetből megnyalja.

Jacqueline viszont Miraut kutyát tartja csodálatosnak. Látja, hogy erős és bámulja az erejét, mint aféle kisleány. Látja, hogy Miraut jó és szereti a jóságát. A jósággal mindig szívesen találkozunk.

Jacqueline tiszteletet érez a kutya iránt. Észreveszi, hogy Miraut sok olyan titkot tud, ami ő előtte ismeretlen és hogy a kutyában a föld titokzatos lángelméje lappang. A kutyát óriásinak, komolynak és szelídnek érzi. Úgy tiszteli, mint ahogy más ég alatt a régi időkben az emberek tisztelték a szőrös mesei isteneiket.

De Jacqueline egyszerre csak meg van lepve, nyugtalankodik, meg van hökkenve. Látja, hogy az ő vén bölcse, aki olyan okos, mint a föld, hogy az ő szőrös istene, Miraut lánccal oda van kötve a fához a kút mellett. Nézi nagy habozva. Miraut az ő jó és szelíd szemével tekint vissza reá. Miraut nincs meglepve, nem is haragszik azért, hogy láncra van fűzve. Szereti a gazdáját és minthogy nem tudja, hogy ő a föld öreg, bölcs szelleme és hogy szőrös isten, harag nélkül türi táncát és nyakörvét. Ámde Jacqueline nem mer feléje közeledni. Nem érti, hogy isteni és titokzatos barátja miért fogoly. És bizonytalan szomorúság tölti el a lelkét.

VI

A két szabó

Az intézeti «tunika» sehogyse tetszett nekem. Ugy láttam, hogy nem illik a lyceum növendékeire, mert nem polgári ruha és amint ráhuzzák a növendékekre, minden ok nélkül megcsorbitják függetlenségüket. Horddtam ezt a tunikát és rossz emlékem van róla.

El kell mondanom, hogy az én időmben a kollégiumban, hol édeskeveset tanultam, volt egy ügyes szabó, Grégoire nevü. Grégoire ur páratlan volt abban, hogy a tunikának megadja a módját, hogy tunika legyen: vállas, melles és csipőben bő.

Grégoire ur pompás kabátokat szabott. Nadrágjai müremekek voltak: buggyosak a csipőtől kezdve és alul kamásli módjára simultak a cipőre.

Ha az embert Grégoire ur ruházta és ha azonkivül értett hozzá, hogyan kell viselni a «képi»-t — a sipka sziját az akkori idők divatja szerint magasra emelve — az ember pompásan festett.

Grégoire ur müvész volt. Hétfőn a déli szünetben szokott megjelenni az iskolai udvarban és karján zöld vászonba burkolva két vagy három mestermivü tunikát hozott. Ilyenkor a növendékek, akiknek a ruha szánva volt, otthagyták a játékukat és a bakugrást és Grégoire urral együtt az egyik földszinti terembe mentek, hogy felpróbálják az uj egyenruhát. Grégoire ur figyelmesen és elgondolkodva mindenféle jelzést csinált krétával a posztóra. És egy hét mulva ugyanabban a zöld vászontakaróban meghozta a kifogástalan egyenruhát.

Sajnos, Grégoire ur nagyon drágán fizettette meg

a tunikáit. Ehhez joga volt: ritkitotta a párját. A fényüzés mindig költséges és Grégoire ur parádés szabó volt. Még ma is magam előtt látom sápadt, bus arcát, szép fehér haját, kék szemét, amely oly fáradtan tekintett elő az aranykeretü szemüveg mögül. Kifogástalan modoru ur volt és ha nem lett volna karján a zöld vászon, az ember előkelő hivatalnoknak nézte volna. Grégoire ur a diákok udvari szállitója volt. Hosszu időre szóló hiteleket kellett nyujtania, mert a vevői gazdag emberek voltak, vagyis olyan emberek, akik végesvégig kiegyenlitik számláikat. Csak a szegény emberek fizetnek készpénzzel. Ez nem erény, ez azért van, mert nem hiteleznek nekik. Grégoire ur tudta, hogy vevői nem kicsinyesek és csakis elsőrendü dolgot várnak tőle. Tudta, mivel tartozik vevőinek és önmagának: utólag nagyon borsos számlákat nyujtott be nekik.

Grégoire urnak kétféle tarifája volt a munkája minősége szerint. A számláiban például különbséget tett olyan aranypálmák közt, amik egyenesen a tunika gallérjára voltak szőve és olyan pálmák közt, amik egy kis tojásalaku posztóra már előre és kevesebb finomsággal voltak kiszőve és csak rá kellett őket varrni a gallérra. Volt tehát nagy tarifa és kis tarifa. De már a kis tarifa is kiüritette az emberek erszényét. Azok a növendékek, akiket Grégoire ur ruházott, arisztokráciát alkottak, afféle két fokozatu «high-life»-et, amelyben két osztály volt: a himzett galléru és a rávarrt galléru. Szüleim vagyoni állapota miatt sohasem remélhettem, hogy bejuthatok Grégoire ur vevői közé.

Anyám nagyon takarékos volt, azonkivül nagyon jótékony. Jó szive olyan módon cselekedett, ami lelki jóságára vall — nem volt nála szebb lelkü lény a világon — de nekem elég kellemetlenséget szerzett. Valahogy megtudta, hogy a Des Canettes-utcában van egy szabó, aki házmester is, Rabiou nevü — ez az apró, vörös haju és görbelábu emberke apostolfejet hordott törpe termetén, — nagy nyomorban sinylődött és jobb sorsra volt méltó. Anyám segitségére akart lenni. Eleinte ajándékokat adott neki. De Rabiou családos em-

ber volt, különben is büszke ember és mint mondtam, anyám nem volt gazdag. Az a kevés, amit Rabiounak adhatott, bizony nem nagy segitség volt. Munkát akart neki szerezni és kezdetben megrendelt nála apám számára annyi nadrágot, mellényt és kabátot, amennyit csak észszerüen meg lehetett rendelni.

Apámnak ebből nem sok haszna volt. A házmester-szabó ruhái nagyon rosszul illettek rá. De mivel csodálatosan egyszerü erkölcsü ember volt, nem is vette ezt észre.

Anyám ugyan észrevette, de joggal azt mondta magában, hogy apám nagyon szép ember, és diszére válik a ruhának, ha a ruha nem is válik az ő diszére. Azt is mondta magában, hogy az ember soha sincs rosszul öltözve, ha elég meleg a ruhája és jó cérnával varrta egy istenfélő jó ember, akinek tizenkét gyermeke van.

A baj az volt, hogy bár Rabiou több ruhát szállitott az apámnak, mint amennyire szüksége volt, mégse evickélt ki ezzel a bajból. A felesége mellbeteg volt és tizenkét gyermeke vérszegény. A Des Canettes-utcai házmesterlakás bizony nem teszi oly széppé a gyermekeket, mint az angol fiukat, akik eveznek és a sport minden ágának hódolnak. Minthogy a kis házmester-szabónak nem volt pénze orvosságra, anyámnak eszébe jutott, hogy megrendel nála egy tunikát a számomra. Talán a maga számára is rendelt volna ruhát csupa jószivből.

A tunika gondolatától Rabiou kissé fázott. Verejték ütközött ki apostoli homlokán. De bátor és rejtélyes ember volt. Hozzáfogott a munkához. Imádkozott, agyonfárasztotta magát, nem aludt. Meg volt hatva, komoly volt, magába szállt. Tessék csak elgondolni! Tunikán törte a fejét. Tunikán, amihez a legpontosabb szabás kell! Hozzá még én hosszu, sovány, csupa csont fiu voltam, akire nehéz ruhát varrni. Végre a szegény ember valahogy összeábdálta a tunikámat. De, Istenem, milyen tunika volt az! Válla nem volt, a melle beesett, a hasnál kiállt. Ám hagyján az alakja. De valami rikitó világoskék posztóból volt, kin volt ránézni és a gallérjára nem pálmalevél, hanem lant volt hi-

mezve. Lant! Rabiou csak nem látta előre, hogy belőlem kiváló költő lesz? Hiszen nem tudta, hogy az íróasztalom fenekén verskötetet rejtegetek, aminek a címe: «Első virágok.» Én magam találtam ki ezt a címet és roppant tetszett nekem. A házmester-szabó mitse tudott erről és ihletből szőtt lantot a tunikám gallérjára. És mindennek tetejébe a gallér nem simult a nyakamra, hanem igen csunyán elállt.

Nekem olyan hosszu nyakam volt, mint a gólyának és ahogy kinyult a tág gallérból, keserves és kinos látványt nyujtott. Már a próbán gyanakodtam, hogy ez rosszul fog állni és meg is mondtam a házmester-szabónak. De a derék ember, aki jámbor kézzel, az Ég segitségével csinálta meg a tunikámat — jobban, mint remélte — nem akart rajta igazitani, mert félt, hogy még rosszabb lesz.

És elvégre igaza volt. Nyugtalanul kérdeztem anyámat, hogyan tetszem neki az uj ruhában. Anyám valóságos szent volt. Azt felelte nekem, amit Primerose asszony felelt volna:

— Egy fiu mindig elég szép, ha elég jó.

És azt a tanácsot adta, hogy viseljem tunikámat egyszerü szivvel.

A ruha először egy vasárnap volt rajtam, ahogy illik uj ruhához. Ó, mikor aznap megjelentem a kollégium udvarán a szünetben, micsoda fogadtatás!

— Mézeskalács! mézeskalács! — kiáltották egyszerre valamennyien a kollégáim.

Sulyos pillanat volt! Valamennyien első szempillantásra észrevették a tunika csunya szabását, rikitó kék szinét, elálló gallérját a lantokkal. Elkezdtek kavicsokat dugdosni a hátamba az elálló gallér nyaknyilásán át. Marokkal szórták belé a kavicsot és mégse tudták a tátongó örvényt kitölteni.

Nem, a Des Canettes-utcai házmester-szabó nem gondolta meg, hogy mennyi kavics fér bele a háti zsebbe, amit elkövetett.

Mikor már elég sok kavics volt bennem, ököllel ütöttem szét a társaim közt. Az ütlegeket visszakaptam,

de nem tartottam meg őket. Erre aztán békében hagytak. De következő vasárnap a csata ujra kezdődött. És amig csak viseltem ezt a végzetes tunikát, mindenféle módon megkinoztak és a nyakamban örökké kavicsot hordtam.

Rettenetes volt. Szerencsétlenségemet csak tetézte, hogy felügyelőnk, a fiatal Simler abbé ahelyett, hogy segitségemre sietett volna, ebben a nagy bajban, irgalom nélkül magamra hagyott. Eladdig kedvelte szelid jellememet és korának gondolataimat. Megengedte azt is, hogy néhány jeles növendékével együtt részt vehessek azokban a társalgásokban, amelyek vonzók és hálásak voltak rám nézve. Egyike voltam azoknak, akik előtt Simler a hosszabb vasárnapi szünetekben magasztalta az oltári áldozás nagyszerüségét. Elmagyarázta még azt is nekünk, hogy az áldozópap mise közben milyen nehéz esetekkel kerülhet szembe.

Simler abbé ezt olyan komolysággal magyarázta, ami engem örömmel töltött el. Egy vasárnap, mikor az udvaron lassu lépésekkel járt föl és alá, elkezdte mesélni, hogy mit csinált az a pap, aki az áldozó kehelyben megszentelés után pókot talált.

— Bár nagy volt a zavara és szomorusága — mesélte Simler abbé — mégis a rettenetes helyzet magaslatára tudott emelkedni. Óvatosan ujjai közé fogta az állatot és...

Ennél a szónál megszólalt a harang vecsernyére. És Simler abbé, aki nagyon vigyázott a fegyelemre, hirtelen elhallgatott és sorba állitott minket. Nagyon szerettem volna megtudni, hogy mit csinált a pap a szentségtörő pókkal. De a tunikám miatt sohase tudhattam meg.

A következő vasárnap Simler abbé meglátott a torz jelmezben, finoman mosolygott és igyekezett távol tartani magától. Az abbé kitünő ember volt, de elvégre ember volt. Nem kért abból a nevetségességből, amit én mindenüvé magammal hordtam. Nem akarta kompromittálni a papi talárját az én tunikámmal. Nem tartotta helyénvalónak, hogy társaságához tartozzam mindaddig,

mig kavicsokat dugdosnak a nyakamba, amiben társaim soha ki nem fáradtak. Valamelyest igaza volt. És azért is félt a szomszédságomtól, mert mindenfelől labdával dobáltak meg. És ez a félelme helyes volt. Lehet, hogy a tunikám sértette a szépérzékét is, amelyet az Istentisztelet szertartásai és az Egyház pompája fejlesztettek ki benne. Annyi tény, hogy távol tartott engem vasárnapi beszélgetéseitől, amik pedig olyan kedvesek voltak előttem.

Ügyesen és szerencsés fogásokkal sikerült ezt elérnie. Soha goromba szót nem mondott nekem, mert nagyon finom, udvarias ember volt.

Ha közeledtem feléje, óvatosan az ellenkező oldalra fordult és oly halkan beszélt, hogy nem értettem meg. És ha félénken fölvilágositásokat kértem tőle, ugy tett, mintha nem halland. Csakhamar észrevettem, hogy alkalmatlan vagyok neki és többé nem csatlakoztam bizalmasai társaságához.

Ez a kegyvesztettségem némi fájdalmat okozott nekem. Iskolatársaim tréfái idővel fölemésztették türelmemet. Megtanultam, hogyan kell uzsorakamatostul visszaadni az ütlegeiket. Ez hasznos tudomány. Bevallom szégyenszemre, hogy sohasem gyakoroltam ezt többé életemben. De néhány társam, akit jól helybenhagytam, élénk szimpatiát érez irántam ezért.

Igy hát egy ügyetlen szabó hibájából sohase tudtam meg, a pók és a pap történetének végét. De a végtelen sok szekatura közt barátokat is szereztem, mert nagyon igaz az, hogy földi dolgokban a rossz mindig együtt jár a jóval. De ebben az esetben a számomra több volt a rossz, mint a jó. És maga a tunika elpusztíthatatlan volt. Minden kisérletem hiábavaló volt, hogy elnyüjem. Anyámnak igaza volt. Rabiou becsületes, istenfélő ember volt és tényleg jó posztót adott.

VII

Debas ur

1

A modern haladás szempontjából talán szükséges volt, hogy a Cour des Comptes elsiratni való romjain pályaudvar épüljön, hogy kiszaggassák rakpartjaink valamennyi fáit, hogy földalatti vasutat épitsenek és hogy gőzvasut vonuljon végig ezen a parton, amely oly sokáig nyugalmas volt.

El vagyok készülve rá, hogy nemsokára dicsőségünk folyójának partján, a régi fenséges rakpartokon hotelek fognak épülni abban a rettenetes amerikánus stilben, amit a franciák most magukévá tesznek, miután hosszu évszázadokon át az épitőművészetben a szépség és észszerüség törvényeit fejlesztették ki. Arról biztositanak engem, hogy ezt a város érdeke kivánja. És hogy már itt az ideje, hogy «bár»-ok és kávéházak foglalják el a könyvkereskedő butikok és a könyvárusok (bouquiniste-ek) helyét.

Nem mormogok a bajuszom alá semmit, mert tudom, hogy az élet lényeges föltétele a változás és hogy a városok, mint az emberek, csak örökös átalakulás árán maradnak fönn. Ne siránkozzunk a szükségszerüség ellen. De legalább mondjuk meg, milyen kedves volt a Szajnának ez a balpartja, ez a kőbe irt történelmi vidék, amelynek régi körvonalait nem fogjuk többé viszontlátni.

Hogy a nemeslelkü eszmék városában volt kitüntető szerencsém születni, ezt olyankor éreztem, amikor ezeken a rakpartokon sétáltam. A Bourbon-palotától a Not-

re-Dame székesegyházig a kövek az emberiség történetének egyik legszebb eseményéről regélnek, a régi Franciaország és a modern Franciaország történetéről. Ott a Louvre zománcosan, mint valami ékszer. Ott a Pont Neuf, amely hid hatalmas, valaha nagyon pupos hátán három századot hordott és jóval több párisi embert, akik rajta bámészkodtak és látták a hajósokat, akik munkájukból visszatérve «Éljen a király!»-t kiáltottak az aranyos hintók felé. Ez a híd látta a párisiakat, akik ágyukat vonszoltak, a szabadságot éltették a nagy forradalom napjaiban és önként beálltak katonának cipő nélkül a háromszínű zászló alá, mert a haza veszélyben volt. Franciaország egész lelke elvonult e tiszteletreméltó híd-ívek fölött, amiknek mosolygó vagy fancsali kőálarcai mintha ki akarnák fejezni mindazt a nyomort és dicsőséget, rettegést és reményt, gyülöletet és szeretetet, aminek tanui voltak évszázadokon át. Ott a Dauphine-tér téglaházaival, amik ma is olyanok, mint mikor «Manon» (Manon Philipon) lakott mint fiatal leány az egyik szobájukban. Ott van az ódon Igazságügyi Palota, a Sainte Chapelle restaurált karcsu tornya, a Városháza és a Notre Dame tornyai. Sehol jobban, mint itt, érzi az ember nemzedékek munkáját, korok haladását, egy nép folytonosságát és annak a munkának szentségét, amit őseink végeztek, akiknek szabadságunkat és szabad tanulmányainkat köszönhetjük. Itt érzem hazám iránt a leggyöngédebb és legszellemesebb szeretetet. Itt látom egész világosan Páris hivatását és ez: a világ tanitása. Párisnak ebből a kövezetéből, amely annyiszor lázadt föl az igazságért és szabadságért, fakadtak azok az igazságok, amik vigasztalnak és szolgaságból fölszabaditanak. És ez ékesenszóló kövek közt érzem, hogy Páris mindig meg fog felelni hivatásának.

Megállapodhatunk abban, kétségtelenül, hogy a Szajna dicsőségünk folyója és hogy azok a könyvesládák, amik a rakpartok falára vannak kirakva, méltó koszoruját alkotják.

Ujra elolvastam Octave Uzanne kitünő könyvét, amely a «bouquiniste»-ek történetének van szentelve.

Megtudjuk belőle, hogy a könyveknek az alacsony kőfalakra való kirakása a XVII. századba nyulik vissza és hogy a Fronde idejében a Pont Neuf szegélye regényekkel volt kirakva. A könyvkereskedő esküdt urak, akiknek boltjuk és festett cégérük volt, nem türhették meg a hidon lévő szegény könyvárusok konkurrenciáját. Rendelet üzte el őket onnan ugyanakkor, amikor a Mazarin-féle rendelet napvilágot látott, ami azt mutatja, hogy a kisembereknek épp ugy megvannak a keserveik, mint a nagyoknak.

Tudós emberek visszasirták a «bouquiniste»-eket és föl van jegyezve, hogy egy bibliophil az érdekükben kérvényt irt 1697-ben, tehát több mint negyven évvel elüzésük után.

«Valaha — irja az a tudós — a Pont Neuf boltjainak legnagyobb részét könyvkereskedők foglalták le, akik jó könyveket adtak el olcsó áron. Ez nagy segitségére volt az iróknak, akik rendszerint nem vagyonosak.»

«Kirakataikban érdekes kis tanulmányokat lehetett fölfedezni, amiket nem is ismerünk, vagy olyanokat, amiket ismerünk, de amiket senkisem kért a könyvkereskedőknél, minthogy ezeket csak akkor vásárolják, ha olcsón jutnak hozzájuk. Végül kirakataikban régi irók ósdi kiadásait is meg lehetett venni olcsón a szegény embereknek, akiknek nincs pénzük az uj kiadásokra.»

Ezt a kérvényt Étienne Baluze irta, aki jó ember volt és könyvei közt élt anélkül, hogy elérte volna a méltó nyugalmat, amit bennük keresett. Irását igy végzi:

«Igy tehát nyilvánvaló, hogy meg kellene türni, mintahogy eddig is történt, hogy ezek a szegény emberek, akik a végső nyomorban vannak, kirakhassák könyveiket, tekintve, hogy az irók, akikre Franciaországban mindig nagy tekintettel voltak, a tilalom következtében nem vásárolhatnak többé olcsón jó könyveket.»

A «bouquiniste»-ek a XVIII. században visszakapták a Szajna alacsony kőfalait a könyvbuvárok nagy örömére. Uzanne urtól azt is megtudjuk, hogy 1721-ben ujra zaklatni kezdték őket. Ebben az évben királyi rendelet tiltotta meg a könyvek kirakását elkobzás, pénzbirság

és fogság büntetésének terhe mellett. A szerencsétlen bouquinistek érdekében verses kérvények készültek. Ezek közül a pálmát ez viszi el:

Ces pauvres gens, chaque matin,
Sur l'espoir d'un petit butin,
Avecque toute leur famille:
Garçons, apprentis, femme et fille,
Chargeant leur col et plein leurs bras,
D'un scientifique fatras
Venaient dresser un étalage
Qui rendait plus beau le passage,
Au grand bien de tout reposant,
Et honneur dudit exposant,
Qui tous les jours dessus ses hanches,
Exceptés fêtes et dimanches,
Temps de vacance à tout trafic,
Faisoit débiter au public
Denrée à produére doctrine
Dans la substance cérébrine. *

Ez a vers kétségkivül nem az Elégia, amely hosszu gyászruhában siránkozik és még azt se állitom, hogy ezek a versek ékesen szólók. De helyesek. És meg is hallgatták őket. A bouquinistek visszakapták csakhamar a Szajna balpartját.

Én, aki a Voltaire-rakparton nevelkedtem, ismertem őket gyermekkoromban, mikor boldogok és nyugodtak voltak. De Fontaine de Resbecque ur egy kis könyvében ünnepelte őket. A cimét legnagyobb sajnálatomra elfelejtettem. Haussmann báró, aki szenvedélyesen szerette a szabályos vonalakat, el akarta üzni őket

*) Ezek a szegény emberek minden reggel — kis nyereség reményében — egész családjukkal együtt — segédeikkel, inasaikkal, feleségükkel, leányukkal — nyakukba és hónuk alá vették — a tudományos lim-lomot — és kirakatot csináltak belőle — amely szebbé tette az utcát — minden járókelő, pihenő ember nagy hasznára — és nevezett könyvkirakó dicsőségére — aki csipője fölött hordta mindennap — ünnep és vasárnap kivételével — amikor minden üzlet tiltva van — és kinálta a közönségnek — szellemi tápszerét, amely tudományt van hivatva kelteni — az agyvelői anyagban.

a rakpartról, hogy annak a kövei tisztábbak legyenek. De a báróval lehetett okosan beszélni. És a könyvárusoknak többé nem volt más ellenségük, mint a «kutya rendőrbiztos», aki néha váratlanul jelent meg és kimérte a kirakatok hosszát, hogy nem haladják-e tul az engedélyezett területet. Nekem azt mondták, hogy a «bouquiniste»-ek szerették kissé áthágni az engedélyt. De én azért nagyon becsületes embereknek tartottam őket. Az egyik bouquinistet, Debas urat nagyon jól ismertem. Nem tartozott a legszerencsétlenebbek közé és nem tudok rá visszagondolni meghatottság nélkül.

2

Debas ur több mint félszázadon át rakta ki könyves ládáit a Malaquais-rakpart kőfalára, szemben a Chimay-palotával. Szegényes élete alkonyatán ez a szél, eső és napsugárverte ember hasonlitott azokhoz a kőszobrokhoz, amiket az idő rongál a templomok kapujában. Még állt egyenesen, de napról-napra apróbb lett és mind hasonlóbb ahhoz a porhoz, amivé minden földi hüvely válik. Tulélt mindenkit, aki érintkezett vele és aki ismerte őt. A kirakata mint valami elhanyagolt gyümölcsös kert, visszatért a természethez. A fák levelei összegyültek ott a könyvek leveleivel és az ég madarai ráhullatták azt, ami elvette Tóbiás szemevilágát, mikor kertjében elaludt.

Félni lehetett, hogy az őszi szél, amely a Szajnaparton táncoltatja a platánfák magvait és a lovak szájából kihulló zabszemeket, egy nap a Szajnába sodorja a szegény embert könyveivel együtt. De nem a rakpart éles és napsugaras levegőjében halt meg, ahol életét töltötte. Egy reggel holtan találták meg a padláskamrában, hol éjjelente aludni szokott.

Ismertem Debas urat gyermekkoromban és mondhatom, hogy az üzlete tartozott a legkisebb gondjai közé. Azért nem kell hinni, hogy Debas ur az a tétlen és komor alak volt, amivé az idő változtatta ezt a kőből való bouquinistet. Épp ellenkezőleg hajlott korában cso-

dálatosan élénk szellemü és fürge testü ember volt és rengeteg dolga volt.

Elvett feleségül egy nagyon szelid és egyszerü nőt, akit az utca gyermekei csufondároskodásukkal üldöztek anélkül, hogy kihozták volna sodrából ezt az ártatlan lelket. Debas ür ott hagyta derék feleségét, hogy őrizze a könyvesládáit. Olyan egyszerü arccal és szivvel cselekedte ezt az asszony, mintahogy a falusi leány őrzi a libáit. Debas ur sokféle munkában törte magát, olyan munkában, amiket ugyanaz az ember rendszerint nem szokott vállalni. És minden munkája felebaráti szeretetből fakadt. Ez a jószivüsége alkotta szerteszórt élete egységét. Minthogy szép tenorhangja volt, vasárnaponkint énekelte a vecsernyét a Szegények Kis Nővéreinek a kápolnájában. Levéliró és szépiró létére cselédek számára irt leveleket és házalók számára föliratokat készitett. Tudott a fürésszel, gyaluval is bánni és vitrinákat csinált a Petit asszony számára, aki utcai árusnő volt, férje négy neveletlen gyermekével együtt elhagyta. Papirosból, spárgából, füzfából kis fiuk számára sárkányokat szerkesztett, amiket ő maga repitett föl a szeptemberi szélben.

Minden évben télrefordulókor megigazitotta a kályhákat a padlásszobákban. Az orvosi tudományhoz is értett annyira, hogy első segélyt nyujthatott a sebesülteknek, nyavalyatörősöknek és vizbefultaknak. Ha részeg embert látott tántorogni és inogni, fölemelte a földről és megdorgálta. Megvadult lovaknak eléje ugrott és veszett kutyák üldözésére indult. Gondoskodása kiterjedt a gazdag és boldog emberekre is. Borukat palackokba fejtette anélkül, hogy érte jutalmat kapott volna. És mikor a Malaquais-rakparton egy hölgy kétségbe volt esve, mert a papagálya vagy csize megszökött, Debar ur háztetőről háztetőre futkosott, fölmászott a kéményekre és elfogta a madarat nagy figyelő tömeg szemeláttára. Munkáinak felsorolása hasonlitana Hesiodus gnómikus költeményére. Debas ur mindenféle mesterséget üzött emberszeretetből.

De a főfoglalkozása az volt, hogy a közügyre föl-

ügyelt. E tekintetben úgy élt, mint Plutarchos egy embere. Nagylelkű ember volt, életét a szabad levegőn töltötte, egy padon villásreggelizett és vacsorázott és athéni emberhez méltó erkölcsök szerint élt. Hazájának nagysága és boldogsága lebegett szeme előtt a nap minden órájában. A császár husz évi uralkodása alatt egyszer sem tudott a kedvére cselekedni. Debas ur szavalt a zsarnok ellen még pedig természetes ékesszólással, amelyet retorikai cafrangok díszítettek, minthogy Debas ur képzett ember volt és néha elolvasta a könyveit, amiket nem adott el. Bár előkelő izlése volt, felháborodásának mégis néha otthonias fordulatot adott. Csak a Szajna választotta őt el attól a palotától, amelyen a háromszínü zászló a császár jelenlétét hirdette. Igy tehát szomszédságban, mintegy bizalmas lábon állt azzal, akit a Tuileriák bérlőjének nevezett.

Badinguet* néha gyalogszerrel ment el a Debas ur könyvei előtt. Octave Uzanne megörökitette egy ilyen császári sétának az emlékét. III. Napoléon uralkodása elején egy szárnysegéde kiséretében végigment a Voltaire-rakparton. Komor és hideg téli napon volt ez. Az egyik bouquiniste, akinek «kirakata» ott volt a Saints-Péres-rakpart egyik szobra és Debas ur könyves ládái közt, valóságos vén görög bölcs volt. Jelleme hasonlitott Görögország hanyatló korának cinikusaira. Mint szomszédja, ő is megvetette a nyereséget és magasabbrendü bölcsesség volt benne. De az ő bölcsessége tétlen és hallgatag volt. Mikor a császár elment előtte, a két derék ember egy könyvet égetett el fazekában, hogy megmelegesse öreg, dermedt kezét. Akárcsak az a márvány terma, amelyet a Tuileriák egy gesztenyefája alatt lehet látni: öreg ember, aki melegitő serpenyőt szorit a kebléhez és egyik kezét a meleg fölé tartja. Napoléon kiváncsi lett, hogy a könyvárus milyen könyvvel fütött be magának, odaküldte a szárnysegédét, hogy tudakolja meg.

A szárnysegéd engedelmeskedett és visszatérve jelentette a Cézárnak:

*) III. Napoléon gúnyneve.

— A könyv cime: «Győzelmek és hóditások.»

Ezen a napon Napoléon és Debas ur ugyancsak közel voltak egymáshoz. De nem beszélgettek. Ha nem szeretném az igazságot fiui és őszinte szerétettél, most kitalálhatnék valami kalandot a császár, a szárnysegéd és a két bouquiniste közt. És ez a történet méltó volna rá, hogy összehasonlitsák Harun Al Rasid és Giafar nevü nagyvezérek csodálatos kalandjaival, amiket Bagdad-utcáin bolyongva éltek át. De pontosan ragaszkodom az igazsághoz és följegyzem, hogy néhány bár privát, de nagyérdemü ur szivesen elbeszélgetett Debas urral. Tanusithatom, hogy Amédée Hennequin, Louis de Ronchard, Edouard Fournier és Xavier Marmier érintkeztek vele, de ők már nem ebből a világból valók. Legbizalmasabb lábon állt Debas urral két pap. Mind a kettő kitünő, tudós és ekölcsös férfiu volt, de különböző jellemüek. Az egyik Trévoux ur, a Notre Dame kanonokja kicsi kövér ember volt. Orcáján az a piros szin volt, amelyet egyenesen kanonokok számára gyurnak azok a kis puttók, akiket Nicolas Despréaux látott költői álmában. Egész buzgóságát és tudományát arra forditotta, hogy apró breton szenteket fedezzen föl és lélke tele volt valami kenetteljes örömmel. A másik, Le Blastier abbé, — aki alamizsnás volt egy női zárdában, — magas termetü, nagy arcu ember volt. Rideg, komoly, ékesszóló abbé volt és elszomorodott gallicanismusát magános sétáival enyhitette. Mindaketten, mikor a Szajnapartján sétáltak megrakva könyvekkel, amiket selyembe burkoltak, odaálltak Debas urral eszmét cserélni.

Le Blastier találón jellemezte ennek a «bouquiste»-nek fenkölt gondolkodását:

— Uram, önnek csak a neve *alacsonyrendü.**

Mikor Le Blastier vagy Trévoux azt kérdezték Debas urtól, hogy megy az üzlete, ezt felelte:

— Lassan, lassan, de nem biztosan. És ennek a kormány az oka.

És karját nagy mozdulattal a Tuileriák felé tárta ki.

* Szójáték: „Monsieur, vous n'avez *de bas* que le nom."

Több mint tiz éve már, hogy Debas ur egy téli napon föltünés nélkül távozott el a szegények halottas kocsiján. Vagyunk még ketten-hárman, akik emlékezünk erre a kis emberre, aki hosszu, kifakult kék bluzában görög és latin klasszikusokat adott el nekünk, miközben sóhajtozott: «Nincsenek többé államférfiak: ez Franciaország szerencsétlensége».

Lehet, hogy a bouquiniste-eket el fogják kergetni a rakpartról és soha többé vissza nem térhetnek oda. Kirakataik áldozatul esnek a haladásnak. De mint Étienne Baluze korában, most is megfogják őtet siratni a kutatók és a jámbor tudósok. Ami engem illet, mindig örömmel fogok visszaemlékezni azokra a hosszu órákra, amiket ládáik előtt töltöttem a szabad ég alatt, amit ezer gyöngéd és könnyü szinárnyalat tarkitott, bibor és arany diszitett vagy egyszerüen szürke volt, oly gyöngéden szürke, hogy az ember a szive mélyéig meghatódott.

3

Mindent egybevetve, nem ismerek békésebb gyönyörüséget, mint ha az ember a Szajna partján könyveket bujhat. A «két sou» felirásu dobozokban az ember a porral együtt ezer rettenetes vagy kedves árnyékot riaszt föl. Ezekben a szerény ládákban az ember varázsos dolgokat idézhet föl. Lehet a halottakkal beszélgetni, akikkel ott tömegesen találkozunk. A régiek Elysiumi mezői a bölcseknek haláluk után nem árultak el semmi olyat, amit a párisi ember föl nem fedezhetne a Szajna partjának életében a Pont Royaltól a Notre Dame hidjáig. Ugy érzem, hogy a Vergilius mirtusai nem kedvesebbek, mint a kis platánfák, amik árnyékot vetnek a pihenő fiakkerekre a «Monnaie»* előtt és amiket most kiirtanak.

Apró, vézna fák ezek. De bájosak. Nélkülök a Monnaie szép épülete — XVI. Lajos bölcs, ökos, józan, higgadt stiljében — kevésbé fog tetszeni. A legszebben

* Az állami pénzverő épülete.

faragott kő is keménynek látszik, ha lomb nem reszket a közelében. Azért is szükség van a paloták elé fákra, hogy emlékeztessék az embert a természetre.

Néhány megöregedett és bánatos könyvbuvár — mikor lassu sétáimon találkoztam velük — elpanaszolta: «Az ember már nem talál semmit a «két sou» felirásu dobozokban». És dicsérték az elmult időt, amikor De La Rochebiliére ur a Pont Neuf és a Pont Royal közt minden reggel fölfedezte valamelyik klasszikus remekmü első kiadását. Ami engem illet, én a Szajna partján nem fedeztem föl se Molière, se Racine valamelyik őskiadását, de olyasmit találtam, ami a «Tartuffe» szindarab «avant les cartons» kiadásánál és az «Athalie» kvart-kiadásánál is becsesebb: a bölcseségből vettem leckéket. Mindez a sok telenyomtatott papiros megtanitott rá, mily muló a siker és mily mulandó a hiresség. A «két sou» felirásu dobozokban nem tudok kutatni anélkül, hogy csöndes, békés szomoruság ne fogna el és elgondolom: Minek még hozzátenni ehhez a sok befeketitett papiroshoz? Legjobb volna egyáltalán nem irni.

VIII

A testőr

Minthogy a Voltaire-rakparton nevelkedtem, könyvek és régiségek porában, könyvbuvárok és egyéb mindenféle gyüjtő világban, tehát már gyermekkorom óta ismertem a fayenceok, fegyverek, metszetek és régipénzek barátait. Ismertem olyanokat, akiket csak vasból, másokat, akik csak fából való dolgok érdekeltek, ismertem bibliofileket és bibliománokat. És ugy láttam, hogy nem érdemlik meg a tömeg röhögését. Mondhatom, hogy ezeknek a furcsa embereknek kényes ízlésük, finom szellemük, nemes erkölcsük van. És barátságom olyan emberek iránt, akik mindenféle dolgot raknak el szekrényeikbe, már életem első napjai óta datálódik.

Abban az időben, amikor én voltam a legsoványabb, legfélénkebb, legügyefogyottabb és legálmodozóbb retorikai növendék, szabad időmet nagy gyönyörüséggel töltöttem el ifjabb Leclerc boltjában. Ifjabb Leclerc régi fegyvereket árusitott a Voltaire-rakpart egyik alacsony boltjában. Ifjabb Leclerc öreg ember volt. Apró, tüskés haju ember volt, sánta mint Vulkán és zöld kötényében reggeltől estig fegyvereket ráspolyozott, amik gyalupadjának csavarjába voltak szorítva Szüntelenül régi kardokat csiszolt, amik immár békésen kerültek ki a keze alól, hogy pályájukat megszelidülve fejezzék be valamely kastély fali trofeumában. Üzlete tele alabárdokkal, sisakokkal, nyakvértekkel, mellvértekkel, lábvértekkel, sarkantyukkal és emlékszem láttam ott a XV. századból való «targe»-ot,* amely tele

*) Jobb oldalán kivágott pajzs.

volt festve gáláns jelmondatokkal. Aki ezt nem látta, nem is érthette a lovagkor e csodálatos-virágának illatát. Voltak neki toledoi pengéi és végtelenül szép szaracén fegyverei, tojásalaku sisakjai, amikről apró acél láncszemekből font, hálószerü, muszlinfinomságu lébernyeg lógott alá. Aztán pajzsai, amik arannyal voltak damaszkinálva és amik ifju koromban csodálattal töltöttek el a nagyszerü és rettenetes emirek iránt, akik a keresztény bárók ellen harcoltak Ascalonnál és Gazánál. Még most is sok gyönyörüséggel olvasom a «Zaïre» tragédiát, mert fantáziám ezekkel a szép fegyverekkel ruházza föl a szeretetreméltó és szerencsétlen Orozmánt. Leclerc sisakjai és páncéljai — hogy igazat mondjunk — nem a keresztes háboruk korából származtak, de én hajlandó voltam öreg barátom boltjában viszontlátni Villehardouin páncélingét és Szaladin pallosát.

Ebben álmodozó képzelőtehetségem segitett, de ki kell jelentenem, hogy a fegyverárus semmivel sem járult hozzá. Leclerc sokat csiszolt és keveset beszélt. Sohasem dicsérte fegyvereit. Kivétel volt két vagy három hóhérpallos, amiket nagyszerü daraboknak tartott. Ifjabb Leclerc becsületes ember volt, valaha a királyi gárdában szolgált és vevői nagyon tisztelték.

Nem volt szorgalmasabb látogatója és bizalmasabb vevője, mint De Gerboise ur, a régi royalista. De Gerbois ur együtt «chouan»-kodott 1832-ben De Berri hercegasszonnyal. Öreg korában nagy kedvteléssel diszitette föl történelmi nevezetességü kardokkal kastélyának (Chateau de Mauffeuges aux Rosiers) fegyvertermét. Ez a magas termetü öreg ur valaha X. Károly testőre volt. Tele volt udvari történetekkel és családfákkal, amiket mennydörgő hangon adott elő olyan tájszólással, ami régiesnek tünt fel előttem, de voltaképp vidékies volt. Piros pozsgás arcu, hatalmas fehér sörényü, nagy, kövér ember volt és még mindig büszkén tekintett lábikrájára, amely a legszebb volt a királyság idejében 1827. körül. Szerette emlegetni Istent és Anjou minden szentjeit, erőszakos, ravasz, vallásos, verekedő ember és

nagy szoknyavadász volt. Engem roppant mulattatott szavajárásának durvasága és anekdótáinak bősége.

Némi tisztelettel bánt ifjabb Leclerckel, aki valaha a királyi gárdához tartozott és a maga munkás egyszerűségében inkább mesterember, mint zsibárus volt. De Gerboise már abban a korban volt, mikor az ember fiatalkori bajtársait már mind elveszítette és az 1832. évi öreg chouan szívesen fölelevenítette a Restauráció korának katonája előtt közös ifjukori emlékeit.

Mialatt beszélt, én kicsivé zsugorodtam össze a kuckómban, hogy észre ne vegyenek és hogy hallgathassam őt.

Be sokszor hallottam, amint elmondta az 1830-iki forradalomból való emlékeit és a cherbourgi királyi utazást! Ezt az elbeszélést mindig ezzel a fölkiáltással fejezte be:

— Ez a Maison tábornagy micsoda koldus!

Leclerc pedig mindig hozzátette:

— Három napig nem ettünk egyebet, márki ur, mint krumplit, amit a földből ástunk ki. És az egyik paraszt vasvillával ugy belém szurt, hogy még ma is ettől sántitok.

Ennyi haszna volt mindössze a királyságból és mégis királypárti maradt. És komótszekrénye fiókjában gondosan őrizte annak a fehér zászlónak egy darabkáját, amelyen ezrede a Rambouillet kastély udvarán megosztozott.

Egy nap, emlékszem, De Gerboise ur a maga rezes meleg hangján ezt kérdezte:

— Leclerc, hol volt maga garnizónban 1828. nyarán?

A fegyverkovács fölemelte fejét a gyalupadja fölött:

— Courbevoie-ban, márki ur.

— Nagyszerü! Ismertem az ezredesét, a kis De La Morse-t, akinek a fiai most Badinguet udvarában vannak alkalmazva.

És megvető karlendítéssel mutatott a császári palotára, amelynek szárnyépülete hosszu homlokzatával ho-

mályosan belátszott az ablakon keresztül a Szajna másik partján uralkodva.

— Én, kedves Leclerc barátom, — tette hozzá — 1828. juliusában mint testőr szolgáltam a saint-cloud-i kastélyban a zöld vállszallagos második században. Nem voltunk olyan farsangi maskarában öltözve, a kutyafáját! mint Bonaparte ur száz testőre! Csak holmi parvenünek jut eszébe, hogy a trón katonáit paradicsommadarak módjára cicomázta föl. Mi, kedves Leclercem, ezüstsisakot viseltünk fekete szalaggal és fehér tollakkal, királykék kabátunk hajtókája skárlátszinü volt ezüst vállrojttal, zsinórral és disszel, a nadrágunk fehér kazimirből készült.

Aztán a lábszárára csapott és szólt:

— Lovascsizmánk volt... Husz éves voltam, másodosztályu testőr hadnagyi rangban, minden este egy randevum és minden héten egy párbajom volt... Nem volt rossz dolgom! Ah, Leclerc, szép idők voltak azok!

— Bizony, márki ur — felelte csöndesen a fegyverárus és tovább csiszolt egy pengét — szép idők voltak azok némely tekintetben, de én nekem mégis bajom volt a szobatársaim miatt, akik egy nyelvtant találtak meg a fölszerelésemben. Franciára akartam tanitani az ezredet és a magam költségére nyelvtant vettem. De az emberek kinevettek vele. És hat hónapig énekelték a garnizónban:

As-tu vu la grand'mère,
As-tu vu la grand'mère
Á Leclerc? *

— Valami igazuk nekik is volt — mondta komolyan De Gerboise ur. — Maguknak akkori állapotukban nem volt szükségük nyelvtanra. Ez olyan, mintha én akkor a héber nyelvet akartam volna megtanulni. A parancsnokom, D'Andive gróf kinevetett volna és fenemód igaza is lett volna. Én, mint már mondtam, Saint-

* Láttad-e a Leclerc nagymamáját? (Szójáték a „grand'mère" [nagyanya] és „grammaire" [nyelvtan] szavakkal.)

Cloudban szolgáltam kék kabátban és fehér nadrágban, mert nyár volt. Télen a nadrágunk is királykék volt, mint a kabátunk.

— Akárcsak nálunk, — felelte a fegyverárus. — Nyáron csinvatból való nadrágot hordtunk.

— Ugy van, — mondta a márki — és ezért senki se irigyelte magukat. De azért derék emberek voltak önök. És mig magát a courbevoiei garnizónban tréfálták meg, Leclerc, én azalatt Saint-Cloudban szolgáltam. Egy éjjel őrszolgálatra rendeltek ki a király ablakai alá és amit ezen az éjszakán láttam, azt sohasem fogom elfelejteni.

«Minden rendben volt, a fehér zászló lengett a kastélyon. A század kapitánya, aki tábornoki rangban volt, az ágyában aludt. A kulcsok a párnája alatt voltak. Tücsökcirpelés hasogatta az éjszaka csöndjét és a hold, amely a fák fölé emelkedett, beezüstözte az elhagyott park fasorait. Muskétával a karomon álmodoztam az előcsarnokban és a dolgaimra, mulatságaimra gondoltam. Hirtelen látom, hogy a király hálószobájának az ablaka kinyilik és X. Károly megjelenik az erkélyen szalagos hálósipkában és viragos hálóköntösben. A holdfény végigömlött nagy arcának nyájas és előkelő vonásain. A szája szokása szerint félig nyitva volt és olyan szomorunak látszott, amilyennek még sohasem láttam. És hosszasan nézte hol a holdat, amely már magasan világitott, hol pedig a tenyerében lévő tárgyat amelyet médaillonnak nézten. Aztán gyöngéden megcsókolta a médaillont, a karját pedig egyenesen kinyujtotta a csillagok felé, mintha tanunak hivta volna föl őket. Könnyek folytak le orcáján. Annyira megrenditett az, amit láttam, hogy a muskétám csöve hevesen odaütődött a vállzsinóromhoz. A király néhány másodpercig tekintgetett igy az égre és csókolta a médaillont. Aztán visszavonult a szobájába és hallottam, hogy becsukta az ablakot.

«Leclerc, maga nem lett volna meghatva a helyemen, ha látja, hogy az öreg király hálósipkában megcsókol egy arcképet vagy női hajfürtöt vagy valami más ereklyét — mert nem tudtam megkülömböztetni, mi

volt a médaillonban — és tanuul hivja a holdat a könyeivel... tanuul arra, hogy még mindig hiven szeret és szenved? Szegény király! Akkor már csak a hold emlékezhetett ifjukori szerelmére.

«Azt hiszem, Leclerc, hogy X. Károly ezen az éjjelen madame de Polastron-ra gondolt, aki szerelmese volt, mikor a király még a csinos D'Artois gróf volt. Az asszony utána ment a Condé hadseregébe, hol D'Artois gróf a számüzetés keserves nyomorát élte át. Az asszony a katonák közé a tábori sátorba magával hozta gyémántjait, ékszereit, sebtiben összekapkodott aranyait és D'Artoise grófnak föláldozta a vagyonát és becsületét. Mit gondol, Leclerc?»

A fegyverkereskedő bólintott. Látszott rajta, hogy nem gondol semmit.

De Gerboise ur ujra megszólalt élénken:

— Én, Leclerc, szeretem hinni, hogy X. Károly ezen az éjszakán Saint-Cloudban, harmincöt évvel madame de Polastron halála után elsiratta legjobb barátnőjét. És ebben fenemód igaza volt... Leclerc, mi ketten rosszul tettük, hogy makacsul ragaszkodunk az életünkhöz.

— Ugyan miért, márki ur? — kérdezte a fegyverárus.

— Azért, barátom, mert nem érdemes élni ezen a világon, ahol többé nem szeretnek. És mert nem látjuk többé viszont királyainkat.

Azóta több okból azt kellett hinnem, hogy X. Károly volt a világon a legkönyelmübb lélek és a leggyöngébb fej. Azóta többször is elolvastam a történetét, de nem födöztem fel benne semmit, ami becsületére vált volna. Följegyzem tehát ezt az anekdótát, a hálósipkás öreg királyról, aki a holdat hivja tanuul, mint életének legrokonszenvesebb pillanatát.

IX

Planchonnet asszony

Az a boldogság ért, hogy tavasszal tizenhetedik évembe léptem. Apám husvéti szünidőre Corbeilbe küldött Félicie nagynénémhez, aki a Szajna partján egy kis házikóban lakott, csak a vallásnak és a gyógyszereknek élt. Családi büszkeséggel ölelt meg, szerencsét kivánt, hogy letettem az érettségit. Azt is mondta, hogy az apámhoz hasonlitok. Intett, hogy az ágyban ne cigarettázzak és szabadságot adott ebédig.

Beléptem a szobába, amelyet Euphémie, az öreg szolgáló készitett el a számomra. Ott leraktam a podgyászomat, amelyben két ing közé gondosan be volt csomagolva első müvem kézirata. Történeti elbeszélés. «Clémence Isaure» volt a cime. Benne volt mindaz, amit akkor a szerelemből és müvészetből megértettem. Eléggé meg voltam vele elégedve. Miután kissé rendbeszedtem toalettemet, elindultam sétálni a városba csakugy vaktába. A szilfával szegélyezett körutak során, amelynek kissé borongós csöndessége elbüvölt, megpillantottam egy alacsony, glicinával befuttatott ház kapuján a következő fekete betüs táblát: *«L'Indépendant» politikai, közgazdasági és irodalmi napilap.* Ez a tábla fölébresztette bennem a dicsőségre való vágyomat. Néhány hónap óta emésztett engem az a forró óhajtásom, hogy kinyomassam «Clémence Isaure»-omat. Mint törekvő és szerény fiatalember, ugy láttam, hogy ez a lombok közé rejtett békés házikó megfelelő hajlék lesz első müvem számára. Ekkor fogamzott meg bennem az az eszme, hogy kéziratomat elviszem a corbeili «Független»-hez.

Corbeilben csöndes és egyhangu életet éltem. Nagynéném elmondta ebédnél Germond doktorral való szakitását, amely tiz évvel előbb volt, de még mindig foglalkoztatta. A kávé mellé tartogatta Laclanche abbé viselt dolgait. Az abbé kitünő ember volt, de kora és potrohocskája megviselte, aludt a gyóntató székben, mialatt nagynéném meggyónta büneit. Ezek után derék nagynéném aludni küldött, figyelmembe ajánlva, hogy az ágyban ne füstöljek.

Egy nap, mikor egyedül voltam, a szalonban unalomból nézegettem az ujságokat, amik egy mahagóni asztalon hevertek. A corbeili «Független» lappéldányai voltak ezek, amikre nagynéném előfizetett. A «Független» kis alaku, vékony papirosu, elkopott betükkel nyomtatott ujságocska volt és szerény külseje fölbátoritott.

Átfutottam két vagy három számát. Az egyetlen szépirodalmi közleménynek, amit benne találtam, ez volt a cime: «Fabiola kis nővére.» Szerzőjeként női név volt alája irva. Örömmel állapitottam meg, hogy az elbeszélés az én «Clémence Isaure»-om fajtájából való, de az enyémnél gyöngébb. És erre való tekintettel elhatároztam, hogy kéziratomat elviszem a lap főszerkesztőjéhez. Neve ott volt a lap cime alatt: Planchonnet.

«Clémence Isaure»-omat összegöngyöltem és nem szólva lépésemről egy szót sem nagynénémnek, némi lázzal bekopogtattam a kis glicinával befuttatott házba. Planchonnet ur azonnal fogadott a szerkesztői szobájában. Épp irt és ehhez levetette a kabátját, mellényét. Óriási ember volt és nála szőrösebbet keveset láttam. Egészen fekete ember volt, minden mozdulatára szőrök surlódását lehetett hallani és vadszaga volt. Amikor beléptem, nem hagyta abba az irást és izzadva, nyögve, kidüllesztett mellel befejezte a cikkét. Aztán letette a tollát és intett, hogy beszéljek.

Eldadogtam neki a nevemet, a nagynéném nevét, a látogatásom célját és remegve feléje nyujtottam a kéziratomat.

— El fogom olvasni — mondta a főszerkesztő — Jöjjön el szombaton...

Borzasztó zavarban távoztam, és azt kivántam, bár összedülne a világ szombat előtt: annyira reszkettem a főszerkesztővel való találkozástól. De a világ nem dült össze, a szombat eljött és én fölkerestem Planchonnet urat.

— Igaz is — mondta — olvastam a kis dolgozatát. Egészen csinos. Beteszem majd az ujságba. Van valami dolga holnap este? Jöjjön el hozzám vacsorára. A Saint-Guenault-téren lakom, szemben a Négyszögü Toronynyal. Családi vacsora lesz. Semmi ceremónia.

Mély hálával köszöntem meg a meghivást.

Másnap este hat órakor ott találtam Planchonnet urat a szalonjában. Két vagy három gyermeke az ölében ült, a többiek a vállán. Talán még a zsebébe is jutott belőlük. Papának nevezték a főszerkesztő urat és cibálták a szakállát. Fehér vászonkabát volt rajta és levendula illat áradt belőle.

Egy hölgy lépett be. Fehér, törékeny, kissé hervadt nő volt, de sápadt aranyszin haja, kökénykék szeme kellemessé tették elhanyagolt termete ellenére is.

— A feleségem — mondta a főszerkesztő.

Gyermekeik — rájöttem, hogy csak hatan vannak — kövér, szilaj, élénk szinü és bizonyos tekintetben szép gyermekek voltak. Mezitelen karjaik és lábaik óriási termetü apjuk körül husból való folyondárt alkottak. Vad pillantásaikkal valamennyien egyszerre néztek rám.

Planchonnet asszony mentegette a neveletlenségüket.

«Nem sokáig szoktunk egy helyben maradni. A gyerekeknek nincs alkalmuk ismerkedni. Kis vadak ezek. Semmit se tudnak. Honnan is tudhatnának valamit, amikor minden félévben kvártélyt változtatnak? Henri, a legidősebb tizenegy éves elmult. Még egy szót se tud a katekizmusból. Azt se tudom, hogyan fogja elvégezni első bérmálását... Uram, a karját.

Az ebéd bőséges volt. Egy fiatal parasztleány Plan-

chonnet asszony gondos felügyelete mellett hozta be a tálakat és ujabb meg ujabb tálakat: tortákat, sülteket, pástétomokat, fricasséeket és rengeteg szárnyast. A házigazda szalvétával a nyakában, egyik kezében háromágu villával, másik kezében szarvasláb nyelü késsel rakta maga elé az ételeket. Valamennyi foga egyszerre látszott és a szeme rémületesen forgott arcának szőrei közt. Kifelé kerekitett könyökkel könnyü szerrel vagdalta szét a fehér vagy barna husokat, maga adott ki a tálból bőven a gyermekeinek, feleségének és vendégének és borzalmas röhögéssel ártatlan dolgokat mondott.

De ennek a jóindulatu emberevőnek minden nagyszerüsége főként akkor mutatkozott, mikor bort töltött. Óriási karja lenyult anélkül, hogy neki magának meg kellett volna hajolnia, a palackokért, amik a lába körül voltak fölhalmozva, nyakánál fogva huzta elő a palackot és töltött. Vörös bort a feleségének, aki hiába tiltakozott, a gyermekeinek, akik fél arcukkal a tányérukon már elaludtak és nekem, szerencsétlennek, aki izlelés nélkül nyeltem le a piros, rózsaszinü, fehér, borostyán vagy aranyszinü borokat. A házigazda vidám hangon harsogta el a borok korát és származását, amikért kezeskedett a füszeres, akitől vette őket. Ilyen módon azt se tudom, hány palack külömbözőkép pecsételt bort nyakaltunk be. Ezekután a háziasszonynak nemes és gyöngéd érzéssel teli bókokat mondtam. Mindaz a sok hősi és szerelmes dolog, ami a lelkemben volt, ajkamra kivánkozott. A társalgást a legmagasabb dolgok felé vittem. De nagy nehézségembe került, hogy fenntartsam, mert bár Planchonnet ur a fejével bólogatott az én transzcendentális elmefuttatásaimhoz, azokat nem folytatta és folytonosan az ehető csiperkegombák kiválogatásáról és elkészitéséről vagy más konyhai témáról beszélt. A fejében tökéletes szakácstudomány és Franciaország gasztronómiai földrajza volt. Közben a gyermekeinek valamelyik szellemes mondását is előadta.

Jobban megértettük egymást Planchonnet asszony önagyságával, aki többször kijelentette, hogy ideális

hajlamu. Közölte velem, hogy valamikor olvasott egy költeményt, amely nagyon föllelkesitette, de nem emlékszik a szerzőjének a nevére, minthogy olyan kötetben olvasta, amelyben több költő müve volt.

Elszavaltam minden elégiát, amit csak tudtam. De a költemények legnagyobb része elveszett a gyermekek zajában: azok az asztal alatt rettenetesen csipkedték egymást.

A desszertnél rájöttem, hogy szerelmes vagyok Planchonnet asszonyba. És a szerelmem olyan nagylelkü volt, hogy korántsem rejtettem a szivembe, hanem mély pillantásokkal és bőséges szavakkal árasztottam magamból. Nyilatkoztam az életről és halálról és föltártam a lelkemet egészen Planchonnet asszonynak. Planchonnetné lebocsátotta pilláit szép kék szemére és lehajtva sovány arcát, amire a fáradtság ráncokat vont, lágy hangon szólt:

— Nemde, uram? — és mosolyogni igyekezett.

Még sok mondanivalóm lett volna a számára, de otthagyott minket, hogy lefektesse a gyermekeit. Ezek — lábukkal a levegőben — mélyen aludtak székeiken. Amint az asszony elment, négyszemközt maradtam Planchonnetvel, aki likőröket töltögetett magának. Nagyon állatiasnak tünt fel előttem. Nehézkes nyugalma ingerelt. De szivemben nemes érzelmek dultak. Azt szerettem volna, ha Planchonnetnek szép lelke lenne, nekem pedig még szebb lelkem, hogy Planchonnet asszonyt két hozzá méltó férfi szeresse.

Ezért elhatároztam, hogy kifürkészem Planchonnet szivét.

— Uram — mondtam neki — önnek szép hivatása van.

— Eh — felelte és rágyujtott a pipájára — szép hivatásnak találja, hogy vidéken lapocskát szerkesztek. Hozzá még papi ujságot. A csuhások számára dolgozom. De hát az ember nem válogathatja meg a pártját, nem igaz?

És nyugodtan kezdte szivni tajtékpipáját, amelyen egy pikáns nő volt kifaragva.

— Planchonnet ur — kérdeztem — nem ismeri a nagynénémet?

— Nem ismerek senkit Corbeilben — felelte — Hat hónappal ezelőtt Gapban voltam... Kóstolja meg ezt az anisettet...

Végtelen gyöngédség érzése támadt bennem. Barátságot kezdtem érezni Planchonnet iránt. Közlékeny lettem vele szemben, érdeklődést tanusitottam és biztam benne. Elmondtam neki életem történetét, közöltem vele reményeimet, ábrándjaimat.

Abbahagyta a pipázást. Én még mindig beszéltem. Végre észrevettem, hogy szundikál. Fölkeltem, jó éjszakát kivántam és annak az óhajomnak adtam kifejezést, hogy szeretnék elbucsuzni Planchonnet asszonytól. Értésemre adta, hogy ez lehetetlen, mert őnagysága már lefeküdt. Ezt nagyon sajnáltam és keresni kezdtem a kalapomat. Alig tudtam megtalálni. Planchonnet lámpával kikisért a folyosóra, aztán tanácsokat adott, hogyan fogózzak meg a korlátba és hogyan menjek le a lépcsőn. De a lépcső nyilván igen nehéz lépcső volt, mert már az első foknál megbotlottam. Mialatt lementem, Planchonnet a korlát fölé hajolva azt kérdezte, hogy meg fogom-e találni a nagynéném házát. Ez a kérdése sértett. Én megnyugtattam, hogy könnyen rá fogok találni. Pedig ez nagy elbizakodottság volt a részemről, mert az éjszaka egy részét a lakásom keresésével töltöttem el. Eközben roppant bosszantott az az ügyetlenségem, hogy néha mind a két lábammal a sáros árokba léptem. A fejemben pedig hiába forgattam, hogy miféle nagyszerü tettel vonjam magamra Planchonnet asszony csodálatát. Szép kék szemére gondoltam és egészen vigasztalan voltam, hogy a termete nem oly szép, mint a szeme.

Másnap fényes délben keltem föl. A nyelvem száraz volt, a bőröm égett. A leginkább az bántott, hogy nem jutott eszembe, miket mondtam előző este Planchonnetnének. Minden bizonnyal ostobaságokat.

Nagynéném nem titkolta, hogy késő hazaérkezésemet tapintatlanságnak tekinti házával szemben. Mikor büszkén elárultam neki, hogy az «Indépendant» elfo-

gadta a «Clémence Isaure» elbeszélésemet, a nagynéném piros lett a haragtól. Rögtön el kellett mennem, hogy visszakérjem a kéziratomat és megelőzzem azt a szerencsétlenséget, hogy kinyomassák. Ennek a puszta gondolatától is megrémült a nagynéném. Elmentem tehát és lehajtott fejjel visszakértem müvemet Planchonnet-tól. Épp olyan közömbösen adta vissza a kéziratomat, ahogy átvette.

— Mit csinál ma este? — kérdezte. — Ebédeljen nálunk. Megesszük majd a maradékot.

A meghivást visszautasitottam, tekintettel nagynénémre. Néhány nap mulva látogatást tettem Planchonnet asszonynál. Ott ült egy mezei virágokból font bokréta mellett és legidősebb fia nadrágjának a fenekét foldozta. Nagyon tartózkodók voltunk egymással szemben. Esett az eső. Az esőről beszéltünk.

— Szomoru idő — mondtam.

— Ugy-e? — felelte.

— Szereti a virágokat, asszonyom?

— Imádom őket.

És felém forditotta virágszép szemét és fonnyadt arcát.

A következő héten elhagytam Corbeilt. És többé nem láttam Planchonnet asszonyt.

X

A két cimbora

A Második Császárság utolsó éveiben történt. Jean Meusnier és Jacques Dubroquet fele-felerészben foglaltak el egy mütermet. A müterem egy udvar végén volt a montparnassei temető közelében. A ház egész földszintje szobrászoké volt, akik telerakták az udvart sirkövekkel, kőkeresztekkel és hamvvedrekkel.

Márvány és gipsz pora szennyes szemfödővel boritotta be a földet. A müterem mint valami nagy üveges kalitka volt elhelyezve a sirkő-szobrászok raktárai fölött. Belsejében öntött vaskályka, két festőállvány, lyukas szalmaszékek. A márványpor beáradt az ajtó és az ablakkeretek hasadékain és csak ez takarta el a falak és a padló ólomszinü csupaszságát.

Jacques Dubroquet történelmi festő volt és Jean Meusnier tájképfestő. A tájképfestő egy fához hasonlitott, ugyanolyan kemény kérge, erős nedvedzése volt, békét és csöndet árasztott. Bozontos haja épp ugy nőtt szét ráncos homloka fölött, mint egy kopár füzfa ágai.

Keveset beszélt, kevés szót tudott. De sokat festett. Korán kelt, egy pohár fehér bortól vidáman vágott neki Páris környékének. Természet után tanulmányokat csinált amik alapján odahaza a mütermében festette a képeit vad, erős érzéssel és valami makacs modorban.

Paraszt származásu volt, bölcs, bizalmatlan, ravasz, néma arcu, néma nyelvü. Nem nagyon törődött a cimborájával. Számára csak Euphémie volt a világon, a boulevard Montparnasse tejcsarnokosnője, egy kövér, gyöngéd, ötven éves nő. Nála étkezett. És szerette

is Euphémiet megelégedett és furfangos szerelemmel.

Jacques Dubroquet, a történelmi festő néhány évvel idősebb volt nála. Ez egészen más természetü ember volt. A gondolat embere volt. Rubensre akart hasonlitani és evégből hosszu hajat, kecskeszakállt, széles peremü puha kalapot, bársony zekét és bő köpenyeget viselt. Ennek a nagyszerü megjelenésnek nagyon ártott a sirkövek irgalmatlan pora. Jean Meusniert is eltakarta ez a por, amitől szelidebb, mintegy szebb lett. Ellenben megszentségtelenitette a történelmi festő szépségét. Mert szakadatlanul és sajnos, hiába kefélte bársonyát és szenvedett emiatt.

Szeretetreméltó kedélyü, mosolygó, pompakedvelő nagy lélek volt. Minthogy félt, hogy a Jacques Dubroquet név nem ad minderről elég fogalmat, nevét Jacobus Dubroquens-re változtatta, ami jobban is illett müvészetéhez.

Dubroquens a koránál fogva rokonságot tartott az utolsó romantikusokkal és a heves republikánusokkal. Festészeti tanulmányait Riesener mütermében végezte Lajos Fülöp uralkodásának végén.

Szeretett olvasni és mindennapos vendége volt Cardinal asszony olvasótermének. Itt az orvosnövendékek tanulmányozták át ujra a kórbonctant, kenyeret majszolva. Mellettük az asztalon emberi kéz vagy láb feküdt. Dubroquens falta a könyveket, utána elment a Luxenbourg faiskolájába, hol Velléda szobra előtt vitatkozott a pajtásaival.

Fölötte ékesszóló volt!. Annak idején a festői tanulmányait az 1848-iki forradalom szakitotta meg. Emberbaráti érzéseit megnövesztették a klubbok, hivatásának tudatára ébredt és megértette az uj müvészetet.

Attól az időtől fogva Jacobus Dubroquens-nek sok eszméje támadt, de azok kifejezésére rendszerint szüksége volt hatvan láb széles, hatvan láb magas vászonra. Nem adta hatvan négyszöglábon alul. Nem lehet tehát csodálkozni azon, hogy Jacobus Dubroquens abban a korában, amelyben ismertem, szürkülő; fejjel nem festett egy képet sem.

Nagyon sok eszméje volt. A Császárság bántotta, Várta a bukását. A boulevard Montparnasse tejcsarnokában arról volt hires, hogy a Rubens egyik szirénjéről 1847-ben másolatot készitett a Louvre számára. Voltak ezen a kopián részek, amelyek jók lehettek volna, ha szinük nem hideg és szürke. Igy aztán a másolat nem hasonlitott az eredetire. Ha ezt fölhánytorgatták előtte, Jacobus Dubroquens mosolyogva felelte:

— Istenem, hát ez egyszerü! Rubens ilyen magasat ugrik (és a tenyerét a térde magasságáig emelte), én pedig ekkorát ugrom (és kezét magasan a feje fölé emelte.)

A «Szirén»-en kivül más festményt nem mutathatott föl. Ez a különössége, ami eléggé jelentős egy festő életében, nem nyugtalanitotta semmiképp.

— A festményeim — mondta és a homlokára ütött — itt vannak.

És csakugyan a Rubens-kalapja alatt meg volt két vagy három nem közönséges apotheozisnak a terve. Ezekben Anaxagoras, Buddha, Zoroaszter, Jézus Krisztus, Giordano Bruno és Barbés együttesen szerepeltek.

Mikor még fiatal voltam, azokban a régi időkben, ó be hányszor mentem el a jogi egyetem és Demangeat ur előadása helyett inkább két barátom poros mütermébe és Jacobus Dubroquens esztétikai előadásaira!

Szép, meleg, klubszónoki hangja tulharsogta a márványfürészelés reszelő hangját, a verebek csipogását és az udvaron verekedő gyerekek lármáját. Milyen ékesszólón tudta leirni jövendő festményeit, amik az Emberiség Indulóját a Vallások Szellemét, a Demokrácia Haladását és a Világbékét fogják ábrázolni. Mily meggyőződéssel hirdette, hogy az ő feladata a filozófia synthesisét megcsinálni ecsettel!

Eközben Jean Meusnier a festőállványon levő kis vászna előtt paraszti lassu makacssággal folytatta egy szilaj fának a rajzolását, mialatt ugy hallgatott, mint a fü.

Aztán hirtelen fölemelte a szemét a müterem ablakaira, honnan vakitó fény esett és dörmögte:

— Ez a fene izé!... ami bántja a szememet... hogy is hivják?

Néztük, néztük, de nem jöttünk rá, mit akar. Végre Jean Meusnier megerőltetve szörnyen az emlékező tehetségét fölkiáltott:

— Az ördögbe! hát a Nap! Ugy süt ide, mint a bolond!

Olykor hármasban együtt ebédeltünk a tejcsarnokban, a kis teremben, amelyet Jean Meusnier nagy vászna diszitett. Mokány kompozició volt ez, amelyet belsőleg nevetve festett. Kellemetlen és nevetséges fákat ábrázolt. A hatalmas tájképfestő szépséget és csunyaságot csak a növényvilágban érzett. És a vadember mulatságból karrikaturát csinált a tölgyfákból, szilfákból.

Ami az emberi nemet illeti, csak Euphémiet ismerte, aki határozottan kellemes lény volt a szemében. Ebéd előtt ott forgolódott körülötte a konyhában a kályha fényében. Ezalatt Jacobus Dubroquens a kis asztal sótartója és mustárja előtt magyarázta a Gall Háromságot.

Hej, hogy meg tudta volna festeni ezt a Háromságot! Nem kellett volna hozzá más, mint husz négyszögméter vászon és a Köztársaság.

Annak a megérkezéséig pedig bábuk számára tervezett ruhákat. Vagy az Édouard-módszer szerint való tyukszemirtást rajzolta le használat előtt és után. Vagy Mária rózsafüzéreket festett bodzabélgolyókra.

Fölötte tisztességes ember volt. Nem árult el semmit élete küzdelmes titkáról és minden találkozásunkkor békés és megelégedett szellemben beszélt művészetről és filozofiáról.

De mindnyájan arra megyünk, amerre a végzet visz minket. A leghivebb társak is elhagyják egymást az uton, az élet keserves utján. Utolsó jogászi évem folyamán elvesztettem szemem elől a két cimborát. Az idők folyamán Jean Meusnier nevét, aki hiressé lett, naponta emlékezetembe hozták az ujságok, amik dicsőitették. A mester festményeit láttam a Szalonban, a Mirlitons- és a Volney-tárlaton, Georges Petit-nél, me-

cenásoknál és divatozó hölgyeknél. Papirkereskedők kirakatában sürün ott találtam a festőnek régi mezei istenekre emlékeztető arcképét.

De a szegény Jacobus Dubroquens-ről semmi hir! Már azt hittem, hogy meghalt: a szelid halál elragadta erről a földről, amit mindig csak álmai ködén át látott.

De 1896-ban egy szép őszi napon, mikor a Tuileriák állomásánál hajóra szálltam, amely lefelé visz a Szajnán, a hidon megpillantottam egy öreg embert: ott ült foltozott régi köpenyegben, fülére csapott romantikus puha kalappal. Még mindig szép keze kényesen tartotta a rajzoló kartont és egész megjelenése az elgondolkodó lángelméé volt.

Hetven éve ellenére is megismertem a derék Jacobus Dubroquenst. Az ember idősebbnek tartotta volna a ráncai miatt, de szép kék szeme győzhetetlen fiatalsággal csillogott.

Elfogadta üdvözlésemet anélkül, hogy sejtené, ki vagyok és nem is törődött tovább velem. A tejcsarnokokban megszokta, hogy bárki megszólíthatta és mindenkivel névtelenül barátságos lábon állt.

— Hát a mi a nagy kompozicióm at illeti — mondta nekem — tudja-e, mit akarnak tőlem? Hogy kisebbre szoritsam és javitsak rajta!

— És ki akarja ezt, Jacobus mester?

— Ők! A bótos, a kormány, a miniszterek, a városi tanács, meg mi egyéb! Tudom is én, még ki! Hát ismerem én ezeket a szatócsokat? Én! Kutyába se veszem ezeket a tucat-embereket. Megvetem mindazt, ami nem az abszolut megvalósitására törekszik. Ki akarják forgatni természetességéből az én nagy eszmémet. De legyen nyugodt, velem nem lehet alkudni.

Pedig a Császárság megbukott. A Köztársaság már huszonöt év óta állt fönn és Jacobus Dubroquens még nem tudta megcsinálni a nagy kompozicióját.

Egyébként tökéletesen megelégedett lény volt. Hogy megélni tudjon, pipa-mintákat rajzolt Gambier egy konkurrense számára és szardiniás dobozokra való vignettákat. Mosolygott és nem lehetett róla tudni, hogy va-

lami vén bolond-e, vagy nagy bölcs. Én nem merném ezt eldönteni.

Távozóban nagy karlenditéssel mutatott a rózsaszín égre, az ezüst folyóra és a partokra, amiket szőkefényü por boritott.

— Mi? — szólt hozzám — csinos kis háttér volna a Szabad Nő apotheózisához?... természetesen több valőrt adnék a tónusoknak... Paolo Veronese volna ez, de hatalmasabb... Mert Veronese csak ekkorát ugrik én pedig...

És láttam a régi kézmozdulatát.

A beszálló hidról még felém kiáltott:

— Látogasson meg a mütermemben... a Point du Jour-nál. Az az utca ott jobbra... a 6-os szám alatt... Csöngessen erősen.

Csak két hónap mulva látogattam meg. A ház előtt, amelyet Jacobus utasitása alapján kerestem föl, ott találtam Jean Meusniert. Hatalmas és görcsös volt, mint valami tölgyfa. Korrektül szabott kabátján a becsületrend parancsnoki rozettája. Olyan volt, mint valami antik szatir, aki nagy világfi lett. Kezet szoritottunk.

— Ön az!... Bizony már régóta nem láttuk egymást... A szegény Dubroquet miatt van itt, mi?... Tüdőgyulladása van... végét járja...

Fölkisért egy kis falépcsőn, amely remegett testének sulya alatt.

Járás közben szuszogott és dörmögött:

— Fene izé... lépcső!

A legmagasabb emelet folyosóján egy asszony ujjasban, a házmesterné szomoruan ingatta a fejét és halkan mondta:

— Nem éri meg a reggelt. Menjenek be hozzá, jó uraim.

Padlásszobában, rozzant tábori ágyon hörgött Jacobus az 1847-ből való «Szirén»-je mellett.

Intett, hogy közelebb jöjjünk és sipoló, gyönge, de még érthető hangon mondta:

— Végem van! Magammal viszem a filozófiai festészetet... A festményeim itt vannak mind a fejemben...

Talán jobb is, hogy nem láthatta őket senki... Nagyon kínos dolog lett volna a kollégák számára.

Agóniája, amely elég enyhe volt, öt óra hosszáig tartott és éjfél felé ért véget.

Jean Meusnier zárta le öreg cimborája szemét eltünődve. Maga előtt látta egész életét. A világ minden titkát, amit föllebbentett előtte egy láthatatlan nagy szárnycsapás. Kezét homlokához emelte és fájdalmas megilletődéssel mondta:

— Fene ízé!...

XI

Dupont Onésime

Dupont Onésime-et öreg korában ismertem. Az ő szemében én az Armand Carrel és a «Globe» szerkesztőinek nemzedékéhez tartoztam valamelyest. Ennek a nemzedéknek az elméleteit és szokásait ő hiven megőrizte. A neve, amely valamikor hires volt, ma már el van feledve. 48-as vörös volt. Szerette a zenét és a virágot. Néha az apámnál találkoztam vele. Feketébe volt öltözve határtalan választékossággal. Viselkedése elárulta, hogy önmagával szemben örökös és aprólékosságig menő tiszteletet érez. Nyolcvan éves korában is olyan volt a magatartása, mint egy vivóé. Egyetlen félelmet ismert, azt a félelmet, hogy bepiszkitja magát. Ez annyira erős volt benne, hogy sohase vetette le fehér keztyüjét és csak nagyon kevés embernek adott kezet. Hihetetlen lelkiismereti és egészségügyi aggodalmai voltak. Örökösen lelki és testi tisztaságára vigyázott. Nála udvariasabb és fagyosabban udvarias embert nem ismertem. Lángoló szeme, hosszu sárga arca, keskeny pittyesztett ajka nem tettek volna jó hatást, ha nem ritt le volna róluk a nagylelküség, hősiesség, őrület, amiket mind visszatükröztetett ez az antik arc. Onésime Dupont nem volt szegény. Gazdag embernek tekintették, mert alkalomadtán megszakitotta takarékos életmódját valami bizarr és furcsa nagyszerü cselekedettel.

Összeesküvő volt a juliusi monarchia alatt. 1848-ban népképviselő. 1852-ben számüzött. 1871-ben képviselő. Köztársaság-párti volt és azért küzdött, hogy

szabadság legyen a földön és világtestvériség. Ideológiája a korabeli republikánusoké. De eredeti vonás volt benne, hogy egyszerre az emberiség legnagyobb lelkü barátja és egyben a legsötétebb embergyülölő volt. Azokat az embereket, akikért mint tömegért föláldozta volna vagyonát, szabadságát, életét: mint egyes embert megvetette és a velük való érintkezést mint valami szennyet kerülte. Ez nem volt az egyetlen ellentmondás ebben a szellemben, aki az eszme függetlenségét hirdette, elitélte a kard használatát és aki karddal a kezében harcolt tanaiért és elvi kérdésekért párbajozott. Öregkoráig pártjának legbüszkébb vivója volt.

Fennkölt hidegségével és a becsületről való kérlelhetetlen fogalmával aféle vörös főurnak tekintették. A faubourg Poissonniére egyik porcellánkereskedőjének a fia volt. Ő neki magának is porcelánossá kellett volna lennie. Mint kezdő porcellánkereskedővel egészen furcsa eset történt meg vele. El fogom mondani a dolgot, ahogy öreg emberektől hallottam, akik már régen meghaltak.

Dupont apja becsületes és ügyes ember volt, 1835. felé vonult vissza az üzletétől. A porcellánkereskedéssel elég tisztességes vagyont szerzett az akkori idők fogalma szerint és elhatározta, hogy vidékre vonul vissza a feleségével, Héloise Riboul-lal. Az asszony épp akkor jutott végre hozzá apai örökségéhez: apja, Riboul, aki valamikor kőmüves volt, állami birtokokat vásárolt össze. Szóval az 1835-iki év egy szép napján az idősebb Dupont maga elé hivta a fiát, Onésime-ot abba a kis üveges kalitkába, amely harminc év óta irodájául szolgált és ahonnan az irodája alkalmazottait figyelhette. A következő beszédet intézte fiához:

— Nem vagyok többé fiatal és szeretném az életemet kertészkedéssel végezni. Életemnek mindig legnagyobb vágya volt, hogy körtefákat oltsak. Az élet rövid, de az ember ujraéli a gyermekeiben. A természet alkotója ezt a halhatatlanságot engedélyezte az embereknek. Te husz éves vagy. A te korodban én edényeket árultam a vásárokon. Kordémmal bejártam a Köztársaság minden megyéjét és gyakran megtörtént, hogy a

kocsi ernyője alatt aludtam országut mentén, esőben, hóban. Az életem nehéz volt, a tied könnyü lesz. Örülök neki, mert a te életed az enyém folytatása. A nővéredet férjhez adtam egy ügyvédhez. Itt az ideje, hogy jó anyádat és magamat hozzájuttassam a megszolgált pihenéshez. Én a munkámmal emelkedtem a társadalomban. Müveltségemet almanachokból és ujságokból szereztem, amik el voltak terjedve Franciaországban abban az időben, mikor az ország helyreállitotta zavarok közt az alkotmányát. Téged kollégiumban neveltek. Tudsz latinul, ismered a jogot. Ezek a szellem ékességei. De a fő, hogy becsületes ember légy és hogy pénzt keress. Én jóhirü céget alapitottam. A te dolgod, hogy fönntartsd és megnöveld. A porcellán kitünő cikk, amely az élet mindenféle igényeinek megfelel. Foglald el a helyemet, Onésime. Még nem tudod magad az üzletet vezetni. Eleinte segitségedre leszek. Kell, hogy a vevők megszokják az arcodat. Mától fogva te veszed át a rendeléseket. Az árjegyzék, ami ebben a szekrényben van, nagy segitségedre lesz. A többit majd meghozza az idő és az én tanácsaim. Te nem vagy ostoba és nem vagy rossz ember. Nem vetem a szemedre, hogy olyan mellényt viselsz, mint annakidején Marat és hogy «bousingot» vagy. Az ilyen bolondság illik a te korodhoz. Én is voltam fiatal. Ülj le ehhez az asztalhoz, fiacskám.

És a derék Dupont apó rámutatott az ódon iróasztalra, amely egyáltalán kiment a divatból. Csak takarékosságból őrizte meg, mert nem volt pompakedvelő. Rézveretü, berakott asztal volt ez, amit harminc évvel előbb vásárolt aukción. Az iróasztal Choiseulé volt miniszterelnök korában.

Onésime Dupont némán engedelmeskedett és elfoglalta a helyet, amit kijelöltek neki. Az apja elment sétálni, megbizva a fiában, mert azt hitte, hogy alma nem esik messze a fájától és még örült neki, hogy egy «bousingot»-ból* porcellánkereskedőt tudott csinálni. Onésime, amint egyedül maradt, elkezdte tanulmányozni az

* A harmincas évek radikálisait és ifju romantikusait illették Párisban a „bousingot" névvel.

árjegyzéket. Ezzel csak a kötelességét akarta teljesiteni és egész figyelmét az üzleti ügyekre forditotta. Már félóra hosszáig tanulmányozta az üzletmenetet, amikor belépett Joseph Peignot, dijoni porcellánkereskedő. Kedélyes ember volt és a Dupont cég legjobb vevője.

— Maga itt van, Onésime ur! Hát mi az? Nincs a Boulevardon, mint a többi dandy? Aranygombos szép kék ruhában! A Kinai Fürdők szép hölgyei bizonyára szomorkodnak a távollétén. De igaza van önnek. Van ideje a mulatságnak és van ideje a komoly ügyeknek. Az édesapját keresem.

— Én vagyok a helyettese.

— Nagyon örülök. Az édesapja barátom. Már tiz év óta vagyunk üzleti viszonyban. Remélem, hogy még tiz évig és többig leszek önnel is üzleti összeköttetésben. Ön hasonlit az apjára. Ezt mint bókot mondom. Dupontné asszony tehát jó egészségnek örvend. És az apja, uram, hogy van? Számitok rá, hogy ezen a héten egy nap a «Rocher de Cancale»-ban ebédelünk. Ezt minden évben megcselekedjük tiz év óta. Nyugtasson meg, hogy az édes apja nem beteg.

— Apám egészséges, mint a makk. Köszönöm az érdeklődését, uram. Mivel szolgálhatok?

— Hát most van az évi bevásárlás kora. Egy évre való anyagot akarok önnél vásárolni. Postakocsival érkeztem ma reggel és mint rendesen, a Coq-Héron-utcában a Victoire-hotelben vagyok megszállva.

És Joseph Peignot ur a zsebéből papirost vont elő. Felsorolta, hogy mire van szüksége. Asztali készlet tucatszámra, tányérok százával, tálak, edények. Az egész: egy nagyszerü megrendelés.

— Rajta leszek, hogy meg legyen velem elégedve, uram — mondta Onésime.

Az árjegyzékből pontosan megmondta a cikkek árát, amiket a vidéki kereskedő felsorolt... Huszonnégy szervisz «à la Charte, fehér és arany... tizenkét szervisz «à la Lamartine», hatvan toalett-készlet...

— Amint látja — szólt Joseph Peignot — nem félek tőle, hogy fölhalmozom az árukat. Sokat kell

venni, ha az ember sokat akar eladni. Tudok és merek reszkirozni. Én vagyok a legjobb vevője... — és kedvesen nevetett hozzá.

És hirtelen elkomorult arccal, sopánkodó hangon folytatta:

— Engedhetne valamit az árakból. Ezek nagyon magasak. Nehéz időket élünk. Van pénz Franciaországban, de elbujik. Nincs közbiztonság. Engedjen egy kicsit az árakból.

— Nagyon sajnálom, nem tehetek eleget a kívánságának, uram — felelte Onésime fagyos udvariassággal.

— Nem engedhet öt százalékot? Ugyan ne tréfáljon!

— Nem, uram, én nem tréfálok.

— A kedves papája rögtön engedne az árakból. Ilyen apró kívánságaimat mindig teljesiteni szokta. Nem tagad meg semmit régi barátjától, Peignot-tól. Derék ember a papája!

— Elég, uram! — szólt Onésime és fölemelkedett. — Azok után, amiket ön mondott, csak két megbizottam utján tárgyalhatok önnel.

— Tessék? — kérdezte a dijoni kereskedő, akinek ártatlan lelkét megtöltötte az ámulás.

— Azt mondom, uram, hogy elküldöm önhöz a megbizottaimat, akik rendelkezésére fognak állni az ön megbizottainak.

— Nem értem!

— Talan nem beszélek elég világosan. Bocsásson meg, uram. A megbizottaimat azért küldöm el, mert ön megsértette atyámat.

— Én? Megsértettem az atyját? Tiz éves barátomat! Üzlettársamat! Akit becsülök, tisztelek! Fiatal barátom, ön nem tudja, mit beszél.

— Ön megsértette az apámat, uram, mert kijelentette, hogy ő engedhetne az árakból. Ön tehát azzal vádolja apámat, hogy az ő árai tulzottak, tehát igaztalanok, minthogy ön szerint engedhet belőlük az ön kérelmére. Azzal is vádolja őt, hogy becsapná önt a különbözettel, ha ön nem követelné az engedményt. Ez annyi, mint hogy tisztességtelenséggel gyanusitja meg. Ön te-

hát megsértette apámat. Azt hiszem, most már ért engem, uram.

Ezekre a szavakra a dijoni kereskedő kitátotta a száját és kerekre nyitotta a szemét. Kétségbe volt esve, hogy egy kukkot nem ért meg Onésime érveléséből. A legjobban megijesztette az a nyugalom és szelidség, amivel Onésime Dupont az érveit előadta. Csakugyan azon a lassu és dallamos hangon beszélt vele, amivel később a politikai klubbokban és a nemzetgyülésen elmondta hajmeresztő indokolásait.

— Fiatal ember, — mondta elsápadva a dijoni kereskedő — kettőnk közül az egyik bolond, az biztos. De erősen hiszem és eszküszöm, ha kell, hogy ön az. Nem utazom el addig Párisból, mig nem beszéltem az apjával és magyarázatot nem kapok. Ami e percben történik velem, olyan különös, hogy nem hiszem, bárkivel is megesett eddig.

És elment. Megdöbbenve, lesujtva és érezte, hogy beteg lesz. Csakugyan beteg is lett és ágyba feküdt a Victorie-szállóban, a Coq Héron-utcában.

Ezalatt Onésime Dupont levelet irt a Chateau d'Eau kaszárnya két tiszthelyettesének, hogy szivességre kéri őket. Ez a két «bousingot» katona szolgált állandón párbajsegédül a «National» szerkesztőségének és az «Espérance» klub tagjainak.

De másnap Dupont apó ismét visszafoglalta az iróasztalát. Ott öregedett meg végképp kalitkájában, nem kertészkedett, nem oltott körtefákat.

Onésime-ot fölmentették kereskedői tisztétől. Azontul csak a közügynek élt és megalapitotta a «Truelle et Niveau» (Vakoló Kanál és Vizszintmérő) cimü titkos társaságot. Ez a társaság örökös támadásaival állandón nyugtalanitotta és háromszor veszedelembe is sodorta a juliusi kormányt.

OSZK

MÁSODIK KÖNYV

PIERRE NOZIÈRE JEGYZETEI VASTAG »PLUTARCHOS« KÖTETE MARGÓJÁRA

A minap a Nők Érdemei (Le Merite des Femmes) cimü könyvben lapoztam. A könyv nagyon csinosan volt bekötve cseresznyeszinü maroquinbe aranyvágással. A kötetet nagyanyám halála után a «secrétaire»-jében találták meg, hol a derék asszony legkedvesebb emlékeit őrizte.

Az aranyvágása szép helyeken el van kopva és szárított virágok vannak a lapjai közt. Bizonyos, hogy a nagyanyám fiatal korában elérzékenyedéssel olvasta ezt a költeményt. Olyasmit látott benne, amit én nem látok. Számára forrás csobogása és balzsamos illat volt ez a könyv. Abszurdum volna, ha nem adnánk neki igazat. A bájos teremtés tudta, hogy mit olvas. Fiatal volt és a könyv még üde vala.

Bár a költemény szerzője, Gabriel Legouvé szeme előtt az utókor lebegett, — amint ő maga mondja a könyvében és amint arcképén a póza is tanusitja — a Nők Érdemeit mégis kétségkivül a nagyanyám számára irta. Nagyanyám 1801-ben fehér muszlinruhás szép kisleány volt, abban a korban, amelyben ön és én még nem voltunk a világon. Ezért szeretném hinni, hogy a Nők Érdemei kiváló költemény, csak elhervadt azóta. Különben nem érteném, hogy nagyanyám miért szárított benne virágot.

Igaz, nem tudom, mire gondolt a nagyanyám, amikor a Nők Érdemeit olvasta. Talán nem arra gondolt, amit olvasott. Talán több mondanivalója volt a kis könyve számára, mint a könyvnek hozzá. De a költők hozzá vannak szokva, hogy az olvasóik megsugják nekik bizalmas vallomásaikat. Nem szeretnők a költőket annyira, ha nem volnának arra teremtve, hogy inkább meghallgassanak minket, mint szóljanak hozzánk. Ők a mi bizalmasaink, ha nem szerelmi közvetitőink.

Amik igazán kedvesek a «Nők Érdemei»-ben, azok a nagyanyám szárított virágai.

*

Az ész, a fensőbbséges ész szeszélyes és kegyetlen. Az ösztön szent ártatlansága nem csal meg soha minket. Az ösztönben van az egyetlen igazság, az egyetlen bizonyosság, amit az emberiség megragadhat ebben a csalóka életben, amelyben bajaink háromnegyed része a gondolatból fakad.

Az én jó öreg Condillacom mondja, hogy a legeszesebb lények csalódhatnak a legkönyebben.

*

Az erkölcs és a tudás nem okvetlenül függ össze egymással. Azok, akik azt hiszik, hogy tanitással jobbá lehet tenni az embereket, nem nagyon jó megfigyelői a természetnek. Nem látják, hogy az ismeretek lerombolják az előitéleteket: az erkölcs alapját. Nagyon bi-

zonytalan dolog tudományosan bebizonyitani a legáltalánosabban elterjedt erkölcsi igazságot.

*

Csak tudákos emberek merték azt állitani, hogy föl lehet állitani az irás szabályait. Mintha volna egyáltalán más szabály erre nézve, mint a közhasználat, az izlés és a szenvedélyeink, erényeink és büneink, minden gyöngéink, minden erőink.

Közszerencsétlenségnek tartom, hogy vannak francia nyelvtanok. A tanulókat könyvben megtanitani anyanyelvükre valami szörnyüség, ha jobban meggondolja az ember. Élő nyelvet ugy tanulni, mint valami holt nyelvet, micsoda ellentmondás! A nyelvünk a mi anyánk és a mi dajkánk, a mi szoptatónk. A nyelvtanok a szoptatós üvegek. És Vergilius azt mondja, hogy a szopósüveggel fölnevelt gyermekek nem méltók sem az istenek asztalára, sem az istennők ágyára.

*

Most értesülök az én régi pajtásom, Champdevaux haláláról. Életében kis, gömbölyü kövér ember volt, aki elpusztithatatlan megelégedettséggel járkált ezen a földtekén. Széles arcán olyan apró vonásai voltak, hogy alig lehetett őket megkülömböztetni. Nem is volt rajta egyéb, mint széles mosolya, amely egészen beborította. Arca érett gyümölcshöz hasonlitott. Születésénél fogva boldog ember volt. Az élet nem cáfolta meg a boldogságra való természetes hajlamát. Jónak tartotta a világegyetemet, csodálta ezt a világot, amelynek nevezetes részese volt. Hiszen baja neki is volt, mert ember volt, hozzá még jó ember. De nála a fájdalom mindig meglepetésszerü volt, a meglepetés pedig mindig muló. Champdevaux egyszerü ember volt és csak addig tartott nála a szomoruság, amig öklével kidörzsölte kerekre nyilt szemét. Elvett feleségül egy jólnevelt nőt, aki még nála is kisebb, kurtább volt, pufók arcu és ugy hasonlitott rá, mintha növére lett

volna. Szerette a feleségét. Felesége meghalt. Meg volt döbbenve. Ezuttal a megdöbbenése tartós volt. Sirt, mint egy gyermek. Könnyeit alig lehetett észrevenni boldogságra termett arcán. Egy jó pap, a család barátja, igyekezett megvigasztalni őt:

— Isten adta. Isten elvette — mondta.

— Ilyesmit sohase hittem el volna róla — felelte Champdevaux.

Három hónappal később, mikor Toursban átutazóban voltam, meglátogattam. Tavasszal volt. Ott találtam a kertjében, széles szalmakalappal a fején. A virágágyait öntözte, mintha maga is onnan nőtt volna ki. Letette az öntöző kannát, megszoritotta a kezemet és szó nélkül felém forditotta békésen nyugodt arcát. A tekintete könyörgött, hogy ne hozakodjak elő szomoru gondolatokkal.

Aztán az égnek emelte két kis gömbölyü karját mondván:

— Látod, kedvesem, a természetem az, hogy ujra kivirulok.

Megmondom őszintén: Champdevaux a maga egyszerüségében közelebb állt a természethez, mint azok a gőgösek, akik véget nem érő emlékezéssel és kevély lázadással sértik meg a természetet.

A rákövetkező évben ez a boldog ember anélkül, hogy nagyon kimozdult volna a veteményes kertjéből, talált egy asszonyt, aki csodálatosan hasonlitott az elveszett feleségére. Csak kisebb és még pufókabb volt nála. Elvette feleségül és boldogan élt vele haláláig, amely hirtelen érte négyévi házassága után. Fákat nyesett épp, mikor szélhüdés érte. Ez volt az utolsó meglepetése.

*

Ha a lelkek ábráit ugy megértenők, mint a mértani ábrákat, a korlátolt szellemre nem néznénk ellenségesebb szemmel, mint a mathematikus az olyan szögre, amely öt vagy hat foknyi szögnyilás különbsége miatt nincs felruházva a derékszög tulajdonságaival.

Nem hiszem, hogy a világon van valami hasonló ahhoz a gyorsasághoz, amivel a nők elfelejtik azt, aki mindenük volt. A felejtések ezzel a rémitő képességével és a szerelemre való tehetségükkel a nők igazi természeti erők.

*

Ma reggel dejeuner-n voltam N*-nél, volt közoktatásügyi és szépmüvészeti miniszternél. Házát egy sereg előkelő festő, szobrász, iró, tudós, politikus és világfi látogatja. Ott találtam Jarras festőt, Lataille szobrászt, N-t, a nagy színészt, B** képviselőt és a francia akadémia két vagy három tagját. Ezt a sokféle szellemü és erkölcsü embert egymáshoz hasonlóvá tette az a nyugodt külső, ami a hirességgel jár. A legtöbben kurát tartottak és ennélfogva az asztal ásványvizes üvegekkel volt megrakva. Valamennyi bevallott valami gyomor, máj vagy vesebajt. Nagyon érdeklődtek a másik baja iránt, amit összehasonlitottak a magukéval. Sok mindenféle tárgyat megvitattak. Szinház, irodalom, politika, müvészet, üzlet, botrányok, pletykák forogtak szőnyegen, de mindent csak félvállról és futólag érintettek. Ezek az emberek a korukkal együtt elég kellemes modort vettek föl. Az idő lecsiszolta a felületeiket. Az eszmékben való tudós jártasságuk, továbbá az a közömbösség, amit a nekik idegen eszmék iránt éreztek, külsőleg a türelemesség szinével ruházta fel őket. De az ember nagyon hamar észrevette, hogy alapjában véve megoszlanak véleményeik minden fontosabb dologban, mint: vallás, állam, társadalom, müvészet. Látszott, hogy nincsen köztük más közös szellemi kötelék, mint az okosság és a közömbösség ugy, hogy csak olyankor értettek egyet, amikor valami közhelyről volt szó, amit érdeklődés, megértés vagy bátorság hiján sohase vizsgáltak meg közelebbről. Azt a megfigyelést is tettem, hogy ha valaki ellentmondott nekik olyan módon, ami lelki nyugalmukat vagy érdekeiket veszélyeztette, bármilyen elvont elméletről vagy meg nem valósitható utópiáról volt is szó, egyszerre levetették szokásos jóakaratu burkolatu-

kat és vadakká lettek. Igy például Jarras, akinek arisztokrata vevőközönsége volt, elsápadt a borzalomtól és kipirult a dühtől, ha csak szóval is említették előtte a szocializmust vagy kollektivizmust. Ettől eltekintve a világon a legkönnyebben kezelhető lélek.

Asztali szomszédom a társaság legidősebb tagja volt. Tudományáról és gáláns dolgairól híres aggastyán: Antonin Furnes, orientalista és a Feliratok Akadémiájának tagja. Miután néhány percig ravaszkodó komolysággal figyelt meg, a fülembe sugta:

— Tegyen ugy, mint én. Kövesse a példámat! Nézze, én roppant vigyázok, hogy a tojást a vastagabb végén törjem föl.

— Miért?

— Hogy becsületes embernek számitsak. Sokat utaztam életemben. Mindenféle világban éltem. Rájöttem, hogy a becsületesség abból áll, ha az ember a szokásokhoz alkalmazkodik. Ebből arra következtettem, hogy ha az ember a legaprólékosabb dologban is alkalmazkodik, akkor tökéletesen becsületes ember. Ezért azt tanácsolom önnek, Noziére ur, hogy törje föl a tojást a vastagabbik végén.

— Nagyon köszönöm ezt a jó tanácsot — feleltem. — Követni is fogom alkalomadtán. Én is azt hiszem, mint ön, hogy udvariassággal és a szabályok megtartásával az ember minden bajt legyőzhet ezen és a másvilágon, ha van másvilág. De bocsásson meg, szórakozott ember vagyok.

— Akkor — mondta az ősz orientalista — ne keresse föl a világ hatalmasait és legyen rajta, hogy senkire se szoruljon rá.

Mennél tovább tartott a lakoma, a társalgás annál élénkebb és összevisszább lett és nem profitáltam belőle érdemesebb dolgot. De a dénjeuner után Antonin Furnes feketekávé mellett a következő történetet mondta el, amit saját szavaival idézek:

— «Harminc évvel ezelőtt Párisban való tartózkodásomkor meglátogatott egy arabs ember, akivel az előző évben Maszkatban ismerkedtem meg, ahol kor-

mánykiküldetésben jártam. Nagyon szép és tudós ember volt. Elég élénk fölfogása volt, de teljes idegenül elzárkózott minden elől, ami nem volt rokon fajának szellemével. Keleten csak az örmények azok, akik megértik az európai eszméket. A törökök nem, az arabok még kevésbé. Az az ember, aki engem maszkati házában olyan nagyszerüen látott vendégül, a lehető legudvariasabb, legtapintatosabb, legszertartásosabb ember volt, akivel csak valaha találkoztam. Mint mondtam, tudós volt. Főként történelemmel foglalkozott. Azt hiszem, a legmüveltebb ember volt Maszkatban. Épp annyi bölcsesség volt benne, mint a mi Froissartunkban. Azért szeretem összehasonlitani Froissart-ral, mert a mai arabs a lovagias gyermekességével igen hasonlit a mi XVI. századbeli főurainkra. A neve Dzseber-ben-Hamza volt. Tökéletes udvariassággal adta elő, hogy miért keresett föl. Európába jött, hogy tanulmányozza a nyugati népek szokásait és Franciaországon kezdte, amely minden más nemzetségnél jobban érdekelte, minthogy a franciák keleten oly fényesen megmutatták hatalmukat és igazságszeretetüket. Később Angliát és Németországot akarta meglátogatni. Mindenütt a legjobb társaságra volt kiváncsi. És arra a szivességre kért, hogy vezessem be a leglátogatottabb párisi szalónokba. Ezt készségesen megigértem neki. Volt akkor Párisban egy rendkivül kedves társaság. Hogy tagja voltam valaha, annak emléke ma is életem legkedvesebb dolgai közé tartozik. Ön el sem hiszi, milyen nagy müvészettel tudtak az emberek társalogni abban a régmult időben. Igaz, hogy Dzseber-ben-Hamza nem tudta semmiképp se élvezni Guizot ur vagy De Rémusat ur, Madame X... és Madame Y... társalgását. Angolul jól tudott. Ezt a nyelvet ismerik Oman arabjai, amióta az angolok letelepültek Adenben. De franciául husz szót sem tudott. Ezért tehát leginkább bálokra és hangversenyekre vittem el. Akkor még sokat táncoltak és igen sok csodaszép nő volt. Elvittem az arabot a legelőkelőbb bálokra, X..., Y... és Z... asszonyokhoz. Az arab szép arcu ember volt, méltóságos magatartásu. Kedves és szép

mozdulattal emelte kezét homlokához és ajkához hódolata jeléül. Virágos nyelven fejezte ki anyanyelvén mély háláját a háziasszonynak és én tőlem telhetőleg tolmácsoltam szavát. Egyszóval érdekes, szép és különös modora az embereket kíváncsiságra, érdeklődésre, valamelyes tiszteletre és rokonszenvre inditotta irányában. Meghivót szereztem neki a Tuileriák egyik báljára. Bemutatták a császárnak és szászárnénak. Semmise hozta zavarba. Semmise lepte meg. Hat heti ünneplés után elutazott, hogy Európa többi országát is meglátogassa.

— «Már alig gondoltam rá, amikor ugy öt-hat évvel később megkaptam utjának leirását, amelyet ő maga küldött meg nekem tisztelettel Maszkatból. A könyv arabs betükkel volt nyomtatva és Wilson and Son, adeni nyomdászcég sajtójából került ki. Felületesen lapozgattam benne, mert azt hittem, semmi lényeges dolgot nem fogok benne találni. Egy fejezet mégis fölkeltette a figyelmemet. A cime ez volt: «A bálok és táncok.» Elolvastam és találtam benne egy elég érdekes helyet, amelyet pontosan el fogok önnek mondani. Dzseber-ben-Hamza ezen a helyen igy nyilatkozott:

«A nyugatiaknál és különösen a franciáknál szokás, hogy ugynevezett «bálokat» adnak. Ez a szokásuk pedig a következőképen folyik le: Feleségeiket és leányaikat a lehető legkivánatosabbá teszik azzal, hogy lemeztelenitik karjaikat, vállaikat, megillatositják hajukat, finom rizsport hintenek bőrükre, virágokkal és ékszerekkel diszitik föl őket és megtanitják őket arra, hogy akkor is mosolyogjanak, ha nincs rá kedvük. Ekként fölkészülve nőikkel elmennek hatalmas és meleg termekbe, amik annyi gyertyával vannak világitva, ahány csillag az égen, vastag szőnyegekkel, bő karosszékekkel és lágy vánkosokkal vannak ékesitve. Ott erős szeszes italokat isznak, tréfásan beszélgetnek és a nőkkel heves táncokba fognak, amelyeknél többször jelen voltam. Aztán, amint eljön az ideje, testi vágyaikat szilaj mohósággal elégitik ki, miután a világitást eloltották vagy esetleg a függönyöket céljuknak megfelelően összevonták. És igy mindenki éli világát azzal a nővel,

akit kiválasztott vagy akit kijelöltek neki. Ezeket a dolgokat ugyan nem láttam a saját szememmel, mert vezetőm mindig elvitt engem az orgiák elől. De abszurd és lehetetlen dolog volna elgondolni, hogy a fentebb leirt előkészületek után a dolgok más kimenetele következzék el.»

— «Dzseber-ben-Hamzának ez a megjegyzése elég érdekesnek tünt fel előttem. El is mondtam egy akadémikus kollégám feleségének, a szép *** asszonynak. A hölgyet a dolog nem lepte meg. Sürgettem a feleletét és zavarba akartam őt hozni ezzel a kérdésemmel: «De hát mondja, asszonyom, miért illatositják önök mezitelen vállaikat, miért raknak magukra aranyat és drágaköveket és miért táncolnak?» A hölgy szánakozón nézett végig rajtam. — «Miért? Mert két eladó leányom van.»

*

Az ember a természettől függ, de a természet viszont az embertől. A természet alkotta az embert, az ember ujjáalkotja a természetet. Az ember mindig ujból át- és átgyurja ősi alkotóját és olyan képet ad neki, amilyen azelőtt nem volt.

* * *

Ariste, Polyphile és Dryas

Polyphile:

Hogyan mondhatod, Ariste, hogy az intelligencia az ember lényege? Egyáltalán nem az. Az intelligencia a fejlettsége mai felső fokán (vagyis az a képességünk, hogy a jelenségek különbözőségei közül megértünk néhány állandó viszonylatot) ritka és bizonytalan dolog a magunk szőrü állatoknál. Nem az ő révén marad fönn az ember. Az intelligencia nem szabályozza a szerves élet müködését, nem elégiti ki az éhséget és szerelmet, nem szól bele a vérkeringésbe. Idegen a természettel szemben, közömbös vagy talán egyenes ellenséges az

erkölccsel szemben. Az intelligencia nem szabta meg az emberek legmélyebb ösztöneit, a népek egységes érzéseit, erkölcseit, szokásait. Nem az intelligencia állapitotta meg sem a szent vallást, sem a fenséges törvényeket, hanem ezek a szertarsásos ókorban a legelemibb életfunkciók közös gyakorlásán épültek föl. Ezzel nem akarom az isteni és emberi intézmények fenségét kisebbiteni: jól érts meg engem. A vallásos kultuszok megható fényessége ősi gyógyszertárak alaktalan roncsaiból van összeállitva. A theológiák eredete az a tiszteletreméltó megértetlenség és szent elképedés, amivel őseink a természettel szemben állottak. A törvények csak ösztöneink adminisztrációja. Alá vannak vetve azoknak a szokásoknak, amiket maguk alá akarnának vetni. Csak azért türi meg őket a közösség. A törvényeket régen szokásoknak nevezték. Alapjuk rendkivül ősi. Az intelligencia csak akkor kezdett az emberben kicsirázni, mikor már meg volt alapitva vallása, erkölcse, szerelme, gyülölete, a jóról és rosszról való uralkodó fölfogása. Az intelligencia csak tegnapi. A görögök, egyiptomiak korából való, vagy ha ugy tetszik, az akádiaiak vagy az atlantok idejéből. Később keletkezett, mint az erkölcs — mit mondok? — Később, mint a fuvola és a rózsa-esszencia. Az intelligencia az emberben, ebben a régi állatban kedves és megvetni való ujdonságként hat. Nem mondom: itt-ott elég szép fényt vetett a dolgokra. Kellemesen sugárzik egy Empedokleszben vagy egy Galileiben. Ezek is boldogabban éltek volna, ha nincs meg az a képességük, hogy a jelenségek végtelen sokféleségében néhány állandó törvényt megfigyeltek. Az intelligenciának megvan a maga szépsége, bája, nem tagadom. Tetszik is néhány emberben. Az intelligencia ma olyan ritka és csak oly kevés számu megvetett emberbe van szorulva, hogy nem veszedelmes. De ne ringatózzunk csalódásban: ellentétben van fajunk szellemével. Ha valami véletlen szerencsétlenségből — amitől azonban nem kell tartani — áthatná az egész emberi tömeget, a hatása olyan volna, mint az ammoniakoldaté, amelyet hangyabolyba öntenek. Az élet hirtelen

megállna. Az embereket csak az tartja fönn, hogy rosszul értik azt a keveset, amit megértenek. A tudatlanság és tévedés oly szükséges az élethez, mint a kenyér és a víz. A társadalomban az intelligenciának csak rendkivül ritkának és gyöngének szabad lennie, hogy ártalmatlan maradjon.

És csakugyan igy is történik az életben. Nem azért, mintha minden ugy volna szabályozva a világon, hogy a lények fönnmaradjanak, hanem azért, mert az élőlények csak a nekik kedvező körülmények közt maradnak fönn. Föl kell ismerni az emberiségben, hogy a maga együttességében ösztönszerüen gyülöli az intelligenciát. Érdekeinek titokzatos és mély érzése készteti erre.

Ariste:

Az intelligencia, amilyennek leirtad, nyilván nem más, mint a spekulativ intelligencia, a tudományok filozófiájára való alkalmasság. És ugy látszik, hogy ez az emberi képesség nem olyan uj, aminőnek mondod, hanem olyan régi, mint maga az emberiség. Az első ember, aki a barlangjában a tüzhely kövén megsütött egy medvecombot, nemcsak szakács volt, hanem kémikus és a tudományok filozófiája nem volt tőle idegen. De ami igaz, igaz: az emberek a leghelyesebb elvekből jutnak a leghamisabb következtetésekre. Nem az intelligencia végzetes az emberiségre nézve, hanem az intelligencia tévedései. A világegyetemnek bizonyos módon való megértésének képessége azokhoz az állati szervekhez füződik, aminők a mieink és az ember tudósnak született. Erősen hiszem, hogy nem tértem el a jó természettől, amikor mezőgazdasági, kémiai és régészeti tanulmányaimmal foglalkozom. Ezek után szivesen elismerem, Polyphile, hogy embertársainknak az elkalandozásra való hajlama igen nagy és hogy a tévedés képességét gyakorolja az ember a legnagyobb erővel.

Dryas:

Ez azért van, mert csak most lépünk be a pozitiv korszakba.

Polyphile:

Legalább ti is igazat adtok nekem abban, hogy a hit, az erkölcs, a törvények nem erednek a természet jelenségeinek észszerü magyarázatából. És hogy ezeknek a jelenségeknek szabad és bátor megértése gyöngiti a szükséges előitéleteket. És végül, hogy a sok tudás végzetes szörnyüség.

Dryas:

Ez nem egészen igaz.

Polyphile:

Ez annyira igaz, hogy azok a theológusok, akik Istent mint szuverénül intelligens lényt fogják föl, erkölcsösnek nem is ismerhetik el. Egy morális Isten fogalma egyenesen nevetséges.

Dryas:

Az erkölcs eddig theológiai eszméken épült föl. Volt már fetishista erkölcsünk, sokistent hivő és végül egyistent hivő erkölcsünk. A legutóbbi szivós volt. Itt az ideje, hogy az erkölcsöt a tudományra épitsük föl.

Polyphile:

Nem akarom egyáltalán a szemedre vetni, hogy szembehelyezed a tudományt a vallással. De ha közelebbről nézzük, hogy mi tulajdonkép a vallás, mondd kérlek, egyebek-e a vallások, mint nagyon régi tudományok, asztrológiák, arithmetikák, meteorológiák, elévült, elhasznált, elhomályosult orvosi tudományok, nagyon antik és távoli rendőrségi rendeletek, összekevert konyhai és orvosi receptek, primitiv földmivelési és ősi udvariassági szabályok? A pozitiv ismeretek és észszerü eljárások nagy idő multán, amely alatt különösekké és titokzatosakká válnak, a hit dogmáivá és az istentisztelet szertartásaivá lesznek.

A mai tudományunk is babonákat fog termelni. Ezeket nem rázzuk le soha magunkról. Az emberi természet borzad az intelligenciától. A vallások most ugy-

szólván a szemünk láttára keletkeznek. A spiritizmus most dolgozza ki dogmáit és erkölcstanát. Megvannak már a szertartásai, a zsinatjai, papjai és több millió hive. A spiritiszták hitüket arra a vegytanra alapitják, amit Lavoisier teremtett. Büszkék arra, hogy az anyag mibenlétéről nekik vannak a legujabb fogalmaik. Erősködnek, hogy nekik kitünő, nagyszerü természettudományuk van. «Mi vagyunk a tudósok!» igy kiáltanak föl. Mint Ariste mondotta: «Az emberek a leghelyesebb elvekből jutnak a leghamisabb következtetésekre.»

Ariste:

Ugy látom, Polyphile, hogy te az intelligenciával szerelmes duzzogásban vagy. Szemrehányásokkal illeted, mert nem ő a világ királynője. Uralma nem korlátlan. De az intelligencia olyan megbizható hölgy, akinek van némi hitele több becsületes cég előtt és akinek hatalmas szelidsége még ebben a városban is megnyilvánul, amely széles folyó mentén, termékeny völgyben fekszik.

OSZK
Országos Széchényi Könyvtár

HARMADIK KÖNYV

NOZIÈRE PÉTER KIRÁNDULÁSAI FRANCIAORSZÁGBAN

I

Pierrefonds

Végtelenül szelid vidék ez a Valois, amin e percben átutazom és amelynek a földjét szivesen megcsókolnám, mert ez mindenekelőtt a mi népünk tápláló földje.

Minden nemzedék rajta hagyta a nyomát és ez a föld a maga ifju és bájos keretében, a haza ereklyeszekrénye. A magaménak érzem ezt a földet, amelyet apáim vetettek be. Kétségkivül Franciaországnak minden tartománya egyformán francia és feloldhatatlan egység füzi őket össze, akár harmadik dinasztiánk első szerzetes királyainak birtokát alkották, akár utolsókul léptek be a szent francia egységbe. De egy régi párisi régiségbuvárnak meg van engedve, hogy különös szeretettel csüng-

jön az «Ile de France»-on és szomszédos vidékein, szemben a mindnyájunk tiszteletreméltó Franciaországával. Itt alakult ki gyönyörüséges nyelvünk, a langue d'oïl, Amyot és La Fontaine nyelve, a francia nyelv. Ez az én hazám a hazában.

Itt vagyok Pierrefonds-ban, parasztszobában. Diófa szekrény van benne és ágy fehér szövetfüggönnyel, csörgőkkel. A kandalló keskeny párkányán menyasszonyi koszoru van üveggömb alatt. A fehérre meszelt falakon kis fekete keretekben szines képek, amik a juliusi kormány idejéből valók. Az egyik kép cime: «Napoléon nagylelkűsége Saint-Simon urral szemben.» A kép «magyarázata» igy hangzik: «Saint-Simon herceg, francia emigráns fegyvert fogott és halálra itélték. Az itélet végrehajtása előtt leánya kegyelmet kért a számára Napoléontól, aki igy felelt: «Megkegyelmezek atyjának és nem szabok ki rá más büntetést, mint a lelkiismereti furdalást, hogy fegyvert emelt hazája ellen.» A «Vőlegény» és a «Menyasszony» cimü két kép a tükör jobb és bal felén kiegészitik egymást. «Estelle, a pásztorleány» rózsaszin szallaggal körülcsavart pásztorbotot hord, «Joséphine»-nek pedig egy «ferroniére» nevü láncdisz van a homlokán. Joséphine titkát egy distichon árulja el:

L'attente du plaisir fait palpiter ton coeur,
*Et dans l'espoir du bal tu mets tout ton bonheur.**

A képeknek ez a fajtája megszünt. A fotografia megölte. Körülöttem kis keretekben vagy husz darab fénykép van. Sima haju férfiak és nők, a szemük kimered a fejükből: ez az atyafiság, amint látszik. Gyermekarcképek. A legkisebbek csupa száj, a szemük félig lehunyva, durcásak. A parasztok nem veszik többé Estellet, hanem lefényképeztetik magukat. Az ujabb korból való metszetek, amik itt a falon lógnak, első bérmálásról szóló bizonyitványok, a plébános aláirásával. A képeken egy sor kis fiu és kis leány térdel a szent asz-

* Gyönyörre vágyol, szived kalapál — Minden reményed vágyad csak a bál

tal előtt, mialatt az Örökkévaló Atya megáldja őket a kissé kinyilt égből.

Ablakomból látom a tavat, az erdőt és a kastélyt. Száz lépésnyire tőlem bükkcserjés van, amely a legkisebb szélre is zizeg. Napfény fürészti, amely az ösvényre fénycsöppeket hullat. Az erdőben málna terem, de tudni kell, hol keresse őket az ember. A vad málnabokor, aminek levelei egyik felükön zöldek, a másik felükön fehérek, a meleg tisztások szélein bujik el.

Az erdőben vad virágok vannak, amiket jobban szeretek a kerti virágoknál. Az alakjuk finomabb, az illatuk édesebb és olyan szép neveik vannak. Nem viselik tábornokok neveit, mint kerti rózsáink. A neveik: ezüst bimbó, szuhar, koronás kornilla, tarorja, mezei jácint, Vénusz tükre, püspöksüveg, Mária keztyüje, Salamon pecsétje, Vénusz fésüje, medvefül, pacsirtaláb.

Balkezem felől a pierrefoudsi kastély nagy kőalakja meredez. A pierrefondsi kastély ma voltaképp csak egy óriási ékszer. Mikor még uj volt, «erősen megerősitett vár vala ellátva az háboruhoz szükséges minden instrumentumokkal.» Szerencsétlenségére az ágyúhoz való puskaport hamarább föltalálták, mielőtt teljesen elkészült volna. Az első vas és kőgolyók záporát méltósággal sodorta le magáról, de a XVII. század elején a harminc fontos ágyuk tüze gyorsan rést ütött falaiba, tornyait beszakitotta. Számunkra, akiket a civilizáció haladása megismertetett a Krupp-ágyuval, a pierrefoudsi kastély tornyai naiv játékszerek.

Tornyainak oldalán egy-egy kis hős szobra áll. Nyolc torony van Julius Caesar, Artus lovag, Nagy Sándor, Bouilloni Godefroy, Józsua, Hektor és Makkabeus Judás szobrával. Bár a nyolc hős különböző korból és országból való, de valamennyi jó házból származik, valamennyi neves vitéz és valamennyi egyformán a XV. század elejéről való vitézek viseletét hordja. Téli magyalfa levelei alkotják kereteiket és valami régi kártyajáték figuráihoz hasonlók. A képfaragó mester, aki megalkotta őket, nem törődött egyáltalán a lokális színezettel. Egyszerüen ugyanolyan ruhába bujtatta trójai

Hektort, mint Godefroy de Bouillont és Bouillont ugyanolyan ruhába, mint Louis orleansi herceget. Abban az időben Schliemann még nem ásatott azon a sikon, hol Priamosz ötven fiának Trójája állt. Az emberek még nem voltak régiségbuvárok és nem törték a fejüket azzal, hogy miként is éltek a régi emberek. Ezzel csak a mi századunk törődik. Mi Hektort korabeli knémidekkel ruházzuk föl, a legendák és a történelem minden hősét a maga valódi mivoltában akarjuk bemutatni.

Ez a törekvés kétségtelenül nagy és nemes. Magam is átéreztem ezt a mesterek nyomán. És még ma is végtelenül csodálom a hatalmas tehetségeket, akik a költészetben és müvészetben föleleveníteni igyekeznek a multat. Mégis kérdés, hogy lehetséges-e ez a kisérlet és hogy a multról való ismereteink elégségesek-e, hogy ujjászülessék a mult minden formájával, szinével, saját külön életével. Kételkedem benne. Azt mondják, hogy nekünk a XIX. században nagyon kifejlett történelmi érzékünk van. Ezt magam is szeretném. De végül is ez az érzékünk egészen a miénk. Azoknak, akik utánunk jönnek, nem ilyen lesz az érzékük, vagy jobb vagy rosszabb lesz, nem tudom és nem is ez a kérdés. Annyi bizonyos, hogy egészen más lesz a történelmi érzékük. Másként fogják látni a multat, mint mi és azt fogják hinni, hogy kétségtelenül ők látják jobban. Ahogy mi állitjuk vissza a költészetben és festészetben a multat, az bennük inkább meglepetést, mint csudálatot fog kelteni. Ez a müfaj gyorsan elévül.

Egy nap egy nagy filologussal mentem el a párisi Notre-Dame székesegyház előtt és ő fölmutatott azokra a királyi alakokra, akik a főhomlokzatát ékesitik:

— Ezek a régi szobrászok — mondta — Juda királyait akarták ábrázolni, de XIII. századbeli királyokat csináltak. És épp emiatt érdekesek a számunkra. Az ember csak saját magát és övéit tudja jól lefesteni.

Igy van a pierrefondsi szobrászokkal is. Artus lovag, aki előttem áll, derék vitéz volt. Mikor haldokolt, nem akarta, hogy győzhetetlen kardja méltatlanok ke-

zébe jusson. Megparancsolta csatlósának, hogy vesse a tengerbe a kardot. A hütlen csatlós azt gondolta magában, hogy a kard jó és értékes, tehát **elrejtette** egy sziklabarlangba. Aztán elment a jó Artushoz és azt mondta neki, hogy a kardja ott fekszik a tenger mélyén. De Artus megvetőn mosolyogva rámutatott ujjával hü kardjára, amely ujra ott lógott az oldalán. A hü kard visszatért, mert nem akart áruló lenni.

Az a torony, amely annak a vitéznek a nevét viseli, akinek a kardja olyan hü volt, hütlen és gonosz torony. Titkos börtönök, ugynevezett «oubliette»-ek vannak benne. Viollet-le-Duc igy irja le őket:

«A földszint alatt van egy csucsives boltozatu helyiség, ez alatt pedig hét méter mély pince elipszis alaku süveg boltozattal.

«A pincébe csak azon a kerek lyukon át lehet bejutni, amely a boltozata tetején van, vagyis csak létra vagy csomózott kötél segitségével lehet oda leszállni. A köralaku pince padlójának közepén egy méter harminc centiméter átmérőjü kerek nyilás van, amely megfelel a felső elipszis alaku boltozat kerek nyilásának. Az alsó kerek lyuk alatt egy tizennégy méter mély kut következik. A pincéhez, amely levegőt és világosságot csak egy keskeny lövőrésen át kap, egy illemhely ülőke is tartozik, ami a falba van bevésve. A pince tehát élő ember befogadására szolgált és a padlója közepén furt kut alighanem egy örökké nyitott sir volt...»

A nyolc hős kiugró eresz alatt levéllel keretezett fülkékben áll. A levéldisz a XII. századtól a XV. századig terjedő góthikus épitészetnek valóságos csodája. Az akkori kornak a szobrásza nem ismert mást, csak a saját erdeinek és mezőinek flóráját. Nem tudott a görögök akanthusz-leveléről és a korinthusi oszlopfejek előkelő nemességéről. De kecsesen tudta alkalmazni a téli magyal, a repkény-borostyán, a csalán, a bogáncs leveleit az oszlopfejek diszitésére. Tudta virágzó szamóca-bokorral és tölgyfa leveléből való füzérrel ékesiteni a falakat.

A hősök fülkéi, bár nagyon magasan vannak, te-

hát virágosaknak látszanak. Csak messzelátóval kell őket nézni és akkor látja az ember, hogy mindegyik másféle levélfajtával van diszitve.

A változatosság elve uralkodott bájos fönséggel a góthikus kor diszitő szobrászatában. Viollet-le-Duc is, aki restaurálta a pierrefondsi várkastély diszitéseit, ehhez tartotta magát és a végtelenségig változatos motivumokat használt. Nincs itt két egyenlő friz vagy két egyenlő góthikus rozetta. Ez a sokféleség végtelenül bájossá teszi a renaissancenál régibb épitkezéseket és a renaissance virágkorában se szakitott a motivumok változatosságának szép szokásával.

Hiába, nagyon sok uj kő van Pierrefondsban. Meg vagyok győződve, hogy a restaurálás, amelyet 1858-ban kezdett meg Viollet-le-Duc és amelyet az ő tervei szerint fejeztek be, elég mély tanulmányokon alapszik. Meg vagyok győződve, hogy a donzsón, a kastély és mindenféle külső erődmüve visszanyerte ősi külsejét. De végül is a régi kövek, a régi idők tanui már nincsenek itt és ez többé nem Louis d'Orléans vára. Ez semmi más, mint az eredeti kastélynak természetes nagyságban való dombormüvü másolata. Lerombolták a romokat, ami vandalizmus.

II

A kisváros

Desroches (nézi a vidéket szemüvegen át): — Eh, hát amennyire rövidlátó szememmel látom, elég csinos ez a vidék.

Delille: — Nem mondtam neked? Nézd ezt a kis várost itt oldalt.

Desroches: — Olyan, mintha rá volna festve a domb oldalára.

Delille: — És ez a folyó, amely mossa falait!

Desroches: — És amely aztán tovább folyik ezen a szép mezőn.

Delille: És ez a sürü erdő, amely hüvös szelekkel árasztja el...

Picard: „A kisváros", I. felv. 2 jel.

Kis város Beauvais és Normandia határán, a régi Vexin vidékén. A Szajna, partján füzfákkal és jegenyefákkal, elfolyik alatta. Erdők koronázzák. A kis város palatetői kéklenek a napfényben. Kerek torony és a régi alapitványi templom három harangtornya uralkodik a vidéken. A kis város sokáig harciasan meg volt erősitve. De lerombolták kőfalát és most hallgatagon és nyugodtan piheni ki régi fáradalmait. Kis francia város ez; őseink emlékei járnak ma is haza szürke falai és ivalakura nyesett hársfasorai közé. Csupa emlék. Tiszteletreméltó és csöndes városka.

Aki tudni akarja a nevét, nézze meg a Szent Lajos alapitotta Maison-Dieu homlokzatán kifaragott város-

cimerét. A cimer felsőrésze azurkék alapon három aranyliliom, mert ez királyi város volt. Alsó részén ezüst mezőben három köteg tormasaláta zöld szinben.

A régi jó idők derék emberei nem jöttek zavarba, amikor meg kellett magyarázni a három köteg tormasaláta eredetét. Egy nap IX. Lajos — mesélték — városunk falai közé érkezett. Az idő nagyon meleg volt és a király szomjuságot érzett. Tormasalátát szolgáltak föl neki. A királynak izlett az üditő saláta és gyönyörüséggel megette. A saláta jutalmául a király három bokor tormasalátát engedélyezett a város cimerében.

Nem fog meglepetésül szolgálni, ha azt mondom, hogy a mai tudósok nem adnak hitelt ennek a hagyománynak.

Tanulmányozták a XIII. század pecsétjeit és tudják, hogy a város és a kastély cimere akkor más volt, mint ma. Ezek a ma látható cimerek a XIV. századból valók. A Száz Éves Háboru idején a kis város sokat szenvedett és derekasan teljesitette a kötelességét. Egy napon nagy meglepetésül csaknem az angolok birtokába jutott. De egy környékbeli ember parasztnak öltözve és a hátán zöldséges batyuval bejutott a városkába. Hirt hozott a vár védőinek, akik aztán megállták a helyüket és visszakergették az ellenséget. A környék tudósai azt hiszik, hogy ettől a naptól fogva van a városka cimerében a három csomó saláta. Igazat adok nekik, mert hadd legyen örömük és mert a kis történet tiszteletreméltó. De viszont nagyon bizonytalan. Egyébként a salátás cimer illik a szerény városkához, amely csak kertjeivel és szökőkutjaival büszkélkedhetik. Cimeréhez latin jelmondat is járul, amely szellemes szójátékkal azt fejezi ki, hogy a tavasz nem mindig virul, de a kis város mindig virágzik: «Ver non semper viret, Vernon semper viret.»

Mert a kis város, hová az olvasót vezettem, Vernon. Azt hiszem, nem fogja megbánni ezt a kis kirándulást. Minden francia város, még a legszerényebb is, egy-egy ékszer hazánk zöld ruháján. Azt hiszem, nem lehet felnézni tornyaikra, amiket megfeketitett az idő és leszag-

gatta kőcsipkéiket, anélkül, hogy az ember számtalan ismeretlen ősére ne gondolna és anélkül, hogy az ember Franciaországot fiuibb szeretettel ne szeresse.

Akik olvasták Walter Scott «Rob-Roy» cimü regényét (nem tudom, sokan vannak-e még) emlékezhetnek arra a jelenetre, amelyben a regényes hősnő, a szép és büszke Diana unokafivérének megmutatja családi arcképeit, amiken a skót Vernon lordok jelmondata gót betükkel ékeskedik.

— Amint látja — szól Diana — ugyanabban a szóban kétféle értelmet tudunk egyesiteni.

Csakugyan, ez a jelmondat ugyanaz, mint a mi kis városunké. Lehet, hogy a régi bárók, akik Vilmos herceget Angliába követték, magukkal vitték ezt a jelmondatot. Érdekes kérdés régiségbuvárok számára. Én kétségesnek tartom. A történelemben el kell készülnünk rá, hogy sokat nem tudunk.

Bármint van is a dolog — ezt szokták mondani a régészek minden tanulmány végén — Vernon városa a történelemben először Szent Onoflette vagy Noflette halála alkalmából van megemlitve. A szent nő ebben a városkában hunyt el a VII. század közepén a keresztény időszámitás szerint. Ennek a szentnek a története érdekes. Történetét egy régi legendairó örökitette meg azzal a jámbor egyszerüséggel, amit utánozni próbálok, már amennyire az időbeli különbség megengedi.

Boldog Longis és boldog Onoflette története

Második Clotaire uralkodása alatt élt Le Maineben egy Longis nevü pap, aki apátságot alapitott Mamers közelében. És történt, hogy meglátott egy környékbeli fiatal és szabad leányt, akinek Onoflette volt a neve. Nagy csodálatot érzett a leány iránt, amikor megismerte erényeit és nagy vallásosságát. Hogy a század rosszakarata és a világ csábitásai elől féltékenyen megóvja a leányt, magával vitte az apátságába és fölvétette vele a keresztény szüzek fátyolát. Mint eb-

ben a korban sok más szent, Longis is hirtelen és erős elhatározású férfi volt. Vallásos buzgalmában elfelejtette kikérni Onoflette szüleinek beleegyezését, sőt még nem is értesitette őket.

A szülők ezen nagyon felbőszültek és azzal vádolták meg Longist, hogy elcsábitotta leányukat, aki addig tiszta és tisztességes volt és hogy az apátságában bünös viszonyt folytat vele. A látszat alapján és az ész okaiból itélték meg a szent viselkedését. És ebből a szempontból el kell ismerni, hogy Longis cselekedete gyanusnak tünhetett föl. A szülők vádját szomszédaik és barátaik is magukévá tették. Az egész környék fölháborodott az abbé ellen. Longis élete csak hajszálon mult. De az abbé nem esett kétségbe. Különben is mellette tanuskodott maga Onoflette, aki nem vethetett semmit Longis szemére, sőt ellenkezőleg bizonyithatta kegyes tanitójának ártatlanságát. Hálás volt az abbénak, hogy az üdvösség utját megmutatta neki. Longis Onoflette-tel együtt Párisba ment, hogy a váddal szemben igazolja magát. «Isten — mondja a legendairó — igazságot szolgáltatott nekik ama csodák utján, amiket Longis és Onoflette a király és főurak jelenlétében müveltek.» Föloldották őket a vád alól és Onoflette szülei is szégyenkezve fölismerték, hogy rágalmaik mily sötétek voltak.

A monostorba visszatérve Longis és Onoflette egy ideig együtt éltek teljes nyugalomban és egymást buzditva vallásosságra. De minthogy az élet mulandó, Onoflette meghalt a Szajna melletti Vernonban, mikor átutazóban volt ebben a városban. Longis, amint értesült szent társa haláláról, fölkerestette holttestét és monostora közelében temettette el. Ezen a helyen azóta plébánia-templom épült.

— — — — — — — — — — — — — — —

Az egyház szentjei sorába iktatta boldog Longist és boldog Onoflette-et.

Abban az időben, mikor együtt éltek üdvösségüknek az erdő magányában, még nimfák voltak a szent forrásokban. Fogadalmi táblák képes ábrázolásokkal vol-

tak felfüggesztve a szent tölgyfák ágaira. A parasztok szerény istenségei még nem tágitottak valamennyien a kereszt jele és a szentelt viz elől. Nagyon valószinü, hogy kis tudatlan és falusi faunok nem tudva semmit a szentek dolgáról, az ágak közt meglesték Onoflettet és Longist. Kecskepásztornak és pásztornőnek nézték őket és ártatlanul furulyáztak nádsipukon utjuk elébe.

Sok exorcizációra volt szükség, mig el tudták kergetni ezeket az apró istenségeket. Vernon vidékén még ma is nyomai vannak pogány szertartásoknak. A májusfák vasárnapjának előestéjén a mezei lakósok elmennek a rétre és a fák alatt járnak bot-lámpásokkal és valami régi invokációt énekelnek. Tudtukon kivül hivek maradtak anyjukhoz, Ceres istenasszonyhoz. A derék emberek antik misztériumokat játszanak el és még felismerhető módon szerepeltetik a földmüvelés istennőjét, aki Proserpina leányát az Etna lángjának fényénél kereste. Ezt a tényt Vernon város tudós történetirójának, Adolphe Meyer urnak bizonysága alapján mondom el.

A legnagyszerübb szobrok nem mindig azok, amik a leginkább szólnak a szellemünkhöz. Néha szemünk és gondolataink alig tudnak elválni egy szerény kőtől, amit barbár vésője faragott. A régi Vernonban, közel az alapitványi templomhoz, amiből ma plébánia-templom lett, van egy kis elhagyott utca, amely a Szajnához visz. Apró kis ingadozó házak szegélyezik, amelyek alig tudják egymást támogatni. Ezen épületek közt van egy kőház, amelyben valaha, mint mondják, a folyamhivatali ellenőr lakott.

Két ablaka és egy kapuja van. A kapuja fölött egy szerény szobrász, aki IV. Henrik vagy XIII. Lajos idejében élt, mennyezetféle alatt egy bárkát ábrázolt, amelyben két ember van. Az egyiknek püspöksüvegje és keresztje van. Habozás nélkül fölismerem benne Hugues roueni érseket 1130-ból. A másik alak vállára omló hajjal maga Szent Adjutor. A harmadik alakot elmállasztotta az idő: ez a szegény hajós volt, aki az érsek és a szent bárkáját vezette. Valamennyi környékbeli tengerész pon-

tosan el tudja mondani, hogy mit ábrázol ez a dombormü. Nem felejtették el még ma sem, hogy Szent Adjutor Hugues érsek kiséretében elhajózott egy örvény fölött, amely a Szajnában a Madelaine-perjelség előtt kavargott. Az örvény fölött a habok eszeveszett körben forogtak, amibe elsülyedtek a bárkák. Már számos hajó sülyedt el a Madelaine előtt és a folyó partja éjjelenkint megtelt vergődő lelkekkel. Szent Adjutor urrá lett az örvényen azzal, hogy beléje dobta láncait, amiket nemrég a pogányok vertek rá. Néhány vasgyürü elég volt, hogy megfékezze az örvényt. De a láncaival együtt folyóba dobta az igazságos ember szenvedéseit és a szent türelmességét. Ma az irgalmasság nem képes ilyen csodatételekre, ma fenéktisztitó gépet kell alkalmazni.

A csodatételt a XVII. század táján versekbe szedték a gyászénekek siránkozó modorában.

Örvénylik a szomszéd Szajna,
Jut miatta hajó bajba:
Ember, állat, csónak, bárka,
Mind elmerül a mély árba.
De Adjutor el nem tűri,
Hogy az örvény tovább dúljon,
Hugues püspökőt hát megkéri,
Hogy vele most elinduljon.
Ugyanegy bárkába szállnak,
Véget vetni a vad árnak.

A nagy Szent Adjutor a folyóba veti, mint már mondtuk, a láncait, amire «az embertelen hullámok» megszelidülnek és csöndesen folydogálnak.

Hallgassátok meg a csodát,
Minőt világ keveset lát.
Minden veszély elmult szépen,
Habok folynak olajképen,
Nincsen folyó, melynek árján
Szelidebben csolnak ringhat:

A hajós az örvény hátán
Hajójával békén inghat.
Nem üldözi semmi veszély,
Víz örvénye, szilaj veszély.

Szent Adjutort még Ajoutre és Astre néven is tisztelik. Ez a szent Adjutor, Ajoutre vagy Astre csodálatos ember lehetett. Lehetetlen ma elgondolni, hogy milyen volt az igazi arca. De abból, hogy milyen mély nyomot hagyott a nép képzeletében, arra lehet következtetni, hogy vernoni Szent Adjutor lángoló és erős lélek volt.

Szent Adjutor története

Szent Adjutor — aki János herceg és Rosamonde de Blaru hercegnő fia volt — Rollo fejedelem* harcos társaitól származott. Adjutort Szent Bernát, tironi apát nevelte szigoru kereszténvi szellemben. Adjutor ujonnan fölvett hitébe belevitte azt a kalandvágyó és álmodozó szellemet, amely őseit eltöltötte azokban az időkben, amikor énekelve kormányozták bárkáikat a tengeren.

Azt beszélik, hogy fiatalságát az erdőben szilaj vadászati örömökkel töltötte el, amikor hirtelen rajongó látomások lepték meg. Ebben az időben Remete Péter hirdette a keresztes hadjáratot a hitetlenek ellen. Vernoni Adjutor a keresztért való küzdelmet 1095-ben vette föl. Kétszáz fegyveres emberrel ment el a Szent Földre és imádkozva, harcolva beutazta Palesztinát. Két évvel később Niceába érkezett és Jeruzsálem elfoglalása után portyázott. Tambire vidékén az ellenség törébe esett, de kiszabaditotta magát a szaracénok karmaiból, akik közül ezer ember esett el azon a helyen.

Eközben a hitetlenek visszafoglalták Jézus Krisztus sirját. Tizenhét évi küzködés és harc után vernoni Adjutort elfogták a törökök és Jeruzsálemben fogságba vetették. Nagyon szigoru volt a fogsága, de azzal vi-

* *Rolle*, normann fejedelem Normandia első hercege, meghalt Kr. u. 920-ban.

gasztalta magát, hogy ugyanazon a helyen fogoly, ahol Isten fiának a sirja van. És fogságában örökké imádkozott.

Egy éjjel, mikor aludt, álmában megjelent előtte jobbkeze felől Szent Magdolna és balkeze felől Boldog Tironi Bernát, akiket segitségül hivott. Ezek a szentek megszöktették Adjutort és egyetlen éjszaka alatt elvitték Jeruzsálemből a Vernon mellett lévő mezőre. Az efféle utazások abban a korban nem voltak ritkák.

Mikor Szent Magdolna és tironi Bernát a vernoni erdőbe érkeztek, letették Adjutort és igy szóltak hozzá:

— Ezt a helyet választottuk ki számodra pihenőül.

A lovag meglepetve és örömmel ismerte föl azt az erdőt, hol ifjuságát eltöltötte. Meglátott egy pásztorfiut, aki nem messze tőle legeltette birkanyáját a domboldalon. Magához hivta és meghagyta neki, hogy menjen el a Blaru kastélyba és adja hirül Rosamonde hercegnőnek, hogy fia visszatért.

A pásztorfiu eleget tett a parancsnak. De Rosemonde egyáltalán nem hitte el, hogy a hir igaz.

Ezt felelte:

— Fiam meghalt Jeruzsálemben. Nem fogom én meglátni soha.

És a házában maradt.

A pásztorfiu visszament Adjutorhoz és elmondta neki a hercegnő szavait.

— Menj vissza Blaru-be — mondta neki Adjutor — és vidd hirül, hogy a templom három harangja magától fog megszólalni, hogy jelentse érkezésemet.

És csakugyan alighogy a pásztorfiu ezt a hirt hozta, a harangok elkezdtek zugni. De Rosemonde rázta a fejét és szólt:

— Ezek a harangok egyáltalán nem jelentik fiam visszatérését.

A pásztorfiu visszament Adjutorhoz, aki harmadszor is visszaküldte őt Blaru-be.

— Ismét add hirül, hogy jövök — mondta neki — és ha anyám nem hiszi el, az a kakas, amelyet nyárson forgatnak a kastély konyhájában, háromszor kukorékolni fog.

Amint a pásztorfiu hirül hozta ezt, a nyárson forgó kakas háromszor kukorékolt.

Amint ezt Rosamonde meghallotta végre elhitte, hogy fia megérkezett. Elment az erdőbe, hogy megölelje fiát, akit csodaképp kapott vissza. De nagyon elkésett. Isten nem szereti, hogy kételkednek hatalmában és irgalmában. Magához hivta szolgáját.

Mikor Rosamonde elért az erdőben arra a helyre, amit a pásztorfiu megjelölt, Adjutor utolsót sóhajtott. Ezzel beteljesedett Szent Magdolna és Szent Bernát igérete:

— Ezt a helyet választottuk ki számodra pihenőül.

Adjutor szentségének hire ugy elterjedt az egész vidéken, mint valami virágillat. Rosamonde de Blaru apácai fátyolt öltött magára. Halála után fia mellé temették.

— — — — — — — — — — — — — — — —

Szent Adjutor sirja még ma is megvan. Sirkövére két keresztbe tett fuvola van vésve. Ez egyszersmind a Vernon lordok jelképe. A szép Diana, akiről az imént emlékeztünk meg, igy szól unokafivéréhez:

— Megismeri cimerünket, ezt a két fuvolát?

Lehet-e ebből arra következtetni, hogy Vernon urainak nemcsak jelmondatát, hanem cimerét is magukkal vitték Franciaországból Vilmos herceg társai? Nem tudom, miféle rokonsági kapcsolat füzi össze a nagy Szent Adjutort és a szép Dianát. E helyen nem is kutathatom. Még csak azt kell megmagyaráznom, hogy Szent Adjutor, aki Vernonba való megérkezése napján elhalálozott, hogyan dobhatta bele láncait a Szajnába, hogy urrá legyen az örvényen? Ez kissé lehetetlennek tünik föl. Azonban: a szent visszatért a földre, hogy véghez vigye a csodát.

Tetszik talán üditőbb kirándulás és kevésbé régi emlékezés? Menjünk át a kis városon, ami öt perc alatt megvan és üljünk le a Bizi-park nagy fái alá, amelyek falszerüen vannak nyesve. A fákat egy hős ültette. Belle-Isle tábornagy, aki nagyapjának Fouquetnak nagyszerüségét örökölte, teremtette meg üres órái-

ban ezt a Bizi-parkot. «Ha nem volt Metzben — irja róla Barbier — akkor jószágán, Vernon közelében tartózkodott és egy sereg kubikost, kőmüvest, kertészt, diszitő munkást dirigált.» Nem lehet tőle elirigyelni ezt a fejedelmi pihenőt, ha meggondoljuk, milyen fáradalmakat állt ki. Csak tessék elolvasni prágai visszavonulásának történetét. A tábornagy, akit az ellenség körülzárt, tizenötezer emberével együtt vágta ki magát Prágából ugy, hogy ugyszólván láthatatlanná tette embereit, akiket Égerbe vezetett hét nap alatt a legszirubb télben. Tisztek és katonák köpenyegükbe burkolva a havon aludtak. Az ősz tábornagy, aki köszvényben szenvedett, szekérben aludt, amelyet hóból készitett védőfal mögé állitottak. Ez a hadmüvelet egyike volt a legkényesebbeknek és nagyfoku ügyesség kellett hozzá. De egy visszavonulás érdemeit csak a hozzáértők ismerik el. A tömeg ilyesmitől nincs meghatva. A prágai visszavonulás egyszerre Belle-Isle dicsőségét fokozta és népszerütlenségét is növelte. Erről a nagy hadvezérről sok dalt csináltak. A sok nóta közt, amit a rovására csináltak, van néhány elég csinos. Szellem van például ebben a strófában.

Quand Belle-Isle est parti,
Une nuit
De Prague à petit bruit
Il dit
Voyant la lune:
Lumière de mes jours,
Astre de ma fortune,
*Conduisez-moi toujours.**

A kitünő Penthiévre herceg Biziben lakott. Az erdei szamócák tanuskodnak nyiltszivüsége és jósága mellett. Mert a herceg 1777-ben ezt irta jószágigazgatójának:

* Mikor Belle-Isle kivonult — Egy éjjel — Prágából nagy halkan — Igy szólt — Látva a holdat: — Napjaim fénye — Szerencsém csillaga — Vezess engem mindig.

«Megtudtam... hogy Vernon lakosait elszomoritja az, hogy nem szabad nekik szamócát szedni az erdőben... Ezzel föl fogják találni annak a titkát, hogyan lehet engem meggyülöltetni, ami életem egyik legnagyobb bánata volna.»

Ezt a levelet Adolphe Meyernek Vernonról szóló történetéből idézem. Igazán jó ember levele.

Panthiévre herceg csodálatos módon tudta összeegyeztetni a keresztény vallást a filózófia erényekkel. Születése az «ancien régime»-hez füzte, életmódja az uj világhoz tartozott. Egyébként közügyekkel nem foglalkozott és jótékonysága miatt különös kiváltságképp meg tudta őrizni a nagy forradalom közepett volt vazallusai szeretetét és tiszteletét. A Nemzetgyülés egy rendelete megfosztotta cimeitől, de viszont ennek fejében a vernoni nemzetőrség parancsnoka lett. Három évvel később, 1792. szeptember 20-án a kis város községtanácsa elment Bizibe és ott elültette a Szabadság Fáját, amelyre ezt a fölirást függesztették föl: «Dicsőség az erénynek.»

A szegény Panthiévre mégis bánatában halt meg. Csak néhány nappal élte tul menyének, Lamballe hercegnőnek szörnyü halálát.

A park közelében egy fasor végén — amelyet egyik oldalról a város utolsó házai szegélyeznek, a másik oldalról pedig szőlők és gyümölcsös kertek — áll egy gránitból való gulaj. Az aféle geometrikus menhir* hősies és egyben gyászos jellemü. Hősök sirja ez. Az emlékmüre Vernon és Privas cimerei vannak vésve ezzel a fölirással:

AUX GARDES MOBILES DE L'ARDÉCHE
VERNON, 22—26 NOVEMBRE 1870.**

Az invázió terjedt. Évreux a németek kezébe esett. Ardéche megye 2-ik zászlóaljának négy százada és 3-ik

* Menhir = bretagnei szikla, amilyent állitólag a druida papok állitottak föl.

** Ardéche mozgó gárdacsapatainak! Vernon, 1870. november 26.

zászlóalja, összesen ezerötszáz ember elindult Saint-Pierre-de-Louviersből november 21-én este tizenegy órakor azzal a rendeltetéssel, hogy födözzék Vernont, amelyet az ellenség másnap készült megtámadni. A vonat, amely őket vitte, kis sebességgel haladt és minden jelző lámpása el volt oltva. Sötét és esős éjszaka után reggel három óra felé a vonat megállt egy mérföldnyire a várostól. A csapatok leszálltak és a Bizi-erdő magaslatait szállták meg, amelyek Vernont Pacy felől védik. Az ellenség erőltetett menettel előző nap jutott el Pacyba.

Thomas alezredes az erdőn keresztül helybeli lakósokkal vezettette magát. Az utak két oldalán a sürüségben tirailleuröket helyezett el és megtiltotta nekik, hogy megnyissák a tüzelést, mielőtt erre parancsot kapnak. Az volt a szándéka, hogy átengedi a poroszokat az erdőn, hogy aztán elfogja őket és bezárja Vernonba. Minden óvóintézkedés meg volt téve, mikor napfölkeltekor nagy kocsizörgés és trombitaharsogás jelezte az ellenség megérkezését. Átvonulásuk egy óra hosszáig tartott. Mikor hadoszlopuk eleje megérkezett a városba, a nemzetőrök puskatüzeléssel fogadták őket. Ez a fogadtatás nyugtalanságot keltett bennük. A poroszoknak csak egy különitménye ment be a városba. A nagyobb rész kivül maradt.

Kémeik utján csakhamar megtudták, hogy a franciák megszállták az erdőt. Fölismerték válságos helyzetüket és csak arra gondoltak, hogy biztositsák visszavonulásukat. Lovasságuk mindjárt nekivágott, hogy felkutassa az erdei utakat és ezek közül azokat, amik szabadon vannak hagyva. Fölfedeztek kis mellékutakat, amik nem voltak megszállva. Tüzérségüket sietve megszöktették ezeken a kis utakon át, mig gyalogságuk az országuton ment vissza és igyekezett az átjutást kierőszakolni. Egy órai heves tüzelés után csapatokba széledtek szét és igy vágtak neki az erdőnek Pacy felé törekedve. A harcban, valamint rendetlen visszavonulásukban százötven katonát és számos tisztet vesztettek, valamint tizenkét élelmiszerrel és municióval megrakott szekeret.

Három napig az ellenség nem adott magáról élet-

jelt. Ardéche mozgócsapatainak az a része, amely Bernayben maradt, szintén megérkezett Vernonba, hol végre a három zászlóalj egyesült. 26-ikának reggelén a harmadik zászlóalj hatadok századát, amely erős védelmi helyzetben foglalt állást kétszáz méterrel az erdő előtt, az ivry-i uton a Cantemarche majornál, hirtelen megtámadta az ellenség nyolcszáz főnyi oszlopa.

Bármily váratlan volt a támadás és bármily nagy is volt az ellenség száma, a mozgócsapatok jól tartották magukat. De észrevették, hogy helyzetük tarthatatlan és visszavonultak az erdő szegélyéig. Ott elrejtőztek a vasuti töltés mögé és addig tüzeltek, mig lőszerük teljesen el nem fogyott. Akkor Rouveure kapitány fölkiáltott: «Szuronyt szegezz, előre, fiuk!» És az élükre ugrott. Abban a pillanatban golyó találta el halálosan. A kis csapat rávetette magát az ellenségre, amely hátrált. E pillanatban két zászlóaljnyi megerősités érkezett a franciák segitségére és az erdőtől eltakarva hevesen tüzeltek a németekre. Az ellenség számos tábori ágyu tüzét vetette a küzdelembe. De négy óra felé takarodót fuvatott. Kétszáz halottjukat hagyták a csatatéren. A francia mozgócsapatok veresége nyolc halott és husz sebesült volt. Rouveure kapitány holtteste a németek kezén maradt, akik végtisztességben részesitették. A németek egy lovaskülönitménye, magasrangu tiszt vezetésével elhozta a franciákhoz a kapitány hamvait koporsóban, amelyen babérkoszoru volt elhelyezve.

A roueni fegyverletétel hirére az ardéche-i mozgócsapatok parancsot kaptak Vernon elhagyására, amelyet oly vitézül védelmeztek. Ezeket az emlékeket kelti föl a bizi-i emlékmü.

Átlapozva a kis várost mint valami könyvet, össze akartam vonni két-három kő-lapjának történetét. A városok nem könyvek-e, szép képes könyvek, ahol megláthatjuk őseinket?

III

Saint-Valery-sur-Somme

Saint-Valery-sur-Somme,
augusztus 13, péntek.

Abból a szobából, ahol irok, végig lehet látni a Somme egész öblén, amelynek homokos partja a szemhatárig terjed Crotoy és Hourdel messze kéklő vonaláig. A leáldozó nap lángra lobbantja nagy komor felhők szegélyeit. Tengerdagály van és a széles parton a halászhajókat már fölkapta az ár. Ablakom alatt a csatorna partján bárkák vannak kikötve. Árbócukon vitorla helyett hálók száradnak. Öt-hat halász derékig az alacsony vizben lesik a halakat, amiket körülöttük a hajtók ugy riasztanak föl, hogy hatalmas vesszőcsapásokkal verdesik a vizet. A halászok kezében hegyes bot van, amivel ügyesen leszurják a halat. Valahányszor kiemelik a vizből hajlékony vesszőjüket, a végén egy átszurt «tengeri nyelv» csillog.

Sós szél lobogtatja iróasztalomon a papirosokat és kesernyés tengerszagot hoz felém. Számtalan kacsa csoportosan uszik a csatorna partja mentén és tátott csőrrel teli torokból kiabálják megelégedett «háp-háp»-jukat. Ahogy a szárnyukkal csapdosnak, ahogy alámerülnek az iszapba, ahogy csoportosan totyognak a fövenyen, mind mutatja, hogy mennyire meg vannak elégedve. Az egyikük a többitől messzebb alszik, a fejét a szárnya alá dugva. Boldog. Igaz, hogy egy nap megfogják enni. De igyekezni kell jól végezni az életet, mert rövid az élet. A baj nem az, hogy megeszik az embert. A baj az, hogy az ember ezt tudja. A kacsának sejtelme sincs róla. Mindnyájunkát elnyel a sir, mi embe-

rek ezt tudjuk. A bölcsesség az, hogy megfeledkezzünk erről.

Menjünk végig a töltés mentén, mialatt a tenger, amely már elboritotta Cayeux és Hourdel sziklás partjait, benyomul az öbölbe rohamos árjával és visszahozza a rákhalászok hajóraját. Balkéz felől vannak a sáncok, amiket az imént a Somme és a tenger mosott. Ódon homokköveit aranyos rozsda barnája boritotta. Ezen a sáncon nyulik föl a templom öt oromcsucsával, amikbe a XV. században csucsives nagy ablakokat lyuggattak, forditott hajóorrhoz hasonló tetejével és szélkakasával. A XI. században más templom volt a helyén, amelynek szintén volt szélkakasa. 1066. szeptemberében Guillaume le Batard minden reggel eljött ide, hogy nyugtalankodva megnézze a szélrózsa irányát. Serege, amely hatvanhétezer harcosból állt, nem számitva a szolgákat, munkásokat és szálllitókat, a város közelében várakozott. Hajóraja, amely az első hajótörésből megmenekült, az öbölben állomásozott. Tizenöt napig a szél, amely észak felől fujt, a kikötőben tartotta vissza seregét és hajóit. Vilmos herceg, aki már türelmetlen volt és el akarta hóditani Angliát Haroldtól és a szászoktól, kétségbe volt esve a késedelem miatt. Ezalatt hajói tönkrejuthattak volna és serege fölbomolhatott. Hogy kedvező szelet kapjon, elrendelte, hogy a nép imádkozzék és a táborban körülhordoztatta Szent Valéry ereklyéit. A szent, ugy látszik, nem szerette a szászokat, a szél megfordult és a hajóraj fölszedelőzködhetett.

Adott jelre négyszáz nagy vitorláshajó és több mint ezer kisebb szállitóhajó távozott el a parttól. A herceg vezérhajója az élén haladt. A hajó árbocán magasan a pápa küldte zászló lengett és a lobogón kereszt volt.

Vitorlái külömböző szinüek voltak és több helyütt föl volt festve a három oroszlán, Normandia cimere. A hajó orrán gyermek feje volt kifaragva, amely fölajzott nyilat tartott repülésre kész nyilvesszővel.

A hajóhad szeptember 29-én indult el. Nyolc nap mulva Vilmos herceg már meghóditotta Angliát.

Az egyik sáncfal kígyószerüen kanyarog föl a város egyik régi kapujához, amely magasan áll két csipkés tornyával, amik rózsaszin szegfü virággal vannak beboritva. Az egyik tornyon még megvan a buja növényzet és vadvirágok alatt egykori ereszcsatornájának koronája. Egy derék asszonyság ültet, kelt a rom tövében. A télen át nagy kövek hullnak esőként a kertjébe. Házacskája, amely antik pincék fölé van épitve, meg van hasadva és félő, hogy a torony minden málására összeomlik. De a jó asszony mégis csodálja a Vilmos-kaput. Szereti. «Bizonyos, hogy meg fog az engem ölni egy nap — mondotta nekem — de mégis büszke egy torony!»

Miután átmegyünk egy falusias utcán, amelynek alacsony, zsupfedeles házai világos fehérre vannak festve, eljutunk a Cap Cornu csucsára. Ott egy kápolna áll, amelyet félig eltakar egy kis százados szilfákból álló liget. A kápolna egészen modern, elfajzott román stilü. A neve Szent Valéry kápolnája vagy a Tengerészek kápolnája. Egy sokkal régibb kis épület helyén épült, amelyben Vimeu apostolának sirja van.

Bucsujáró hely ez, amelyet különösen tengerészek keresnek föl. Az uj kápolna boltozata alá már négy vagy öt kis hajócska van fölfüggesztve, amiket hajótörésből megmenekült tengerészek áldoztak. Ezek a derék emberek az Istent olyan erőszakosnak és gyerekesnek képzelik, mint amilyenek ők maguk. Tudják róla, hogy rettenetes a haragja, de nem szabad rá haragudni. Apró ajándékokkal igyekeznek vele fönntartani a barátságot. Játékszereket hoznak a mulattatására. A játékok jelképes jelentőségüek és a kis játékhajók azt a bárkát ábrázolják, amelyet az Ur csodálatosan megóvott. Szent Valérynek is, ugy hiszem, kijut ezekből a jámbor ajándékokból. A kis hajók az ő tiszteletére vannak csinálva, mert a szent a földön töltött napjaiban barátja volt a Somme hajósainak.

A Cap Cornu, a Szarv-fok nagyszerü és vad hely, csupa emlék. Itt meg kell állnunk. Álljunk meg a vén szilfák alatt, amiket megborzongat a felszél, ott a Tengerészek kápolnájának tövénél, néhány lépésnyire

az előrenyuló hegyfoktól, ahonnan látni lehet balkézfelől Caux vidékének sziklás falait, jobbról a Somme öblét, azután Picardia alacsony dombjait és szemtől-szembe a nyilt tengert. Emlékezetbe szeretném idézni néhány szóval a régi időknek azt az erős emberét, aki olyan mély nyomott hagyott ezen a vidéken.

Szent Gualaric vagy Valéry története

Gualaric vagy Walaric, akit később Valérynek neveztek, nem erről a tengerparti vidékről való, ahol két város és számtalan templom viseli a nevét. Szegény parasztok gyermeke volt, Auvergne tartományban született. Gyermekkorában pásztorfiu volt és minden vagyona egy pásztorbot volt. De gazdag volt a lelke, a szelleme, a vallásossága.

Korán elhagyta szülőföldjét és Auxerre szentéletü püspökének, Germain-nek szolgálatába lépett. Aztán szerzetes lett a luxeuili apátságban, amelyet akkor irlandi Szent Colomban igazgatott bölcseséggel. De a szerzetesek nem türték el szent Colomban uralmát, aki — miután szerzetestársai elüzték — a számkivetés utjára lépett. Vele elment a vallásosság, szerénység és mértékletesség is Luxeuilből. Valéry, akit ez mélyen elszomoritott, szintén elhagyta az üdvnek ezt a kikötőjét, amely veszedelmes zátonynyá lett és elhatározta, hogy remeteségben fog élni, távol a gonoszoktól.

— Megyek oda — mondotta — hová Isten vezet.

Néhány nap mulva a Somme folyó partjára jutott el és a part mentén eljutott a tengerpartig. Ott fáradtan, kimerülten megállt egy forrás mellett és letisztitotta a port sarujáról. E por fölött épült föl azóta Saint-Valéry városa.

Akkor még sürü erdő vonult le itt a tengerpartig. Nyulak laktak benne. Mocsarak terültek el benne, amikben bibicek, szalonkák, kacsák, vadrucák fészkeltek. A sirályok a puszta tengeri sziklákra rakták tojásaikat. A fakószin partról a kócsag éles kiáltása és a póling

siráma hallatszott. A hattyu, a vadlud, a buvármadár a jég elől idemenekült, hogy a homokos parton kiteleljen. Nagyon kevés ember lakott még ezen a vad vidéken. Szegény hajósok voltak, akik a Somme halban gazdag torkolatában halásztak. Pogányok voltak még. Fákat és forrásokat imádtak. Nem sikerült őket a keresztény hitre téríteni. Szent Quentin, Mellon, Firmin, Loup, Leu és legutóbb Szent Berchund, amiensi püspök fáradtsága hiábavaló volt. Ahhoz a hithez ragaszkodtak, amit apáik vallottak. Hittek a föld szellemében és a dolgok istenségeiben.

Az egyszerü halászokat szent borzalom fogta el, amikor bementek a sürü erdőségbe, amely akkor még az egész partot elboritotta. Mindenütt erdei isteneket láttak. Források mellett remegő holdfénynél nimfákat, tündéreket, csodanőket láttak. Imádták őket és nagy reszketve virágfüzéreket áldoztak nekik. Azt hitték, hogy jót cselekszenek, amikor imádták őket, mert szépek voltak.

Bizonyos, hogy az a forrás is, amely a lombos dombról csurgott alá, hol Szent Valéry megállapodott, szintén egyike volt a szent forrásoknak, amelyek előtt az emberek áldoztak. A forrás még most is ott csörgedez a kápolna tövénél, az öböl felé való oldalán. Mint régen, vize ma is friss és tiszta. De most már nem dalol. Többé nem szabad, amilyen volt még falusi istenség korában. Be van zárva a kőkádba, ahová több lépcső visz le. Szent Valéry idejében ez a forrás nimfa volt. Kéz nem mert hozzányulni, a füzfák alatt csobogott. Mint azok a patakok, amiket még nagy számban látni azon a vidéken, a völgyekben, hellyel-közzel ez a patak is kis tavakat alkotott, amelyeknek levélszőnyegtakaróján álmodott a nymphaea sápadt virága. Ezekhez az erdei forrásokhoz menekültek az utolsó nimfák, akiket a püspökök elkergettek. Ezeket a mezei istennőket könyörtelenül üldözték. Childebert király egyik rendelete igy hangzik: «Aki forrásoknál, fáknál és köveknél áldoz, átokkal sujtatik.»

Valéry ezt a helyet megfelelőnek tartotta céljai

számára. A frankok királyától megkapta az engedélyt, hogy a királyság területén bárhol letelepedhet, ahol megtetszik neki. A saját kezével kunyhót épitett és ott az imádságnak és szemlélődésnek szentelte magát. Néhány tanitvány sereglett köréje, hogy élete példája szerint éljen és táplálkozzék. Kunyhóikat a Valéryé mellé épitették, az erdő végén egy szikla szélén, amelynek lábát a tenger mosta. Berchund püspök, mint mondják, minden évben a szent böjt idejét ebben a remeteségben töltötte.

Amennyire Valéry jámbor történetirói félénk és ügyetlen ecsetükkel le tudják festeni az ő lelki vonásait, ebből kitünik, hogy a szent egyben erős és szelid ember volt. Megemlitik jóságának olyan vonásait, amik ritkák a barbár Nyugat nyers apostolainak életében. Mondják, hogy mint később Assisi Szent Ferenc, Valéry a szive jóságát még a szegény állatokra is kiterjesztette. A madárkák a tenyeréből ettek.

— Gyermekeim — mondotta társainak — ne bántsuk őket és hagyjuk, hogy fölszedjék kenyerünk morzsáit.

A szent ember minden haragját az erdők és források nimfái ellen forditotta. A nimfák ugyan ártatlanok voltak a dologban. Hiszen sejtem, hogy a halászasszonyok és parasztasszonyok titokban eléjük járultak és arra kérték őket, hogy adjanak nekik szép gyermekeket. De ebben nem volt semmi gonosz. Ezek a nimfák, tündérek, sellők szépek voltak és a paraszti szivekbe némi szépséget vittek. Apró istenségek voltak, apró emberekhez illők. Szent Valéry ártalmas démonoknak tartotta őket és elhatározta kipusztitásukat. Hogy ezt elérje, fölhagyott remete életével, amely oly kedves volt megbántott szivének és bejárta a vidéket, prédikált a pogányoknak és faluról-falura terjesztette az evangéliumot.

Egy napon, amikor Eu városa közelében tartózkodott, meglátott egy fát, amelynek ágaira agyagbálványok voltak felfüggesztve piros gyapjuszalagokkal. A bálványok Amort, Herkules istent és az Anyákat ábrázol-

ták. Ezeket az Anyákat nagyon tisztelték egész Nyugat Galliában. A fazekasok egyremásra csinálták az agyag-isteneket, akiket még ma is nagy számban lehet föltalálni az Óceán partjának földjében a Sommetól a Loire-ig. Néha ikerszobrokat is találnak. Két anya ül egymás mellett, mindegyik ölében a gyermekével. Néha csak egy ilyen Anya van és a parasztok, akik szántás közben ráakadnak, azt hiszik, hogy Szüz Mária. Pedig csak pogány bálvány.

Szent Valéry haragra lobbant a bálványok láttára és magában gondolta:

«A démonok mint mérges gyümölcsök lógnak e fa ágain.»

Aztán fölemelte a fejszéjét, amit az övében viselt és Valdoléne nevü szerzetestársa segitségével kidöntötte a fát a szent bálványaival együtt. Mikor a környékbeli emberek látták, hogy a földön fekszik a fa isten a rája akasztott szent ajándékokkal együtt és hogy csonkatörzséből kifolyik a nedv, fájdalom és borzalom fogta el őket. Szent Valéry fölkiáltott:

— Én döntöttem ki ezt a fát, hamis bálványotokat.

Erre az emberek rátámadtak és megfenyegették, hogy ugy fogják elpusztitani, mintahogy ő ledöntötte a lombos templomot.

Ekkor az apostol kitárta a két karját és szólt:

— Ha Isten akarja, hogy meghaljak, teljesedjék szent akarata.

És lehet, hogy az emberek valami isteni dolgot sejtettek meg benne, lehet hogy más okból, de élve hagyták.

A szent náluk akart maradni, hogy az evangélumra tanitsa őket. Ugy is illett, hogy Istent adjon nekik azok helyett, amelyeket elvett tőlük. Mert akik lerombolják az emberekben a reményt, kegyetlenek. Amint szent győzelmét befejezte, Valéry visszatért a remeteségbe, amelyet magának választott.

Apostoli müködése gyakran sok kinnal járt. Egy napon — beszéli életirója — az istenes ember egy Cayeux nevü helyről télvíz idején gyalog indult haza

a monostora felé. A borzalmas hideg miatt megszállt egy pap házában, hogy fölmelegedjék. Ez a pap és társai ahelyett, hogy nagy tisztelettel bántak volna szent vendégükkel, épp ellenkezőleg mindenféle illetlen és erkölcstelen beszéddel bántották meg, amikben a helybeli biró is részt vett. Valéry szokásához hiven a rothadt és szörnyü sebekre az isteni szó balzsamát rakta és igy szólt:

— Fiaim, nem olvastátok az Evangéliumban, hogy az Itélet napján mindenki felel minden hiábavaló szaváért?

De az emberek nem törődtek intelmeivel és beszédük egyre durvább és szemérmetlenebb lett. Akkor a szent letörülve sarui porát igy szólt:

— A hideg miatt kissé föl akartam melegiteni tüzhelyeteknél fáradt testemet. De bünös beszédetek arra kényszerit, hogy egész fagyosan tovább álljak.

És elment a házból.

Ez a történet kissé sületlennek látszhatik messziről. Itt, ezen a földön, hol termett és megőrizte a maga izét, zamatosnak találom és gyönyörüséggel élvezem vad illatát.

622-ben, egy decemberi napon Gualaric, más néven Valéry munkától és kortól megnehezülten hajnalban fölkelt száraz levelekkel aljazott ágyából és elvezette tanitványait egy szilfához, amely szedercserjékkel volt körülvéve és amelynek lábánál imádkozni szokott. Ott két botot szurt a földbe és velük megjelölt akkora földet, amilyen hosszu a teste volt, aztán szólt:

— Ha Isten akaratából távozni fogok e földi siralomvölgyből, itt temessetek el engem.

A gall szenteknek az volt a szokásuk, hogy maguk választották ki siruk helyét. Tréguier vidékén Szent Renan ugy halt meg, hogy ebbeli akaratát halála előtt nem közölte senkivel. Tanitványai a holttestét ökrös szekérre helyezték, amelyet szabadon engedtek és ahol az ökrök maguktól megálltak, ott temették el a szentet.

Szent Valéry arra a napra következő vasárnapon halt meg, amelyen maga jelölte meg sirját. Akaratát tel-

jesitették és Berchund püspök temette el a szent holttestét.

Egy szent története még nem ér véget halálával és eltemetésével. Rendszerint a szent sirjához füződő csodatételekben folytatódik. Láttuk már, hogy Hóditó Vilmos körülhordoztatta Szent Valéry ereklyéit, hogy kedvező szelet nyerjen. Nyolcvan évvel később élt ott egy flandriai gróf, Arnould volt a neve és «Kegyes» a mellékneve? Buzgón tisztelte a szenteket és különösen Szent Valéry hamvait. Ezt ki is mutatta azzal, hogy seregével megostromolta Saint-Valéry városát, legyilkoltatta lakóit és kifosztotta az apátságot, hogy hozzájusson a szent ereklyéihez. A szent hamvakat magával vitte grófságába Szent Riquier csontjaival együtt, amiket ugyanakkor rabolt el. És azt hitte, hogy most már biztositotta magának az isteni gondviselést, mert hite nagyon erős volt.

Ebben az időben Hugues Capet Franciaország grófja volt. Egy nap, mikor elaludt egy barlangban, álmában két fehérruhás alak jelent meg előtte.

— Én vagyok Saint-Valéry apátja — mondta az egyik — Halálom előtt a tenger partján laktam. Csontjaimat, valamint az itt mellettem álló Szent Riquier hamvait elrabolták a sirokból. És most idegen földön rabságban vannak. De eljött az ideje, hogy visszahelyezzék őket azokra a helyekre, ahol éltünk. Amikor Isten visszahelyez engem régi siromba, megjósolom neked, hogy király leszel és nemzetséged több mint hét századig fogja viselni a koronát.

Igy szólt és eltünt társával együtt. Capet Hugó gróf visszakövetelte a szent ereklyéket Kegyes Arnouldtól, hogy visszavigye őket a Saint-Valéry apátságba és hogy király lehessen.

A szent jóslata beteljesedett. De néhány történetiró azt hiszi, hogy ezt a jóslatot később találták ki.

— — — — — — — — — — — — — — — —

Hogy kiegészitsem ezt a gótikus festményt, még sok csodadolgot mondhatnék el. De itt az ideje már, hogy eszembe jusson, hogy nem vagyok egyáltalán szent

történetiró. Ha itt a Szarv-fok vén szilfái alatt legjobb tehetségemmel igyekeztem megfesteni Vimeu nagy apostolának alakját, ez azért történt, mert ez az alak lényeges vonásaiban hasonlit azokhoz, akik a gallok közt először terjesztették a kereszténységet. Épp ezért megérdemli, hogy figyelemmel kisérjék azok, akik hazánk története iránt érdeklődnek.

Szerzetesek és gyarmatosok gyurták kérges kezükkel azt a földet, ahol élünk és régi lakosainak lelkét is. Franciaországnak földjébe elpusztithatatlan nyomot barázdáltak. Nem mindegy nekünk, hogy ezek az apostoli férfiak éltek. Valami hálával tartozunk nekik. Mindegyikünk apai örökségében van néhány jó parcella, amiket apáink tőlük örököltek. Ők harcoltak vad eréllyel a barbárság ellen. Ők szántották föl a földet. Őseinket ők tanitották meg az élet nemesebb módjaira és magasabb reményeire.

— De sajna! — mondhatnák önök — megölték az erdők és hegyek kis szellemeit. A jó Szent Valéry elkergette a forrás nimfáját. Ez szomoru.

— Hát bizony ez szomoru volna. De ne tessék sokáig busulni. Halkan megsughatom: ezek a szent férfiak nem pusztitották el a legkisebb istenségeket se. Szent Valéry nem ölte meg a nimfát és a kedves démonok, akiket az egyik fáról elüldözött, belebujtak a másikba. A szellemek, nimfák, tündérek néha elbujnak, de nem halnak meg soha. Fittyet hánynak a szentek füstölőjének.

Azt olvasom egy vastag könyvben, hogy Szent Valéry halála után a Somme-öböl lakói visszaestek a bálványimádásba. Viszontlátták a források tündéreit, visszatértek első szerelmükhöz. Amig erdők, mezők, hegyek, tavak, folyók lesznek, amig reggelenkint fehér ködfátyol fog uszni a patakok fölött, mindig lesznek nimfák, dryádok. Mindig lesznek tündérek. Ők alkotják a világ szépségét. És ezért nem fognak elveszni soha.

Ime, leszáll az éj a házfedelekre. Békés, szomoru és gyönyörüséges varázslat száll alá dolgokra, emberekre.

Sápadt alakok imbolyognak a holdfényben. Ezek a nimfák, akik körben táncolnak és szerelmes dalokat énekelnek a jó Szent Valéry sirja körül.

Saint-Valéry-sur-Somme, augusztus 14.

Ez itt köröskörül vad vidék. A tenger sárgás szinü. Csak ritkán kéklik messziről, a nyilt tenger felől. A part erdős, komoran zöld. Az ég szürke és esős. A viznek nincs mosolya és a szélnek nincs bája. Ez az öböl, hová az északi szél norvég goéletteket hajt, amik deszkát és nyers vasat szállitanak, ez a Saint-Valéry nem tetszik egyáltalán az idegeneknek. És épp ezért szeretem. Itt kezeügyében van az embernek a tenger és a tenger részei. Látni lehet egy kis kereskedelmi kikötő és egy haldus öböl mozgalmasságát. Az ember halászok közt él. Ezek derék, egyszerü szivü emberek. A Courgain negyedben laknak. Helyes az elnevezés, mondják a környékbeli emberek, mert akik ott élnek, keveset keresnek.* Courgain a rue de la Ferté-n tul elég meredek magaslaton terül el. Kis házai, amik játékszernek tünnének föl, ha frissebbek volnának, szorosan egymás mellé bujnak, nyilván azért, hogy a szél el ne vigye őket. Minden kapuban ott látni szép maszatos gyermekfejeket. Itt-ott napfényben egy-egy öreg ember foldoz hálót vagy egy-egy asszony varr egy cserép geránium-virág mögött. Courgain lakossága, mint mondják, ez idő szerint nagy nélkülözésnek van kitéve.

Tönkretette az idegen halászat, amely hallal árasztja el piacainkat. Ezeknek az egyszerü embereknek az életküzdelemhez nincs más fegyverük, mint a bárkájuk és a hálójuk. Nagy gyermekek, akik nem ismerik sem a halak, sem az emberek ravaszságát. Ha az ember látja őket, rokonszenvet és barátságot érez irántuk. Az élet elnyüvi őket, mintahogy az idő elnyüvi a követ. Senki sem törődik velük. Még az öregség sem teszi őket fukarrá. Kölcsönösen segitik egymást. Ezek azok a szegények, akik nem kerülik el egymást. Épp az ablakom alatt megy el

* Szójáték ebből: court gain = szükös kereset.

egy öreg ember. Corot apóhoz hasonlit. Tiszta ember. Fülében kis aranykarikát visel. A tenger sója barnára cserzette a bőrét. A háló sulya meggörnyesztette a derekát.

Ennek az embernek a láttára eszembe jut valami. Elkezdem magamban mormolni azt a sirföliratot, amit egy görög költőnő csinált a kilenc muzsa idején egy szegény lesbosi halász sirjára. A fölirat kevés szóból áll. Rideg és tiszta stilusa bizonyitja antik származását. Szóról-szóra igy hangzik ez a gyászos distichon:

Itt van Pelagon halász sirja. Varsát és hálót vésték sirkövére: küzdelmes élete emlékeit.

Igy szól derüs irgalmasságában ez a görög Muzsa, aki nem sir, mert a könnyek megrontanák szépségét. Az öreg Pelagon hálóját fehér hegyfokról vetette a tengerbe. Fáradságos munkája közben látta a tenger aggastyánját, a szörnyü Proteust, amint mint valami felhő emelkedett föl a hullámok öléből. Talán hallotta a sziréneket is, amint a kék tengeren daloltak. A La Manche csatorna veszedelmes homokzátonyain nincsenek szirének. Az ősz Proteus nem bolyong hegyes sziklák lábánál. De az a vén tengeri farkas, aki e percben végigmegy a rakparton, látta, amint hajótöröttek lelkei, mint sirályok, lebegtek a hullámok taraján. Látta a szárazföldön az égi tüzeket és lehet, hogy Segitő Miasszonyunk megmutatkozott neki az Óceán ködében. Ó be hány küzdelme közepett mosolygott rá az ég! Ma is, mint Sapho idejében a bárka és a háló küzdelmes élet emlékei.

Tegnap egy tizenegy éves gyermek fult bele az öbölbe. Cayeuxből való volt. Cayeux halászkikötő, három mérföldnyire Saint-Valérytől. A kikötőt nem védi semmi a nyugati és északnyugati szelektől, amik régen annyi fövenyt sodortak bele utcáiba, hogy az emberek térdig jártak benne. Ma a kavicsok, amiket a tenger tördelt, természetes töltést alkotnak és megvédik a házakat, valamint a mező egy részét. Ott történt, hogy a jó Szent Valéry csaknem összeroskadt a fáradtságtól és hidegtől, mikor bekopogtatott annak a háznak a kapuján, amelyben egy pap melegedett egy biró társaságában.

Nincs ott könnyü élete senkinek se. Az a szegény család, amelynek fia tegnap vizbefult, kegyetlenül szenvedett. Több gyermekük meghalt. Egyik gyermekük érthetetlen véletlenségből kádba fult bele. Mikor apa és anya letelepedtek Saint-Valéryben, kilenc gyermekük közül már csak az a fiok élt, aki tegnap halt meg és ennek egy idősebb bátyja, akit a hadi tengerészetbe soroztak be. Az anyja nyakig a szerencsétlenségben a jövőt is a mult sötét színében látta és egész nap rémüldözve hajtogatta:

— Tudom, hogy ez a fiam is vizbe fog fulni, mint a többi.

Az eféle szerencsétlenségek ritkák Saint-Valéryben. Az öböl és fövenyes part évenkint alig egy-két áldozatot szednek. Mégis a szegény anya mindennap előre megsiratta a fiát.

Pénteken négy órakor indult el egyedül a bárkán, noha szülei megtiltották neki. Napfényben, csöndes tengeren, szemben azzal a házzal, ahol fölnevelkedett és ahol anyja várt rá, fuladt a tengerbe. Az ár kivetette a partra bárkáját és ruháját. Szülei nyolc óra hosszat szegezték szemüket a nyugodt vizre, amely fiok holttestére borult. Végre éjfélkor, mikor a tenger visszahuzódott, tizenöt vagy husz halász lámpásokkal elment a fövenyes parton át keresni a fiu holttestét. Egy lyukban találták meg. A tengeri rákok már megették egy fülét és megtámadták az arcát.

Ma a kis koporsót fehér takaróval beboritva elvitték az öreg templomba, amely a tenger fölött uralkodik. A cayeuxi asszonyok az elhunyt gyermek szüleivel együtt haladtak a menet élén. Fekete bundát viseltek, mint régen Picardia és Flandria valamennyi nője. Amint igy fölmennek a templomhoz vivő hegyes uton, nagyon hasonlitanak azokra a szent asszonyokra, aminőket a flamand mesterek festettek a Kálvária hegy lábára, modelljeiket a szemük előtt lévő nőkről véve. A bundák örökségként szálltak anyáról leányra és néhány közülök talán több mint egy századnyi alázatos fájdalmat látott. A fiatal saint-valéry-i nők ma lenézik ezt a hagyományos ruhát. Ünneplőül párisi divatu kalapot hordanak és «helyes»-

nek tartják magukat mantelettejeikben, ami zset-disszel van ékesitve és amin keresztbe fonják vörös kezüket.

A gyászmenet belépett a templom ódon előcsarnokába és a gyászistentisztelet megkezdődött. A koporsó fehér leplének négy zsinórját négy kis fiu tartotta; akik durva szabásu fekete posztóruhába voltak öltözve. A koporsó mögött apa és anya karonfogva állt. A férfi már nem sirt. De látszott rajta, hogy könyei sokáig folydogáltak fakó orcáján. Hátraszegett fejjel zokogott. A zokogás meg-megrázta köralaku szürke szakálát és magas vállát. A száját pedig elcsavarták valami álmosolyra, amit rettenetes volt látni. Ugy tántorgott, mint valami részeg ember és az istentiszteletet végző pap imádságát, valamint a gyászdalokat valami lassu, szabályos és halk sirámmal kisérte, ami hasonlitott azokhoz a dalokhoz, amikkel a gyerekeket álomba ringatják. Mormolás volt csak, de tele volt vele a templom! Hát még az anya! Egyenesen, mozdulatlanul, némán állt antik bundájában. Csuklyáját előrehuzta mélyen az ajka alá és e takaró alá halmozta minden fájdalmát.

A gyászistentisztelet után a menet Cayeux felé indult. Azt akarják, hogy gyermekük ott aludjék a tengeri szélben. Azt hiszik talán, hogy ez a föld, amely oly kegyetlen az élőkkel szemben, irgalmas lesz a halottakhoz? Vagy inkább gyöngéden szeretik rideg szülőföldjüket és oda viszik legdrágább kincsüket? Láttuk, mint tünik el a kis csoport a köves uton. Ami engem illet, soha nem láttam még ilyen hatalmas látványt. Nincs nagyobb dolog a világon, mint a fájdalom. A városban elrejtőzik. Ma láttam napfényben egy dombon, amely a kálváriához hasonlitott.

Ma, vasárnap az utcák fel vannak lobogózva. A város ünnepe ez. Nagy sárga plakátok hirdetik, hogy regatta-versenyek lesznek a francia Yacht Club védnöksége mellett. Saint-Valéry, Cayeux hajói indulnak. A parton emelkednek a tribünök a versenyző városok cimereivel ékesen. A tribünökön a város lakói fekete ruhában csoportosulnak községi tisztviselőik vezetésével. Féltizenkettőkor ágyulövés jelzi, hogy a vizi ünnepség

kezdődik. Az ágyu fölött fehér bodor füstcsomó száll föl a nyugodt levegőben. Az emberek tartanak tőle, hogy a vitorláknak nem lesz szelük. De lassankint, mialatt a yachtok és «clipper»-ek gyakorlatoznak, csinos északnyugati szél kerekedik és Saint-Valéry meg Crotoy halászhajói felvonulnak az indulási vonalban kedvező időben. Gyorsan járó hajók ezek. Mindennap kimennek a tengerre apálykor. Hálójukat végigvontatják a fövenyen, amely abban a mértékben merül föl, ahogy a viz apad. Ilyenkor sárga szigetek képződnek a zöld vagy kék tengerben. Ezek a hajók szürke rákokat halásznak, amelyeket bőségesen találnak ezen a fövenyen Hourdeltől Saint-Quentin dünéiig. A kis hajók mozgalmassá teszik az öblöt. Ők alkotják életét, örömét. Az árral együtt visszajönnek. Gyönyörüség lesni őket, amint messziről fölcsillanak szürke, fehér vagy fekete vitorláik. Együtt jönnek vissza, mint valami madársereg.

Augusztus 16—18

Ma kiosztották a dijakat az iskolásleányoknak. Mikor távozunk, esőcsepp hull az arcunkra. A babérkoszoruk és cserkoszoruk az esőben megfestik a kis leányok homlokát és orcáját, amik rettenetesen ólomszinüekké válnak. Ezt a szint tovább adják meghatott szüleiknek csókok utján. Mindenki zöld.

Saint-Valéryben leányok számára két községi iskola van, amelyet a Gondviselés nővérei vezetnek. Az Augustina apácáknak a városban leánynevelő intézetük van. Világi iskola nincs leányok számára.

Viszont fiuk számára nincs egyáltalán felekezeti iskola. A két városi fiu iskolát nemrég államositották. A szerzetesek nem nyitottak felekezeti iskolát. Elmentek a városból. Meghiusitották ezzel a városi hatóság titkos reménységét, mert a tanács azt hitte, hogy ha világi tanitót fog meghivni, ebből egészséges verseny lesz az állami és felekezeti oktatás közt.

Ami a kötelező oktatást illeti, ennek itt nincsenek gyakorlati eredményei. A nyomor igen nagy hatalom.

Mit tehet a törvény ellene? Hogy lehessen megakadályozni a kisfiukat, akiket az éhség krumplilopásra kényszerit ahelyett, hogy megtanulnának olvasni? Hallottam, amint a szenátusban tárgyalták a kötelező iskolai oktatást. A vita ünnepies volt. Nagyszerü törvény lett belőle. De itt látom, milyen nehéz alávetni ennek a törvénynek a kis szerencsétleneket, akiknek nincs olyan nadrágjuk, amiben iskolába mehetnének.

Az az általános érdeklődés, amivel ma fölkaroljuk a gyermekek tanitását, nem volt annyira idegen apáinktól, mint általában hiszik. Ennek ujabb bizonyitékát találom a Saint-Valéry városára vonatkozó levelek és rendeletek tárában, amelyet most az idevaló városházán őriznek és amelyet Vanier ur, városi tanácsos közölt velem. Van itt egy levél, amelyet Bourbon érseke, Vimeu kormányzója irt 1536. táján Saint-Valéry «kedves és szeretett» polgármesterének, valamint városi tanácsosainak a városi «scholákat» illetőleg. Értésükre adja, hogy továbbra is meg akarja tartani az iskolai felügyelet jogát, amely őt illeti. Azt akarják, hogy az iskolák el legyenek látva jóerkölcsü és tudományban verzátus emberekkel. Egyéb követelése nincs. Ha a városi tanács által fölterjesztett személy «megfelelő», állásában megerősiti. «Mert — teszi hozzá — szivem legforróbb óhaja, hogy gyermekeitek jól legyenek nevelve, mert ez a közösség érdeke.»

Ez a Tár, amely most előttem van, a XVI. század első felét öleli föl. Van benne 1533-iki kelettel egy nagyon érdekes rendelet «a házasságtörés bünéről». Idézni fogom elejétől végig. De előbb meg kell emlitenem, hogy Saint-Valéry a XVI. században a parti hajózásnak igen fontos kikötője volt. Ha a várost a háboruk huszszor is tönkretették, az öből mégis a gazdagság forrása maradt. Ebben az időben a hajózás emelkedett, bátrabb lett, hála az iránytü föltalálásának és a kereskedelem első nekilendülésében partjainkra öntötte a gazdagságot. Lehet mondani, hogy akkor a tenger aranyból való volt. Saint-Valéry lakosai meggazdagodtak és siettek élvezni az életet. Olyan fényüzést fejtettek ki,

amely ismeretlen volt a régi vitéz emberek előtt, akiknek egykor az angolokkal szemben kellett védeniök a várukat. Hölgyeik Indiából vagy Amerikából hozott szöveteket, illetve prémeket viseltek, selyem és nagyszerü gyapjuruhákban jártak. Szerették is a hölgyeket és ők türték, hogy szeressék őket. Az erkölcsök is szabadosabbak lettek ebben a ma egyszerü, rideg és szerény városban. Ezért adta ki 1533-ban a városi tanács alábbi rendeletét.

Hiven idézem eredeti szövegét, ahogy velem közölték:

«Tekintve, hogy Urunk Jézus Krisztus naponkint megsértetik ezen parochiában számos bünök és megátalkodott vétkek, különösen a házasságtörés büne által, amit házas emberek és férjes nők követnek el, mint az általában és nyilvánosan tudatik; tekintve hogy ezen bünökért és vétkekért Isten haragja fenyeget bennünket; ennélfogva mind az egyházi biróság feje, mind a város polgármestere és tanácsosai elhatározták, hogy a templomban és egyéb nyilvános helyeken kihirdetik és megtiltják, hogy házas emberek és férjes asszonyok házasságtörést kövessenek el. Akik ezen tilalom ellen vétenek, büntetésül rátétetnek egy «brincqueballe»-ra, amely a város habjaira helyeztetik, amelyekben fejük és testük alámerittetik. Még pedig ha első izben kapatnak rajta, hogy házasságtörést követtek el vagy olyan helyen találtattak meg, amely e bün gyanujába keveri őket, háromszor merittetnek a vizbe és büntetésül hatvan párisi «sol»-t fizetnek, amely összeg Isten nevében a szegényeknek és a feljelentőknek, valamint vádaskodóknak adatik. Ha másodizben követik el a bünt, a hóhér keze által a város utcáin keresztül megvesszőztetnek, a városból és a parochiából számüzetnek, javaik elkoboztatnak azon reményben, hogy ilyen büntetések elforditják tőlünk Urunk Istenünk haragját.»

Talán jó lesz megmondani, hogy mi az a «brincqueballe», amire a szerelem bünöseit helyezték. A «brincqueballe» picardiai nyelven jelenti a hajókon azt

az emelő rudat, amivel a szivattyu csövét müködésbe hozzák. A «város habjai» pedig nagy ciszternákat jelentenek. Saint-Valéry hatóságai viz utján büntették azt a «bün»-t, amelynek büntetését Dante a pokolban a szél utján látta. A ciszternát, amibe a szerelem bünöseit meritették, még ma is látni lehet a Vilmos-kapu közelében. Ma szárazra van téve. A városi tanács elhatározta, hogy ezt a ciszternát mint történeti emléket fogja fönntartani...

Agusztus tizenötödikén a város ünnepe sok vásári népet csődit össze, amely a kis Piloták terén veri föl sátrát. Alvajárónők és kártyavetőnők állapodtak meg itt a szekerükkel, amelyen fehér ágy volt. Eljött a «vadnő» is. A butikja falán ki van teregetve a festmény, amely a vadnőt ábrázolja, amint elnyeli egy fehér ember vonagló testét. A valóságban a vadnő egy szegény fiatal leány, akit besuvikszoltak mint valami csizmát és aki a máz alatt is megtartja ártatlan, jámbor arckifejezését. Végtelenül szelid, kék szeme van. Eleven ábrázolása a gyöngeségnek, a szelid szenvedésnek, a lemondásnak. És ő játszotta az emberevő nőt! Ime ékes példája annak a rendetlenségnek, ami ezen a földön uralkodik.

A ringlispil kintornája egész este nyekereg a Piloták-terén és belevegyül a habok locsogásába, amelyek a kültelki bálok melódiáit törik meg. A falovakat csinos kis párisi kisasszonyok és rongyos kis halászok lepik el. A lovak irgalmatlanul forognak.

Sokáig elgondolkodtam a ringlispil falovain. Szerettem volna őket rendszeresen tanulmányozni. De a feladat nagysága elriasztott. Mindenekelőtt egy nagy nehézségre bukkantam. Ha az ember meg akarja határozni a különböző szenzációkat, amik az emberi szervezetet fájdalmasan érintik, még reménye lehet a sikerre. Ha például azt mondjuk, hogy valamely fájdalom éles vagy tompa, szaggató vagy nyilaló, ez megérthető. Ellenben, ha a kellemes szenzációkat akarja az ember szavakkal fölidézni, az ember leküzdhetetlen zavarba jut. Még azok az örömök is, amik érzékszerve-

ink müködésének eredményei, bármily mindennapiak és gyakoriak is, tagolt nyelvünk megközelitő meghatározásai alól kibujnak. Azt mondani, hogy ezek a szenzációk élénkek vagy szelidek, ezzel nem mondunk egyáltalán semmit. A gyönyörüség, az ujjongás legszokásosabb kifejezései bizonytalanok. Ugy látszik tehát, hogy a test számára az öröm határozatlanabb érzés, mint a fájdalom. Bizonyára ez az oka annak, hogy lehetetlennek tünik föl számomra, hogy tisztán emberi beszéddel érzékitsem meg azt a gyönyörüséget, amit a ringlispil lovai okoznak. Annyi azonban bizonyos, hogy ez a gyönyörüség nagy. A körhintáról olyan elragadtatott kiáltások hallatszanak, amelyek keresztül furódnak a kintorna és trombonok zaján. És a gép néhány forgása után könnyes pillantásokat, nedves ajkakat, szédülő fejeket látni köröskörül. A fiatal nőknek olyan arckifejezésük támad, amilyent az antik szobrászok adtak a bacchansnőknek. És a kis gyerekek, akik még ügyetlenek a gyönyörre, mereven, kipirult arccal, komolyan ülnek valami ismeretlen Istennek áldozva magukat. Nem beszélek azokról, akiknek a szivét ájulás környékezi. Ilyenek is vannak. De ez különleges eset. Én csak az általános érzést tartom szem előtt. Nagyok és kicsinyek valami bizonytalan gyönyörüséget éreznek.

A ringlispilen, a hullámvasuton, a hajóhintán mindenütt föl vannak izgatva, föl vannak rázva, föl vannak hevülve. Egész valójuk föléled, vérkeringésük hevesebb. Ugy érzik, mintha jobban élnének. Élvezik érzékszerveik könnyü müködését. Sóhajtanak, elájulnak. Láthatatlan cirógatásokat, belső cirógatásokat éreznek, amiktől megremegnek: boldogok.

A körhinta addig fog élni, mig az emberiség, mert megfelel gyermekkorunk és fiatalságunk egy mély ösztönének. Ez pedig a mozgás vágya, a szédülés szükségessége; az a titkos vágy, hogy az embert elsodorják, elringassák, megőrjitsék; az az édes érzés, amit csecsemő korunkban, amit szüz korunkban érzünk. Később félünk ezektől a forgó masináktól. Félünk, hogy a legkisebb rázkódtatás fölkeveri bennünk a rég eltompult fájdal-

makat. De abban az isteni korban, amikor még miénk a ringlispil, minden megrázkódtatás gyönyört fakaszt.

Saint-Valéry, augusztus 22

Ma az ablakomból láttam a rakparton a hajószentelés egyszerü ünnepét. Kis halászbárka volt. Árbocán a francia zászló lengett. Födélzetén egy asztal állt, fehér abrosszal leteritve, rajta egy kalács, egy palack bor és poharak. Egy pap, aki előtt a sekrestyés ment, belépett a bárkába, hogy fölszentelje. Egy énekes és egy ministráns fiu követték, továbbá a hajó tulajdonosa és felesége. Ez a két jó ember a maga szegényes ünneplő ruhájában keresetlenül egyszerüséget és naiv komolyságot mutattak. Egyik se volt már fiatal. Ezek a munkában megbarnult és megedzett emberek régi korok szobraira emlékeztettek. A pap egy tálból, amelyet a ministráns fiu tartott eléje, egy marék sót és buzát vett ki és elszórta a bárkában, amivel az erőt és bőséget akarta ott széthinteni. Azután a szenteltvizbe mártott egy galyat — jelképét annak a galynak, amit a galamb hozott a Noé bárkájába — megszentelte vele a bárkát, megnevezte a nevét és megáldotta.

Az énekes rázenditett a Te Deum-ra. Azután elénekelte a százhatodik zsoltárt és az Ave maris stellá-t. Mikor ennek vége volt, a halász felesége fölszeletelte a kalácsot, amelyet ugyanakkor szenteltek meg mint a bárkát. Bort öntött a poharakba és kaláccsal, borral kinálta meg a papot, valamint az ünnep többi résztvevőjét.

Szokás a nagy hajók fölszentelésekor, hogy a hajó orrán eltörnek egy telt palackot. Ezt a szokást nem követik a kis halászhajók szegény tulajdonosai. Azt mondják, hogy jobb meginni a bort, mint elfecsérelni. Megkérdeztem egy öreg tengerésztől, mit jelent a palack eltörése. Azt felelte mosolyogva, hogy a hajó orra jobban siklik a tengeren, ha előbb jól megöntözték. Azután visszanyerve rendes komolyságát, igy szólt:

— Rossz jel, ha a palack nem törik el. Tiz évvel

ezelőtt láttam egy nagy hajó fölszentelését. A palack lesiklott a hajó orráról és nem tört el. A hajó elsülyedt első utján.

Miért is törnek el egy palackot, mielőtt a hajót vizre bocsátják? Miért? Ugyanabból az okból, amiért Polükrátesz a tengerbe dobta gyürüjét, hogy része legyen a szerencsétlenségben is. Az ember igy szól a szerencsétlenséghez: «Nesze, neked adom ezt. Elégedj meg vele. Vedd el a boromat és ne végy el tőlem többet.» A zsidók is, akik hivek a régi hagyományokhoz, csészét törnek el, mikor házasodnak. A palack eltörése gyermekes és vademberi ravaszság. A szegény ember ravaszsága amivel ki akarja játszani a végzetet.

Eu, augusztus 23.

A Saint-Laurent dombjáról meglátjuk Eu városát, amely békésen fekszik egy völgy mélyén. Kedves város csucsos házfedeleivel, kanyargó utcáival és elegáns templomának haranglábával. Az elragadtatás egy nemével nézünk le rá. Csinos város madártávlatból szivnek kedves látvány. Az ember gondolatai a kémények füstjeivel szállnak föl. Az emberben szomoru és vidám gondolatok támadnak, elkeverednek valami mosolygó szomorusággá, ami kellemesebb, mint a vidámság. Az ember elgondolja:

— Ezek a házak a napfényben olyan aprók, hogy el tudom őket takarni, ha a kezem tartom eléjük. És mégis a szerelem, a gyülölet, a gyönyör és a szenvedés századainak adtak hajlékot. Rettenetes titkokat őriznek. Sokat tudnak az életről és halálról. Zokognivaló és kacagnivaló dolgokat tudnának elmondani, ha köveik beszélnének. De a kövek tudnak is beszélni azokhoz, akik megértik őket. A kis város igy szól az utasokhoz, akik a domb tetejéről nézik:

«Lássátok, én öreg vagyok, de szép. Jámbor gyermekeim a ruhámra szőttek tornyokat, harangtornyokat. Jó anya vagyok. Munkára és békés mesterségekre tanitom gyermekeimet. Ölemben tápláltam gyermekeimet.

Amint elvégezték feladatukat, egymásután lefeküsznek lábamhoz pihenni ama fü alatt, amelyet juhok legelnek. Elmulnak, de én megmaradok, hogy megőrizzem emléküket. Én vagyok az emlékük. Nekem köszönhetnek mindent, mert az ember csak azért ember, mert emlékezni tud. A háboruk elszaggatták a köpönyegemet és fölhasogatták a keblemet. Olyan sebéket kaptam, amiket halálosaknak mondanak. De életben maradtam, mert reméltem. Tanuljátok meg tőlem ezt a szent reményt, amely megmenti a hazát. Nézzétek ezt a szökőkutat, ezt a kórházat, ezt a piacot, amit apák hagytak fiaikra. Dolgozzatok gyermekeitek számára, ahogy őseitek dolgoztak értetek. Mindegyik kövem egy jótettet jelent és kötelességtekre tanit. Nézzétek meg székesegyházamat, városházamat, kórházamat és tiszteljétek multamat. De gondoljatok a jövőre. Fiaitok meg fogják tudni, hogy ti milyen ékszereket tüztetek az én köruhámba.»

És mialatt hallgatom, hogy mit beszél a város, levaink leszállnak a dombról és «break»-ünk átgördül a város főutcáján, amely csöndes és elhagyott. Az ember azt hinné, hogy Eu városa száz év óta alszik. A szállóban, hol megszállunk, eloltották a kályhában a tüzet. Amikor villásreggelire valót kérünk a szerencsétlen korcsmárostól, láthatólag zavarba jut.

Eu városának most kevés vonzóereje van látogatói számára, amióta a kastélyt és a parkot elzárták. Már nem lehet többé járkálni a bükkfák alatt, amiket a Guise-ek idejében ültettek. A park azelőtt minden csütörtökön és vasárnapon nyitva volt a közönség számára, most tilos a bemenet. A kastélyt sem lehet megtekinteni. Meg kell elégedni azzal, hogy az ember láthatja a homlokzatát az udvar vasrácsán keresztül. Téglából és kőből épült homlokzata csak magas házfedelének köszönheti monumentális hatását. Egyébként lapos, nehézkes és közönséges. Ilyennek tervezte Fontaine, ki 1821-ben restaurálta a kastélyt az orleansi herceg számára.

Fontaine rendszerint nem érzett valami nagy tiszteletet a régi kőmüvesmesterek müveivel szemben. Ugy

vélte, hogy a Chateau d'Eu homlokzata rendszertelen és mint ő maga mondja, helyesbitette. Olyan jól helyesbitette, hogy a kastély ma olyan, mint valami kaszárnya.

Izlésünk nagyon megváltozott Percier és Fontaine kora óta. Ma egy kastély soha nem eléggé ódon nekünk és épitésznek meg sose volt oly alkalma, hogy gyászos müvészetét gyakorolja, mint manapság. Azelőtt rombolt, hogy megfiatalitsa a kastélyokat, ma rombol, hogy mennél ódonabbá tegye őket. Visszaállitják az épületet abba az állapotába, amelyben eredetileg volt. Sőt mi több: visszaállitják abba az állapotába, amiben lennie kellett volna.

Kérdés, hogy Viollet-le-Duc és tanitványai nem halmoztak-e föl néhány év alatt több romot a müvészet és rendszer nevében, mint amennyit fejedelmek és népek okoztak több évszázadon át gyülöletből vagy nemtörődömségből, mert nem szerették kutatni annak a multnak nyomait, amelyet barbárnak tekintettek. Kérdés, hogy a mi középkori templomainknak nem kellett-e többet szenvedniök az uj épitészek tulbuzgalmától, mint a közömbösségtől, amely legalább hosszu időn át nyugodtan hagyta őket megvénülni. Viollet-le-Duc igazán emberietlen eszmének hódolt, mikor azt vette fejébe, hogy egy kastélyt vagy székesegyházat visszaállit primitiv épitési terve szerint, amelyet az idők folyamán módositottak vagy amelyet a legtöbbször egyáltalán nem követtek. Képes volt föláldozni tiszteletreméltó és bájos müveket és egy élő kathedrálist, amilyen a párisi Notre-Dame volt, átalakitani elvont székesegyházzá. Eféle vállalkozástól elborzad az, aki átérzi a természetet és az életet. Régi müemlék ritkán egyforma stilü minden izében. Hiszen élt és amig élt, átalakult. Mert a változás az élet lényeges föltétele. Minden korszak rajta hagyja a nyomát. Olyan könyv ez, amelyben minden nemzedék irt egy oldalt. Nem szabad elrontani egyik lapját sem. Nem ugyanolyan irásuak, mert nem erednek ugyanattól a kéztől. Hamis tudományra és rossz izlésre vall, ha vissza akarják őket vezetni valamely

egységes tipusra. Különböző koroknak, de mindig igazmondó tanui ezek.

Több harmónia van a müvészetben, mint amennyiről fogalmuk van ezeknek a restauráló épitészeknek. Egy templom oldalhomlokzatán két püspöksüveg alaku ódon csucsiv közt kecsesen emelkedik egy renaissance-stilü portikusz Vitruvius-féle oszlopsora és ehhez járulnak a bájos, lenge ruháju angyalok. Ez együttvéve csinos harmóniát ad. Eper- és csalánlevelekből alkotott párkány alatt, amelyet Szent Lajos idejében faragtak, kis XV. Lajos stilü kis kapu kacérkodik frivol rocaille- és kagyló-diszeivel, amik idővel ridegekké váltak. Ez még mindig szép harmóniát alkot együttvéve. XIV. századbeli nagyszerü templomhajót ügyesen egészit ki egy Valois-k korából való énekes karzat. A kereszthajó egyik ágában egy primitiv ablakfestmény drágaköves szinpompája alatt egy dekadens kori oltár emeli vörös márvány csavart oszlopait, amikre arany szőlőinda levelei kusznak föl... ez mind csupa harmónia. És kell-e több harmónia mint azokban a mindenféle korból való és sokféle stilü siremlékekben, amik sokféle szobraikkal és szimbólumaikkal emelkednek egy bolthajlás alatt, amely a geometriából veszi eredetét és meriti szépségeit?

Emlékszem, hogy láttam a bordeaux-i Notre-Dame egyik oldalhajójában egy támaszfalat, amely sem tömegével, sem elrendezésével nem nagyon különbözik a többi hasonló szomszédos támaszfaltól. De stilje és diszitése különös. Nincsenek olyan csucsos oszlopai, harangtornyocskái és vak árkádjai, mint amelyek szomszédjait olyan filigránná és vidámmá teszik. Két antik mintáju oszlopsorral, médaillonokkal és vázákkal van diszitve. Igy tervezte ezt Pierre Chambiges és Jean Goujon egyik kortársa, aki a bordeauxi székesegyház épitését vezette olyankor, amikor az egyik primitiv boltiv megrongálódott. Ez az épitőmunkás, akiben több egyszerüség volt, mint épitészeinkben, nem törekedett arra, hogy a régi, elveszett stilben dolgozzék. Nem törekedett tudományos másolatra. A saját szellemére és saját

korára hallgatott. És jól tette. Aligha tudott volna dolgozni a XIV. századbeli építészek modorában. Ha tudósabb lett volna, valami jelentéktelen és kétséges kópia tellett volna ki tőle. Szerencsés tudatlanságában kellett, hogy saját invenciója legyen. És alkotott egy kis épülettélét, kis templomot vagy sirboltot: egy valóságos kis remekművet, amely át van itatva a francia renaissance szellemével. Az ódon székesegyházat meggazdagitotta egy pompás részlettel anélkül, hogy ártott volna az összhatásnak.

Ennek a kőmüvesnek inkább igaza volt, mint Viollet-le-Duc-nek és iskolájának. Csoda, hogy valamelyik mai nagyon tudós épitészünk nem rombolta le a renaissancenak ezt a mestermüvét, hogy helyébe XIV. századbeli stilü támaszfalat tegyen.

A szabályosság szeretete épitészeinket őrjöngő vandalizmusra sarkalta. Épp Bordeauxban láttam egy kapu alatt két figurális oszlopfejet, amik ott sarokkőül szolgáltak. Megmagyarázták nekem, hogy a *** klastromból valók, mert az az épitész, aki ennek a kolostornak a restaurálásával volt megbizva, eltávolitotta őket, mert az egyik XI. századbeli, a másik XIII. századbeli, ami türhetetlen, mert a kolostor a XII. századból való és szigoruan ennek a kornak a stiljében kell restaurálni. Ebből az okból az épitész két XIII. századbeli oszlopfővel helyettesitette őket a maga módja szerint. Bizony én nem nagyon szivelem, hogy egy XII. századbeli épület a XIX. században készült. Ennek a neve hamisitás. Minden, ami hamis, gyülöletes.

Viollet-le-Duc tanitványai nagyon értenek a romboláshoz és nem elégesznek meg azzal, hogy lerombolják azt, ami nem felel meg annak a korszaknak, amit ők adoptáltak. Az ódon fekete köveket uj fehér kövekkel helyettesitik minden ok és alkalom nélkül. Az eredeti motivumokat uj kópiákkal helyettesitik. Ezt se bocsátom meg nekik. Számomra fájdalmas, mikor egy régi épület legszerényebb köve is elpusztul. Még ha valami bárdolatlan és ügyetlen kőmüves is faragta azt a követ, megnemesitette a leghatalmasabb szobrász: az

idő. Nincs vésője, kalapácsa, szerszámai: az eső, a holdfény és az északi szél. Csodálatosan tökéletesiti a mesteremberek munkáját.

Didron, aki szerette a régi köveket, kevéssel halála előtt ezt a bölcs és meg nem szivlelt tanácsot irta egyik barátja emlékkönyvébe: «Ami a régi emlékműveket illeti, inkább meg kell erősiteni őket, mint megjavitani, inkább megreperálni (mint restaurálni, inkább restraurálni, mint megszépiteni. Minden esetre nem szabad sem hozzájuk tenni, sem belőlük elvenni.»

Ez helyes beszéd. És ha az épitészek arra szoritkoznának, hogy megerősitsék a régi emlékműveket, ne pedig ujraépitsék, megérdemelnék minden ember hálaját, akik tisztelik a multak emlékeit és a történelem emlékműveit.

Le Tréport, augusztus 23.

A látvány szépsége elbüvöl minket. Előttünk a tenger és fehér sziklafala. Jobbkezünk felől a lejtőn legelők, hol tehenek és juhok legelnek. Balkéz felől a tenger, amelyen bárkák usznak, amiknek vitorlái füzérszerüen vannak megkötve. Lábunk alatt a kikötő töltése. Fürdő férfiak és nők tarka tömege lepi el. A piros, fehér vagy kék uszósipkák, a világos fürdőruhák, szalmakalapok csillognak a napfényben. Pillangószerü vidám zsibongás. Hirtelen lelkes nagy ordítás, a kalapok levegőbe repülnek. Egy torpedónaszád hagyja el a kikötőt, tulmegy a zsilipen, kijut a nyilt tengerre, hogy Boulogneba menjen. Három naszád indul és mind a háromszor ugyanaz a lelkes hurrázás. Háromszor robban ki az üdvrivalgás, háromszor lengenek meg a kalapok, zsebkendők, ernyők.

A torpedónaszádok népszerüek. Nyilván azért szeretik őket, mert ijesztő külsejüek és mert hizelegnek a vérontás reményének, amely minden békés nyárspolgári szív fenekén mosolyog. Ezek a torpedó-hajók egyáltalán nem szépek. Bálnához hasonlitanak, de valami páncélos bálnához, amilyen nincs és amelyik viz helyett fekete füstöt lövel ki az orrán.

A minap, amikor Renan meglátott egy torpedónaszádot, amely a Szajnán a quai d'Orsay mentén volt kikötve, azt a kívánságát fejezte ki, hogy a torpedóhajók parancsnokságát ne bizzák tengerészekre, hanem tudósokra és filozófusokra, akik a hajón elgondolkodhatnának az örök igazságokon, mialatt várnák a légberepülés pillanatát. Ezeknek a rendkivüli embereknek ottléte elviselhetővé tenné az elviselhetetlent. Gondolkodó katonák volnának, életükkel kielégitenék az idealizmust, halálukkal a valóságot. Az eszme kitünő, de nem menne bele egykönnyen egy tengerészeti miniszter fejébe. És tartok tőle, hogy a filozófusokat se nagyon csábitaná a gondolat, hogy mint Jónás bemenjenek ezekbe a cethajókba.

IV

Notre Dame de Liesse

Saint-Thomas, augusztus 11.

Laon vidékének ebben a zugában nincsenek messzi szemhatárok. De a talajnak kecses gyürődései vannak és fákkal vannak boritva. A kis fehér ut, amely kapum előtt vonul el, fodormentától illatos és a nedves legelő felé mélyül el, átfut piros lóherés mezők, zab- és répaföldek közt az erdőig, hol a Pirosbóbitás kisleány még mindig szedi a mogyorót. Gyönyörüség járni reggel ezen a keskeny és kanyargó uton, ha az ember elgondolja, hogy elég öröm és dicsőség egyetlen sétával meglátogatni a legelők királynéját szerény méltóságában és szivni a szulák illatát, amely bokrokra aggatja jószagu indáit.

Tegnap az ut közepén rábukkantam egy kis mozdulatlan sündisznóra. Egészen golyóalakura huzta össze magát. Meg volt sebesülve. A zsebembe tettem, haza vittem és egy csöpp tejjel fölfrissitettem. Megmutatta fekete orrmányát, amely olyan, mintha szarvasgombából volna kivágva. Kinyitotta a szemét és nekem az a gyöngém támadt, hogy azt higyjem, én vagyok az irgalmas szamaritánus. Ma reggel sün barátom a kertben futkosott, szimatolta a nedves földet és hátának minden tüskéje ragyogott. Egy sündisznóval való találkozás, sőt egy pici kakukvirág az erdő szélén vagy egy ódon sirfölirás falusi temetőben: elég napi mulatság egy egyedül élő ember számára.

Előttünk van Julius Caesar egy táborhelye és egy kis hegység, amelyet egy nap Gargantua ejtett le put-

tonyából. De mi a legcsodálatosabb, van itt egy «fau» (fagus-bükkfa), nagy és teljesen kerek lombkoronával, amely pompás izü bikkmakkot terem, ha hinni lehet a parasztoknak. Domremyben az a bükkfa, amelyet tündérek látogattak és amelynek ágaira a falubeli leányok virágfüzéreket és szalmakalapokat aggattak föl, nem lehetett szebb, sem tiszteletreméltóbb. Siratom azt az időt, amikor még tisztelték a fákat és forrásokat. Abban az időben épp ennek a szép «fau»-nak az ágaira aggattam volna föl égetett agyagszobrocskákat gyapjuszallagokkal és talán tudtam volna a fa törzsére akasztani egy táblát is, amelyre fogadalmi epigramm lett volna irva Ausonius verseinek mintájára. Ez a bükkfa, amely hires ezen a vidéken, Saint-Thomas és Saint-Erme közt fekszik. Láttam Saint-Erme templomát nyomoruságos és bájos vékony palafödeles tornyával, falusias födelével, renaissance-stilü portikuszával, amely lassan szétmállik az esőtől és szélkakasával, amely Szent Antalt ábrázolja disznajával és nagyon finoman van kivágva. Belsejében, a megcsonkitott és csupasz templomhajóban román oszlopfőn van egy madár, amely szőlőfürtöt csipeget. Ez az egyetlen megmaradt tanuja annak az időnek, amikor Saint-Erme temploma fehér köntösében még hivő nép fölé emelkedett. A XI. századtól a XV. századig Soissons, Reims és Laon templomai pompásan virágoztak a keresztény Galliában és ha az ember szeret a multban időzni, ez a laoni vidék antik emlékekkel kedveskedik neki. A moha és a szines ibolya alatt a kövek beszélnek. Egy mérföldnyire innen Soissons felé van Corbeny, hová Franciaország királyai királlyá való fölkenésük után betértek, hogy megérintsék a görvélyes sebeket. Három mérföldnyire észak felé Picardia földjén van Notre-Dame de Liesse, amely a régi Franciaországban nagyon látogatott bucsujáró hely volt.

Belleforest a Cosmographiája 1575-iki kiadásának első kötetében ezt mondja:

— Nem messze Laontól van az a Lyance vagy Lyesse nevü hely, amely templomáról hires. Temploma dicsőséggel teljes Istenanyánknak, Szüz Máriának van

szentelve, királyaink régi zarándoklóhelye, hol Isten nagy csodákat visz végbe szeretetből és amaz Asszony erényeiből, akit anyjának választott.

Liessebe menve az ember egy krétás uton megy végig, ami száraz sikságon visz át, amely itt-ott megkoppasztott szárnyu régi szélmalmokkal és nyirfa-ligetekkel van megtüzdelve. A szél a törpe zabot fésüli. Mialatt a kocsis ostora hegyével mutatja nekem a lapos és szomoru szemhatárt és mesél a molnárról, aki fölakasztotta magát a malmában és az adószedőről, akit megöltek az országuton: balkéz felől falombok függönyén át megpillantjuk a Marchais-kastélyt, amelyet IX. Károly idejében épittetett Lorraine biborosa. Alig két kilométernyire jobbkéz felől ott találjuk a három szilfát, amely beárnyékol egy kis rácsos kápolnát, az ugynevezett «Három lovag kápolnáját». És nyomban szekerünk kerekei már ott is robognak egy néptelen falusi utca kövezetén, amelyet alacsony, nagy oromcsucsos házak szegélyeznek. Notre-Dame de Liesseben vagyunk, ahová valaha annyian zarándokoltak és most komor elhagyatottságba süllyedt. Lourdesi Miasszonyunk bizony rosszul bánik liessei Miasszonyunkkal, mint általában a régi Franciaország valamennyi szent Szüzével. A lourdesi kék szalagos szép Madonna a maga gyógyitó vizéhez vonzza a zarándokokat és csak róla szól a krónika. Egy vallásos hölgy, aki siratta a régi szent helyeket, azt mondta nekem:

— Kétségtelenül a lourdesi Szüz nagyon lekötelező, szolgálatkész, okos, figyelmes, szinte azt merném mondani, hogy tulalázatos. Megsokszorozza magát, hogy mentül hasznosabbbá legyen. Meggyógyitja a betegeket, a fiatal embereket átsegiti vizsgáikon, házasságokat hoz össze és csokoládét ad el. Négyszemközt mondva: kissé bosszantónak találom.

A liessi Szüz nem érti ennyire a dolgát. El van felejtve. Ez nyomban meglátszik, amikor az ember az alvó kis városba lép. Azt mondják, hogy a jövő hónapban föl fog ébredni a nagy zarándoklatok idején. De látom, hogy bár régen a királyok látogatták meg, most

még nagy tündéri pompája idején se vonz másokat, mint néhány derék hölgyet Reimsből, Laonból és Saint-Quentinből.

Megvolt neki is a maga virágkora. Minden elmulik. Lourdesi Miasszonyunk is el fog mulni, mint ez. Ez vigasztaló gondolat a liessei Notre Dame számára, amelynek hanyatlása gyógyithatatlan. Por, lassu por boritja a templom szomszédságában lévő boltokat, hol megfakult kirakatüvegek mögött vannak kirakva érmek, képek, olvasófüzérek és scapulariumok. A XV. században e házacskák eresze alatt szép, ólomból vagy ónból való érmeket árultak azsuros szegéllyel, amiket a jó emberek fölvarrtak a kalapjukra, aminek a karimája le volt hajtva. XI. Lajos is ugy tett, mint ők és biztos, hogy az érmek közt, amiket a sipkáján viselt ott volt Notre Dame de Liesse médaillonja is, mert a jámbor király e Szüz iránt különös tisztelettel viseltetett.

Ma ezekben a boltokban a legfurcsább tárgyak azok a szalmakupakkal födött palackok, amelyeknek vizében üvegszálra füzve — az üvegszál üres üveggolyóra van felfüggesztve — a Passio emlékei usznak: a kereszt, a szögek, az ecetes spongya, a lándzsa, a királyi pálcát helyettesitő nádszál, a töviskoszoru, a Veronika kendője és a Nap, amely elborult és a Hold, amely feljött csodák csodájára. Ezek a kis szines üvegtárgyak olyan naivak, mint a gyermekek játékszerei. Mulatságosak, mert azt mutatják, hogy vannak együgyü lelkek, akik csudálják a barbár csudát. Maga a templom, amelynek vannak még a XV. századból megmaradt részei, kicsiny. Portálja, amely fölött széles csucsives ablak és két tornyocskával ellátott oromzat lebeg, elég kellemesen hat. És ha az ember szereti a régi köveket, akkor megcsodálja az ablaktól jobbra és balra lévő kőből faragott két sisakot. Ezek olyan beszédesek, mintha arcok volnának csucsos koponyával, madárcsőrszerü orral, ravaszul összeszoritott ajakkal és rengeteg nyakkal. De mindez csak jelentéktelen apróság és látszik, hogy vakáción vagyunk.

A templomba belépve tekintetünk fönnakad a szép renaissance-kori énekes karzaton, amely a hajóban fesziti ki fehér kőből és fekete márványból való elegáns ivét. A karzat korlátján négy szines szobor áll. A Restauráció korának rettenetes izlésében vannak alkotva és a Három Lovagot ábrázolják büszke kócsagforgójukkal, valamint egy törökösen öltözött kisasszonyt. Mind a négyen nevetségesek és olyanok, mintha a Voltaire Zaïre-jét játszanák el D'Angouleme hercegnő előtt. Mindjárt meg fogom mondani, hogy ki ez a három lovag és a fiatal muzulmán nő. Egyelőre elég anyit tudni róluk, hogy ők hozták el Egyiptomból a csodaszobrot, amelyet azóta imádnak ebben a templomban, ahol vagyunk.

A karzat alá kell menni, ha az ember látni akarja a kis liessei szent Szüzet, aki a kórusban ül az oltár fölött. Fekete Szüz Mária ez. Ezek a fekete Máriák, amik nagyon régik, mindig érdekeltek, vonzottak. Olyanforma köpenyük van, mint a lámpa-ernyő. Szélesek és kurták. Ez onnan van, mert ülnek és mégis ugy vannak felöltöztetve, mintha állnának. Megható semmibevevése ez az emberi formának. A görögöknek is megvoltak a fekete bálványaik. Mint a mieink, ezek is idomtalan fa-szobrok voltak, szörnyetegek. Eredetüket Daedalusra vitték vissza és a görögök imádták ezeket az időtől fekete szobrokat. Ők is értékes fátyolokkal takarták be őket. A kultuszok jobban hasonlitanak egymásra, mintsem hinnők. Ha valami varázslatból megtörténnék, hogy az az öreg parasztnő, aki most itt előttem gyapju csuklyája alatt rágja imáit, hirtelen Pessinonteban teremne, az antik misztériumok magasztos szenthelyén, a Jó Istennő lábánál minden nagyobb meglepetés nélkül fejezné be a Szent Szüz előtt megkezdett imáját. Legyünk alaposak: az igazi liesse-i fekete Szüz elégett 1793-ban és az a szobor, ami ma helyettesiti, szerintem sem elég naiv, sem eléggé antik. Állitják ugyan, hogy a régi fának a tüzből megmaradt egy darabkáját megtalálták és beletették az ujba, de ez csak a hivők számára vigasztalás, akik ezt a fát többre be-

csülik, mint a Noé bárkájáét. Ám ki adja vissza a kis lámpaernyő alaku ruháju bálványt azoknak, akik Synesius püspökkel együtt azt tartják, hogy minden antikvitás tiszteletreméltó?

A templom végében balkéz felől van a XIII. Lajos idejében épült sekrestye, hol Notre-Dame de Liesse manapság nagyon megfogyatkozott kincsét őrzik. Aranyozott ezüst szivek, órák lánccal, aféle óriási ezüst zsebórák, amiket hagymáknak csufolnak, figurális álló óra, pálcák, mankók, néhány régi érdemkereszt, egy kapitányi gallérdisz, két pár vállrojt.

A sekrestye egyik zugában meghatva födöztem fel egyikét azoknak a palackoknak, amikről az imént beszéltem: amiknek a nyaka be van forrasztva és bennük üveg emblemák usznak. A derék asszony, aki ezt az ajándékot hozta a fekete Szüznek, bizonyára igy szólt hozzá: «A gyermekének, Madonna!» És csakugyan a liessei Miasszonyunk a térdén álló gyermek Jézust tart, aki széttárja a karjait. De hiába keresné az ember a szegényes kincstárban, ahol a pók szövögeti hálóját, azt az aranyszivet, amit a jouarrei apátnő hozott, az ezüst városokat, amiket Bourges, Reims, Méziéres, Amiens, Laon és Saint-Quentin polgárai ajánlottak föl, a hajót, amit Dieppe város tanácsa ajándékozott, az ezüst kart, ami De Hale kapitány ajándéka, a hajót, amit Henriette de France, angol királyné adott és az arany emlőt, amivel Lengyelország királynéja lepte meg a liessei Szüzet. Ezek az értékes kincsek mind eltüntek. XIV. Lajos azt, ami megmaradt belőle, beolvasztatta és az állami Pénzverőbe küldette 1690-ben. Meg kellett menteni a hazát. És meg kellett menteni a hazát 1792-ben is. Ugyanazok a szükségszerüségek ugyanazokat a cselekedeteket vonják maguk után.

Laon vidékének ez a kis fekete Szüz Máriája különösen abból gazdagodott, hogy betegségeket tudott gyógyitani. Az ördögtől megszálltakat is meg tudta szabaditani. Beszélik, hogy egy vervinsi asszony, Nicole nevü, aki a megszállottság minden jelét mutatta, Liessebe került és ott nagy megkönnyebbülést érzett.

De teljes meggyógyulása — mint azt Villette apáca állitja, akinek virágkora a XVII. század végére esik — csak később következett be a laoni székesegyházban, hol a püspök gyógyitotta meg. Belzebub személyesen jelent meg Monseigneur szeme előtt és a következő vallomást tette, ami bizonyára nehezére esett neki:

— Szüz Mária — vallotta be bizalmasan az ördög — huszonhat társam segitségétől fosztott meg, akiket kiüzött ennek az asszonynak a testéből.

A liessei Szent Szüz visszaadta sire de Coucinak két gyermekét, akik elvesztek. Egy tolvaj, akit akasztottak, hozzá fordult segitségért és a Szüz azzal a karjával, amely Jézust hordotta, tartotta a szerencsétlen embert három napig, mialatt az az akasztófán lógott. De ugy emlékszem, hogy ezt a csodát, amit a troubadourok rimekbe is szedtek, a chartresi Szent Szüz is hasonlóképen véghez vitte. A liessei Szüz kiszabaditott foglyokat és hatalmával szembeszállt a földi birák itéletének végrehajtásával is. Ezért nem korholom, sőt ellenkezőleg megdicsérem érte, mert a kegyelemosztást többre becsülöm, mint az igazságszolgáltatást. Négy vagy öt századon át járultak eléje a kérelmezők. A zarándokok, akik az ország minden részéből jöttek, összetett kézzel könyörögtek a szép liessei Szüzhöz, hogy ne merüljön álomba, mig hozzá intézik kérésüket. Most pedig békén szunyókál elhagyatott szentélyében. Ne zavarjuk nyugalmát és tiszteljük benne annyi sok ember hitét, reményét, jótékonyságát, akik előttünk éltek ezen a földön, amelyen vándorlunk.

Ha az ember a Marchais-kastély felől jön, mint mondtuk, jobbra az uton, mikor Liessebe ér, három szilfát lát egy rácsos kápolna körül. A három szilfát a Három Lovagnak nevezik. Emlékezete az D'Eppes asszony három fiának, akik Egyiptomból Picardiába hozták a csodatévő szobrot, amelyet később Liance földjén imádtak, aminek neve azóta: Liesse földje.

Most következik a három D'Eppes lovag és a szép Izméria története.

A három D'Eppes lovag és a szép Izméria története

Ebben az időben Foulques gróf, Anjou, Touraine és Mayenne grófja, Jeruzsálem királya ostrommal elfoglalta Césarée de Philippes városát, amely Dan régi városa volt és jeruzsálemi királyságának egyik szélén állt. Ujra fölépittette Berszaba palotáját, amely birodalma másik szélén volt és igy helyreállitotta teljesen Dávid és Salamon királyságát, amely az Irás szerint Dantól Berszabáig terjedt.

A Berszaba-palota őrzését a jeruzsálemi Szent János lovagokra bizták. Ezt a katonai rendet harminc évvel előbb I. Baudouin uralkodása alatt alapitották. Ehhez a lovagrendhez tartozott a hires picardiai D'Eppes családból való három fivér, akik közül a legidősebb a D'Eppes lovag nevet viselte, a középsőt Marchais lovagnak hivták, a legfiatalabb a «chevalier aux armes blauches» volt. Madame D'Eppes, az anyjuk, nagy és szép birtokok ura volt Laon vidékén.

De fiai kezükbe vették a zarándokok keresztjét és a Szent Földre vitték Jézus véréért a D'Eppes család zászlaját, amelyen arany alerion madár diszlett cimerül. Minthogy a három fivér okossága és bátorsága közismert volt, Foulques d'Anjou állomáshelyül a Berszaba-kastélyt jelölte ki nekik. Berszaba tizenhat mérföldnyire volt Aszkalontól és folytonosan a szaracénok támadásának volt kitéve.

Aszkalon, a filiszteusok régi városa az egyiptomi kalifa birtokában volt, aki évente négyszer szárazon vagy vizen fegyvereket, élelmiszereket és friss csapatokat küldött oda. A városnak nagyszámu és harcias lakossága volt. Minden fiugyermek születésétől fogva a kalifa kincstárából olyan fizetést kapott, ami a táborban lévő katonának jár. A város őrsége, amely szilaj harcosokból állt, gyakran rendezett kirohanásokat.

Egy napon D'Eppes asszony három fiát — amint a Berszaba-kastélyból messzebb ellovagoltak — szaracén lovagok csapata támadta meg és makacs védekezésük ellenére is foglyul ejtette és Kairóba vitte őket.

A kalifa épp Kairóban volt. Amint meghallotta, hogy a három keresztény fogoly csodálatosan szép, kíváncsi lett rájuk és maga elé vezettette őket a kertjébe, hol rózsabokrok közt, szökőkut csobogása mellett hüsölt. D'Eppes asszony fiai egy fejjel magasodtak őreik turbánjai fölé. Széles válluak voltak. A kalifa rögtön látta, hogy a hir igazat mondott. Most meg akart győződni róla, hogy a szép fiuk olyan okosak-e is, amilyen szépek és több kérdést tett föl, amikre azok bölcsen és szerényen válaszoltak, ami a kalifát elbájolta. De ezt nem mutatta, sőt ellenkezőleg, ugy tett, mintha megvetéssel bocsátaná el a foglyokat és elrendelte, hogy sötét börtönben megláncolják őket.

A célja az volt, hogy rossz bánásmóddal megpuhitsa őket. Igy akarta megnyerni őket, hogy tegyék le a keresztény vallást és térjenek át Mahomed pogány hitére, mert a kalifa, mint minden szaracén, ehhez a valláshoz ragaszkodott. Ezért bezáratta a három lovagot egy börtönbe, amely fölött a Nilus folydogált.

Azután egyik vizirével megüzente nekik, hogy ad nekik palotát kerttel, értékes fegyvereket, teljesen fölnyergelt sziriai lovat és gitáron játszó nagyon szép rabszolganőket, ha a Mahomed bálványát fogják imádni.

Néhány utazó ugyan azt állitja, hogy a hitetlen szaracénok nem állitanak föl Mahomed képéhez hasonló bálványokat. Ha igazat mondanak, ugy kell érteni, hogy a kalifa azzal a föltétellel tette igéretét, ha a lovagok Mahomed törvényének engedelmeskednek és igy az elbeszélés hitelességén nem esik csorba.

Mikor a vizir elmondta a kalifa ajánlatát, D'Eppes lovag a szökőkutas kertekre gondolt és nagyot sóhajtott. Marchais lovag a szép rabszolganőkre gondolt és eltünődött. A fehér fegyverzetü lovag a sziriai paripára, a damaszkuszi acélpengékre gondolt és egy nagy kiáltás mint valami láng lövelt ki a torkából. De mind a hárman visszautasitották a kalifa ajándékait.

A börtönőr, aki beszédes öreg ember volt, hiába mondta el nekik a legszebb arabs hitvédelmi sorokat, amikkel el akarta téríteni őket a keresztény hittől. Nem

csábitották el őket a szellemes mesék, nem hatott rájuk még annak a normand bárónak a példája sem, aki Mahomed-imádó lett és Szmirnában élt cukrozott gyümölcsökből egy tucat feleségével, akiket eladott, ha már rájuk unt.

A kalifa mindebből látta, hogy D'Eppes asszony három fiát sem fenyegetés, sem csábitás nem fogja a szaracén-hitre téríteni. Azt hitte, hogy majd ékesszólással fog rájuk hatni. A börtönükbe elküldte a legtudósabb arabs doktorokat, akik mindennap a legkörmönfontabb előadásokat tartották nekik. Ezek a doktorok ismerték Arisztóteleszt, kitünő mathematikusok, orvosok és csillagászok voltak. D'Eppes asszony három fia nem értett csillagászathoz, orvostudományhoz, mathematikához, de tudták a Miatyánkot és még néhány szép imát. Ezért az arabs tudósok minden igyekezete hiábavaló volt és szégyenkezve visszavonultak.

A kalifa makacs ember volt. Olyan módszerhez fogott, amitől teljes sikert remélt. Tudnivaló, hogy a kalifának volt egy fiatal, szép, jó alkatu, zenéhez értő és a doktoroknál élesebb eszü leánya. Izméria volt a neve. Az apja ráparancsolt, hogy vegye föl legpompásabb ruháját, megkenette a legbalzsamosabb olajokkal és a börtönbe küldte a leányát, hogy látogassa meg a három lovagot.

— Menj, leányom, — szólt hozzá. — Fejtsd ki legszebb bájaidat, varázshatalmadat, hogy megnyerjed ezeket a keresztényeket.

A hitbuzgalom annyira elragadta a kalifát, hogy meghagyta a leányának: áldozza föl még azt is, ami a legbecsesebb, ha ezzel az áldozattal az ifjakat Mohamed vallására tudja téríteni.

A kalifának ez a parancsa kissé tulhajtottnak látszott néhány iró előtt, akik ezt a történetet följegyezték. Ám Willete apáca megjegyzi, hogy ilyesmi csak természetes egy bálványimádó részéről. Ugyanigy küldték el — mondja az apáca — Madian és Moab leányait Balaam álpróféta gonosz tanácsára Izrael fiaihoz, hogy

megrontsák és megnyerjék őket a bálványimádásnak. És Ammon leányai is igy zavarták meg Salamon király szivét annyira, hogy az ő fajuk isteneit imádta.

Izméria hercegnő tehát megjelent D'Eppes asszony három fia előtt. Láttára a három lovag megszédült. Izméria beszélni kezdett. Ajka félelmetesebb volt, mint beszéde. A lovagok megcsodálták Izméria szépségét. Jobban féltek tőle, mint a vizirtől és a tudósoktól. Hogy a leány meg ne ronthassa a szivüket, elhatározták, hogy ők fogják megtéríteni Izméria szivét.

— Tanitsuk meg az igazságra, amelynek tudására méltó — szólt D'Eppes lovag a fivéreihez. — Bár nem vagyunk olyan ügyesek a beszédben, mint a lándzsaforgatásban, mégis Urunk Jézus Krisztus segitségével találunk majd eléggé meggyőző érveket. Hiszen Jézus mondotta tanitványainak: «Ha tanuságot kell tennetek rólam, ne törődjetek vele, hogy mit mondjatok. Én magam teszem ajkaitokra a bölcseség szavait.»

A két másik fivér helyeselte bátyjuk szavát és azonnal hozzáfogtak mindhárman, hogy a kalifa leányát a keresztény vallásra tanitsák.

Megmagyarázták neki a keresztény tant, a csodákat és próféciákat. Különösen Szüz Máriáról beszéltek neki, akit megkülömböztetett módon imádtak és elmondták a Szüz csodatételeit, amiket a kereszténység egész területén és különösen Laonban véghezvitt. Mindaz, amit az Ég királynéjáról mondtak, annyira fölkeltette Izméria figyelmét, hogy azt kérdezte, nem láthatná-e Szüz Máriát szoborban, ahogy a keresztény templomokban ábrázolják. A három lovag azt felelte, hogy börtönükben nincs ilyenféle szobor, hanem ha kapnának fát, igyekeznének belőle kifaragni Máriát, ahogy az ő hazájukbeli derék szobrászok ábrázolják.

A szivük heves indulata mondatta velük ezeket a szavakat. De mikor Izméria hozzájuk küldött egy fadarabot, vésőt és kalapácsot, nagy zavarba jutottak. Hiszen a szobrászmüvészetet csak hosszu tanulmányok árán lehet megtanulni. A fába beletörött a bicskájuk. Hozzá kell tenni, hogy olyan fának a törzséből való volt,

amely a földi paradicsomból származik és amit a Nilus áradása sodor föl Egyiptom partjaira.

D'Eppes asszony három fia elaludt a fadarab mellett, amelyet még csak nagyjából se tudtak kifaragni.

Amikor fölébredtek, nagyon meg voltak lepve, mert látták, hogy munkájukat elvégezte valaki helyettük. A Szüz szobra csodálatos lágy fénnyel ragyogott a börtönben. Ott ült előttük Miasszonyunk trónusán és ölében tartotta isteni gyermekét. D'Eppes asszony fiai még sohasem láttak ilyen szép szobrot Laontól Soissonsig. A Szüz szobra abból a fából volt kifaragva, amit Izméria küldött. Ez a fa fekete volt annak jeléül, hogy még mindig mily sürü sötétség veszi körül a kalifa leányának lelkét. De égi fény lebegett körülötte annak jeléül, hogy az égi fény el fogja oszlatni a gyásztos sötétséget. És meggondolni való, hogy ez a fa, amely Éva hazájából való, az első nő bünétől lett fekete, de a Szent Szüz képe fényben jelent meg rajta, mert Éva bünét megváltotta az, akit az angyal igy üdvözölt: Ave! Ezek az eszmék, amiket mai emberek alig értenek meg, könnyen fölfoghatók voltak a szerzetesek számára, akik a kolostorokban és pusztákban elmélkedtek.

A csodás szobor láttára mind a három fivér egyszerre fölkiáltott és mindegyik azt kérdezte a másiktól, hogyan tudta egy éjszaka alatt megcsinálni a nagyszerü müvet. De mind a három esküvel erősitette, hogy ez nem az ő munkája. És csakugyan nagyon valószinü, volt, hogy egyikük se volt oly ügyes, hogy megcsinálhatta volna egy éjszaka alatt.

Azt kell tehát hinni, hogy a szobrot angyalok faragták, vagy még valószinübb, hogy maga a Szent Szüz alkotta, akinek segitségéért D'Eppes asszony három fia könyörgött. Mikor Izméria hercegnő belépett az ifjak börtönébe, meglátta a ragyogó és fekete Szüzet, sirva fakadt és imádta. Hirtelen kiábrándult a Mohamed vallásából és Jézus Krisztus hitére tért át. És D'Eppes asszony három fia, akik megsejtették, hogy ennek a szobornak fogják köszönhetni szabadulásukat, elnevezték azt Dame de Liesse-nek vagyis az Öröm Asszonyának.

Ezalatt a kalifa naponta megkérdezte a leányát, hogy mennyire haladt a három lovag megtérítésében és Izméria hercegnő okosan azt felelte, hogy e tekintetben még sok a tennivalója. Olyan ügyesen beszélt, hogy megengedték neki, hogy visszatérjen az ifjak börtönébe. De már akkor el volt határozva rá, hogy kiszabaditja a lovagokat és velök szökik.

Mikor minden előkészület megtörtént ennek a tervének a végrehajtására, a kalifa leánya összeszedte a drágaköveket és ékszereket, amiket csak előtalált apja palotájában és éjjel megszökött a kertjük egy titkos ajtaján át.

Ha a hercegnő viselkedését kedvezőn akarjuk megitélni, meg kell gondolnunk, hogy apja hitetlen szaracén volt és nem szabad megfeledkezni arról sem, hogy az ékszerek, amiket magával vitt, később arra szolgáltak, hogy belőlük épitették föl Notre-Dame de Liesse szentélyét. Izméria az ékszerek segitségével kiszabaditotta a foglyokat és a Nilus partjára vezette őket, hol akadt hajós, aki a tulsó partra átszállitotta őket. Ott elaludtak. Mikor a három lovag fölébredt, megpillantották a hegyen a laoni székesegyházat és az egész laoni vidéket. Egy éjszaka alatt csodálatos módon kerültek vissza hazájukba Izméria hercegnővel együtt.

Velök volt a Fekete Szüz is. Ő volt az, aki vezette őket. Azon a helyen, ahol földet ért, forrás fakadt, amely meggyógyitotta a lázat.

A lovagok boldogok voltak, hogy viszontláthatták házuk kéményének füstjét és asszonyanyjukat, aki egészen ősz lett időközben és örömkönnyeket sirt fiai láttára. Mikor megmondták neki, hogy ki az a szép szaracén nő, akit magukkal hoztak, D'Eppes asszony kijelentette, hogy a leány anyja lesz és keresztviz alá fogja tartani. De mikor Izméria hercegnő a Fekete Szüz szobrának keresésére indult, a forrás mentén, nem találta többé. A szobor magától tovább ment kétszáz lépésnyire. Izméria megtalálta ott és karjába akarta emelni, de még csak föl se tudta emelni. A Fekete Szüz azzal, hogy oly nehéz lett, azt akarta jelezni, hogy templomát erre a

helyre épitsék föl. Erre a célra szolgáltak aztán a kalifa ékszerei. Izméria fölvette a keresztséget.

A három lovag megnősült és jámboran élték le hátralévő napjaikat. Izméria hercegnő kolostorba vonult vissza, ahol példaképe lett az erényeknek. Még ma is mutatják Notre Dame de Liesse templomában a festett szobrát, amely, mint mondtuk, fönn van a karzaton. Ami a Fekete Szüzet illeti, miután számtalan csodát vitt végbe, 1793-ban elégették a patrióták. Csak egy darabja maradt meg csodálatosképpen.

— — — — — — — — — — — — — — — —

Nincs siralmasabb látvány, mint a csodaforrás, amely ma be van épitve. Közelében egy kis házacskát épitettek a lorettoi Santa Casa mintájára. Fasor visz hozzá, amelyben fenyőfák váltakoznak magas jegenyefákkal. Néhány koldus és beteg ténfereg a fasorban. A forrásnál pedig egy öreg ember fekszik a földön és várja, mig nagy időközökben eléje járul egy-egy jámbor asszony, aki feléje nyujtja Madonna alaku palackját, amelyet az öreg megtölt a csodatévő vizzel egy souért. Az istenek agóniája végtelenül szomoru látvány.

V

Bretagneban

Raz-fok (Finistére félsziget), julius 23.

Az audiernei uton magunk mögött hagytuk Plogoff mezővárost és szardinia-halászait. Eleven sövények és águktól megfosztott fák helyett most alacsony gránitfalak szegélyezik a sovány és vad mezőket. Egy ilyen bekeritett földön ott áll egy rombadőlt dolmen* kőtáblája, emberemlékezet előtti idők néma, régi tanuja. Rég lehetett, amikor sulyos esésével nyögésre kényszeritette a földet. A fekete törpék, poulpiquet-k és korrigánok, akik este, amint a pásztor kürtje az istállóba tereli a nyájat, holdfényben táncolnak, a lakói ennek a zord palotának. Minden breton paraszt tudja, hogy a dolmenek a törpék házai. Azt is tudják, hogy Carnacban a «menhir»-ek** pogány óriások, akiket kővé változtatott Szent Cornély.

Balkéz felől Szent Collédoc kápolnája emeli égnek csipkeszerü kő harangtornyát. Szent Collédoc: Arthur király idejében élt. Neve bizonyára nem kerülte el Trévoux kanonok figyelmét, aki jámbor életét a breton szentek katalogizálásával töltötte el.

Gyermekkoromban ismertem ezt a Trévoux kanonokot és ma talán én vagyok az egyetlen ember, akinek szerencséje volt ismerni. Képe még él emlékezetemben, mielőtt az örök enyészetbe sülyedne. Az öreg pap emléke jutott eszembe elég furcsán ezen a néptelen

* Dolmen = kelta kőemlék.

** Menhir = sziklatömbök, amiket egykor a druida papok állitottak föl Bretagneban.

audierne-i uton. Ez nem az én hibám. Vannak emberek, akik uraik benyomásaiknak és emlékeiknek. Csodálom és irigylem őket. De nem tudom őket utánozni. Gondolataim asztalához minduntalan hivatlan vendégek ülnek le, akiktől nem tudok szabadulni és akik mosolyognak vagy komorak. Most is, harminc évvel szép halála után, Trévoux kanonok lép elém papi süvegével, kezében burnótszelencéjével. Szelid, boldog kedélyü ember volt. Arca oly piros volt és ragyogott, mintha csak valami kis pufók angyaltól eredne, amik ott lebegtek a templomi kórusban a kanonoki stallum fölött. Nagyon békés természetü ember volt és minthogy testességével nem fért össze, hogy a tengerpartra és a «lande»-ra utazzék, a párisi Voltaire-rakparton, a bouquiniste-ek ládáiban kutatta föl breton szentjeit. Végigment a Notre-Dame hidjától a Royal hidig minden nap, ha az Isten szép napot adott. Mert a derék kanonok nem szerette se a ködöt, se az esőt. Mégis egy nap, amikor szokása szerint elindult, hogy valamelyik hálátlanul elfelejtett breton szentjét fölkutassa, hirtelen vihar lepte meg a Samaritaine közelében és a forgószél a saját szavai szerint földhöz vágta. Még az esernyőjét is a Szajnába vitte a szél. Ez volt földi életének egyik legnagyobb megpróbáltatása. Valahányszor erre gondolt, ajkának mosolya és orcájának pirossága elhamvadt.

Trévoux kanonok nem sokkal később meghalt és Bretagne szentjeinek történetét hagyta az utókorra. Ez a könyv lelke tisztaságát és szelleme egyszerüségét bizonyitja. Vádolom magam, hogy ezt a könyvet nem eléggé olvastam. Erősen fölteszem magamban, hogy mihelyt Párisba visszatérek, kezembe veszem ezt a könyvet és kikeresem belőle Szent Collédoc történetét, akinek a kápolnája már messze mögöttünk van és már csak csipkés tornya látszik, amin átvilágit a kék ég. Szent Collidor vagy Collédoc: Cambria püspöke volt, amikor Walesből Armoricába* érkezett. Az utját az óceánon át valószinüleg egy kővályuban tette meg, mert az angol szentek akkor igy utaztak. Plogoffban kötött

* Armorica = Bretagne régi neve.

ki és remete lett a lande homokos sikján. És ott vad szegfük, törpe rózsabokrok és sárga gyopárok közt, amik ott a föld szinén nőnek, élt. Feje fölött az égen a Szentirás látomásaira emlékeztető felhők úsztak, amiket a tengeri madarak szárnya barázdál, akik közt nem egy elhalt lélek lebeg. Szent Collédoc itt dicsérte az Urat, elmélkedett és néha szent önkivületében mélyen elmerült a látható és láthatatlan dolgok ismeretébe. Nem csoda tehát, hogy titokzatos uton kapott hireket abból az országból, amelytől távol élt. Bizonyos, hogy Audierne és Plogoff minden lakosánál hamarább tudta meg a véres camlani ütközetet és Arthur halálát, akit büvös kardja sem tudott megvédeni az egyik áruló lovag vágásaitól. Szent Collidor épp ily titokzatos uton tudta meg, hogy Lancelot du Lac szereti Arthur hitvesét, a szép Geniévre királynét. És amit Collidor jól tudott, Lancelot volt a lovagok gyöngye. Tündér térdén nevelkedett föl és varázshatalmat örökölt tőle. És mivel szeretetreméltó ember volt, Geniévre imádta.

De Szent Collédoc, aki sokat gondolkodott magányában, olyan dolgokat is tudott, amiket a korabeli emberek nem tudtak. Tudta, hogy az emberi szerelem muló és aki nőben bizik, hamar megcsalatkozik. Ebből az okból és mert belátta, hogy Geniévre és Lancelot szörnyü módon megbántanák Istent, ha vágyaikat kielégitenék, elhatározta, hogy az Ég segitségével meg fogja akadályozni ezt a nagy szerencsétlenséget. Fogta a botját és fölkereste palotájában Geniévre királynét. És miután egy ideig titokban beszélt vele, rá tudta venni a királynét, hogy mondjon le Lancelot du Lac szerelméről. Beléje sugalta, hogy apáca legyen. És végül a szép királynét, aki még fiatal, gyönyörü, boldog, ékes és még bünös szerelmétől forró volt, megnyerte Jézus Krisztus számára, aki nincs hozzászokva, hogy a szerelmesek ilyen jó állapotban térjenek meg hozzá. Vajjon mit mondhatott neki? Az uton vettem egy kis könyvet, egy bárdtól, aki vak volt, mint Homérosz és ittas a tafia nevü édespálinkától. A kis könyvben «gwerz»-ek és «sonn»-ok vannak, több szent történetét

is megtalálom benne, de nincs említés róla, hogy Collédoc remete mit mondott, amivel annyira tudott hatni Geniévre szivére. Ó, Trévoux ur, vajjon mit mondott neki? Ön aprólékosan ismerte a breton szentek életét, mikor még élt és végigbandukolt napfényben a szép Voltaire-rakparton, selyemtáskájában két-három ócska könyvvel, csöndesen. Tudta ön, hogy Collidor mit mondott és beleirta-e az ön nagy szent történeti könyvébe?

Jaj, de hát hogyan is tudhatta volna? Hiszen a királyné és a szent beszélgetése titkos volt! Ön azt mondaná, hogy Collédoc lefestette előtte a testi bünt a maga csufságában és ormótlanságában. De ez nem elég, Trévoux ur. Ön el sem hiszi, milyen nehéz dolog az: egy nő és szerelme közé állni! Ez a szerelem fellöki, félredobja, elsodorja az embert. Értem: ön azt állitja, hogy Szent Collédoc alkalmasint megfenyegette Geniévret Isten haragjával, az örök kárhozattal és megmutatta neki a pokol tátongó torkát. Ez még mindig nem elég, Trévoux ur. Szerelmes nő nem fél a pokoltól és a Paradicsom nem csábitja, Trévoux ur. Igazán szeretném tudni, mit mondott plogoffi Szent Collédoc Geniévre királynénak, hogy el tudta választani Lancelot du Lac-tól, aki szerette őt és akit ő viszontszeretett. Gondolja meg, hogy ilyen hatás eléréséhez hatalmasabb szavak kellenének, mint a runák, amiket csak a régi skandinávok ismertek és amiknek segitségével föl lehetett korbácsolni az Óceánt és porrá zuzni a földet. Mert a szerelem, Trévoux ur, erősebb, mint a halál. Annyi azonban igaz, hogy a bájos királyné meghallgatta a remetét és kolostorba vonult. Breton versek el is siratták.

De most a föld végéhez közeledünk. Tul mentünk a rekettye és magyal bokrok vidékén és érezzük, hogy a nyugati szél borotválja a kopár mezőt. Ott van Lescoff harangtornyával és menhirjeivel. Még néhány lépés és elérjük a Raz-fokot. Jobbkéz felől már megpillantjuk a sápadt strandot, sziklás, fehér tenger-karéjával. Ez a «baie des Trépassés», az Elhunytak öble.

Itt a földnyelvvel, amely két, sziklával teleszórt

part közt nyulik előre, véget ér a föld. A keskeny ösvény végén, amelyre most rálépünk, ott tajtékzik a tenger és már körülvesz bennünket szitáló esője. Előttünk az Óceán, amelyen a Nap lángnyoszolyájába nyugszik le, rengeteg messziről nagyszerű tükrét, amelyet csak itt-ott szakítanak meg fekete sziklák, habtajtéktól virágosan és ott lebeg a viz szinén Sein szigete.

Ez a Hét Álom szent szigete, hol mint mondják, éltek a jós Szüzek. De ezek a különös lények éltek-e másutt, mint a tenger embereinek képzeletében? A matrózok a sziklákon napfényben heverő sirályokat nem nézték-e fehér papnői ruháknak? E Szüzeknek az emlékezete oly homályos, mint az álom. Átkutatták azt a kevés földet, ami a gránitsziklák mélyedésében van, ahol ma ritka és szegényes árpakalászok teremnek a halászok táplálékául. Ebben a talajban semmiféle faragott követ nem találtak. Nem találtak benne egyebet, mint néhány kis csészealaku érmet, amelynek domboru felén egy hős vagy istenség képmása volt göndör, gyöngybe füzött hajjal, homoru oldalán pedig emberfejü ló. Hogyan is lehetne elgondolni papnők kollégiumát ezen a kopár, terméketlen, csupasz, ködös sziklán, amit vihar idején a tenger egészen elborit? De lehet, hogy Sein szigete valaha nagyobb és árnyékosabb volt és talán az Oceán, amely szakadatlanul mardossa partját, elnyelte a sziget egy részét a szüzek templomával és Szent ligetével együtt.

Itt az Óceán rettenetes. Itt az Óceán hatalmas. A számtalan szikla, amelyet tajtékjával beborit, olyan, mint valami partvidék maradványa, amelyet antik városaival és lakosaival együtt elmeritett. E pillanatban az Óceán csöndes. Álmában valami csöndes és végtelen morajt hallat. Csak az olajsávok, amelyek csikozzák tengerzöld arcát, árulják el álnok sodrait. A régi isten, aki a szép Atlantidák holttestein pihen, megelégedetten sütkérezik az arany napfényben. Mosolya széles és békés. De még pihenésében is elárulja erejét. A hullámok, amik alattunk negyven lábnyira megtörnek, tajtékkal boritják el a sziklapartot és arcunkba csapják

keserü harmatukat. Minden hullámcsapásra a szikláról, amely aztán mindig ujra előtünik, hangos zajjal ezüst vizesések csörgedeznek le a szikla valamennyi lejtőjén.

Balkéz felől Audierne öblének vigasztalan vonala vonul Penmarch gyászos szikláiig. Jobbra a sziklafalas és sündisznósan hegyes sziklákkal teletüzködött part bekanyarodik, hogy az Elhunytak öblét alkossa. Messzebb tüzpirosan ragyog a Kecske-fok. Még távolabb Brest partvidéke és az Ouessant-szigetek kéklenek a szemhatáron és egybeolvadnak az ég könnyü kék színével.

Az Óceán és a sziklás partok minduntalan megváltoztatják külsejüket. A hullámok fölváltva hol fehérek, zöldek vagy violaszinüek és a sziklák, amelyeken az imént csillogtak meg csillámos erezeteik, most tintafeketék. Az árnyék nagy szárnycsapásokkal érkezik. A tengerbe hullott utolsó lángcsöppek kialszanak. Csak széles narancsszinü fény jelöli a helyet, hol a nap lenyugodott. Már-már alig látjuk az ép vagy beszakadt gránitfalakat, amik körülzárják az Elhunytak öblét. Tisztán hallani az esti csöndben a hullámok halk moraját, amelyen átbug a kormorán mélabus kiáltása.

Halálosan szomoru ez az óra és köröskörül minden, a szikla, a sik, a tenger és az öböl ónszürke fövenye rettenetesen vigasztalan. Csak az ég a maga elsőnek kigyuló csillagaival a fejünk fölött, szeliden kedves. Ez a bretagnei ég könnyü és mély. Gyakran ködgomolyagok fátyolozzák el, amik egy perc alatt támadnak és tünnek el. Csaknem mindig sürü felhők boritják, amik hegyekhez hasonlók és olyanná teszik, mintha valami magasban lévő föld volna. De hirtelen pillanatokra kicsillan kék szine, amely ugy vonz, mint valami örvény. Érzem e pillanatban, miért szeretik a bretonok a halált. Szeretik és a kelta lelket gyakran kisérti a halál. De félnek is tőle, mert minden élőlény borzong miatta.

A halál lebeg e tengeri vidék fölött. A halál fuvalma az, amely a tengeri széllel együtt suhan el fejünk fölött és összekuszálja hajunkat. Ez az egész alak-

talan öböl, amely Ouessant szigetétől Sein szigetéig huzódik és amelynek neve: az «Iroise», a tenger embereinek a rémsége. A hajótörés itt mindennapos. A Bec du Raz, amit meglátogat az egész parti hajózás, amely a La Manche csatornától az Óceánig közlekedik, különösen veszedelmes. Itt vannak a hirtelen változó szelek, amelyek a nyilt tenger felől jönnek, a láthatatlan sziklák, az örvények a sziklák körül és a félelmetes ár, amely a sziklafalhoz ütődik. A breton halászok, amikor a Raz-szoroson átkelnek, ezt éneklik:

— Istenem! segits. A bárkám oly kicsi és a tenger oly nagy!

Az Iroise-ban hajótörést szenvedettek hulláit az ár az Elhunytak öblébe sodorja. Gyászos nevét talán azért kapta, mert hüségesen kirakja az emberi maradványokat fehér fövenyére, mint valami csontokból álló port? A hagyomány szerint azoknak a gall papoknak, akik inkább afféle szerzetesek voltak: a druidáknak holttestét ezen a parton tették hajóra, hogy Sein szigetén temessék el őket. Más hagyományok szerint, amiket Brizeux költő gyüjtött össze, a gyászos öböl a jámbor hallottak találkozója volt, akik a Hét Álom szigetén akartak pihenni:

Valaha egy szellem eljött minden este
És hivta a halászt, ki kapujában leste.
Az öbölbe érve találtak egy bárkát,
Holtakkal megteltet, halottaktól sárgát.
Nem törődve széllel, sem dagadó árral,
Sein szent szigetére bárkán mentek által.

Ezen a vidéken még most is mesélik, hogy a temetetlen lelkek a tengerparton sirva járnak és a hajótöröttek csontvázai kopognak a halászok ajtaján, hogy temessék el őket. És a parasztok szentül hiszik, hogy november másodikán, halottak napján a hajótöröttek lelkei sürü fellegekben csoportosulnak az öböl partján, honnan nagy siránkozás hallatszik. A holtak akkor, mondják, visszatérnek a földre és «többen vannak, mint

amennyi falevél hull a fákról és sürübben vannak, mint ahány füszál terem a mezőn.»

Mialatt a mogorva sziklák mentén jártunk, szél kerekedett és zápor boritott be minket árnyékkal, esővel. Ruháinkat megszáritani egy vendégfogadóba mentünk a Kerherneau-majorba. Ott az alacsony teremben nagyhaju emberek, akiken még antik braca (nadrág) van, isszák a szőke almabort és a nyers tafia-pálinkát a kandalló sarkában, aminek tüzébe egy marék rekettyét és avarfüvet vetettek. Köztük arra a partra gondoltam, amelynek sirámával még most is tele van a fülem és arra a Hét Álom szigetére, amelyet az Óceán habja borit be fehérebben a jós szüzek ruhájánál és a holtak lelkeinél. Bagoly huhog a háztetőn. Közelemben a hosszu haju ivók komolyan és hallgatagon ülnek az almaboros csészéjük vagy a pálinkás poharuk mellett.

Mialatt a vacsorára várok, amit a korcsmárosné készit, zsebemből kiveszem az egyetlen könyvet, amit magammal hoztam a földnek erre a ködös végére. Ez egy dalos költemény, vagyis inkább rimekbe szedett mesék sorozata, gyermekesen komoly verseléssel, amit irni nem tudó dalnokok költöttek olvasni nem tudó hallgatóság számára: az Odisszea. Rányitok a tizenegyedik könyvre, a halottak könyvére, amelyet az ókorban Nékyiá-nak neveztek.

A «Nékyia» tulterhelt alakban maradt ránk, kibővitve azokkal a nem is ugyanazon korból való és különböző jellemü darabokkal, amiket az aédek énekeltek a lakomákon. Ezek a régi énekesek, akik a phorminx-on kisérték dalaikat, különösen az istenek sok szerelmes nőjét iktatták bele elbeszéléseikbe, alkalmasint egy katalógus alapján, amely Hesiodus és költő utódai vallásos korában készült. Azonkivül megtoldták a költeményt azoknak a szenvedéseknek a megfestésével, amiket az istenek ellenségei szenvednek él a pokolban. És a költemény eszméjével mi sem ellenkezik jobban, mint az, hogy az első homeridák öngyilkosságot követtek volna el. Nem kisért engem ide egy hellénista sem, hogy kisegitsen ezeknek a közbetoldásoknak a

zavarából és az egyetlen scholiasta, aki itt van mellettem a breton halászok korcsmájában, a komor öböl partján: a bagoly, amely a fejem fölött huhog és a goéland-sirályok, amik ott lenn a tenger mellett sziklákon pihennek. De velök is megelégszem, mert hirdetik az éj szomoruságát és a halál borzalmait.

A «Nékyia» kezdetén a ravasz Ulisszesz hajójával átkelt az Óceánon, amely az élők világát elválasztja az árnyékok hazájától. Kikötött a Kimmériaiak szigetén, hová sohasem süt a nap. Rátette a lábát ennek az örök éjszakába merült partnak lágy földjére és elment a Persephone magas jegenyefái és terméketlen füzfái alatt egészen a Hádesz nedves lakásáig. Ott a szikla közelében, amely alatt összetalálkozik a két gyászos folyó az asphodelosok mezején, a kardjával árkot ásott, amelybe libatioképpen mézet és bort öntött a föld alá szállt árnyékok tiszteletére. Nem puszta kiváncsiság vezette ebbe a néma világba, hova előtte élő ember nem jutott el. A Kimmériaiak borus szigetén fölidézi az elhunytak bolyongó árnyait. Circe varázslónő tanácsára jött ide, hogy Tirézias jós árnyékától megkérdezze, milyen módon juthatna megint vissza Ithakába. Mert az öreg vezér, aki már látta a cikónokat, a lótuszevőket, a ciklopszokat, lesztrigónokat, a szíréneket és istennőkkel meg varázslónőkkel osztotta meg ágyukat, ég a vágytól, hogy végre viszontláthassa szigetét, feleségét és fiát.

Tirézias, aki a holtak közt bolyong auguri botjával a kezében, rendkivül érdekes személyiség. És érthető, hogy Ulisszesz a meghallgatása végett elment egészen a Kimmériaiak szigetére. Igaz, hogy Tirézisznak az Odisszeában nincs határozott arcképe. Ebben a költeményben hasonlit az Ezeregyéjszaka varázslóihoz és népmeséink boszorkánymestereihez. De a régi hellének közt olyan hires volt, mint Merlin varázsló a bretonok közt. És már a görög költészet legkezdetén a költők ezerféle csodát tudtak elmondani az ős jósról. Szerintük Tirézias nővé változott, hogy varázspálcájával két összenőtt kigyót szétválasszon, aztán visszanyerte előbbi alakját. De átváltozásának emléke meg-

maradt benne és megmaradt különös tapasztalása kényes dolgokban. Vak volt és megértette a madarak beszédét és látta az eljövendő dolgokat. Bölcsességben élt hét emberöltőn át és roppant szerencsétlen volt, mert élnie és mindent tudnia kellett. Szomoruságát egy nap ebbe a fönséges panaszban sóhajtotta el:

— Ó Zeusz, atyám és királyom — kiáltott föl a vén jós — miért nem adtál nekem rövidebb életet és miért nem részesedhetem az emberi tudatlanságban? Nem jóságból hosszabbitottad meg életemet hét halandó nemzedék határáig.

A költők, hogy még tragikusabbá tegyék Tirézias alakját, ugy mutatják be, mint aki még a halottak világában is megtartotta keserves tudását. Mondanom se kell, hogy a «Nékyiá»-ban hiába keresünk ilyen mélyen buskomor vonásokat. A nagyon régi dalnok, aki a XI. könyv legnagyobb részét költötte, mákszemnyit se törődött azzal a szomoruságggal, ami a gondolkodással és tudással jár.

Az volt az eszméje, hogy a holtak alaposan meghaltak. «Sajnos! — mondja Achilles — Hádesz lakában vannak lelkek és kisértetek, de nincs bennök érzés.» A hősi időkben ilyen egyszerü volt az emberek hite. A «Nékyia» vándorlantosa szemében Tirézias, bármily jóstehetség volt is a földön, a föld alatt épp oly érzéketlen, mint általában a halottak. Nem lát, se hall.

De Ulisszesz, akit Circe varázslónő tanitott meg a nekromanciára, tudja a módját, amivel legalább egy pillanatra gondolkodásra és beszédre lehet őket kényszeriteni. Tudja, hogy a holtak föltámadnak, ha meleg vért isznak.

Ezért fojt meg a magaásta árok partján juhokat. Nyomban a lelkek rajokban támadnak föl az Éreboszból. Fiatal nők, serdülő ifjak, sokat szenvedett aggastyánok, imént elhalt gyöngéd szüzek és nagy számban olyanok, akiknek szivét érclándzsa furta át, csatában elesett harcosok véres fegyvereikkel a kezükben, ott tolonganak az árok körül rettenetes zajjal.

És Ulisszesz, aki a tengereken keresztül annyi

hajmeresztő dolgot látott, megijedt. Kardjával üzte el magától az árnyakat, akik, mint valami légyraj, röpködtek a megfojtott juhok körül és inni akartak vérükből. Megismerte anyját is a lelkek karában, de őt is elüzte. Mert azt akarta, hogy Tirézias jós igyék a vérből először. Szerette az anyját, de sokkal sürgősebb volt neki, hogy jó jövendőt mondasson magának. Egyébként, ha meggondoljuk, hogy a homéroszi költő hiven követte valami népmese fonalát, nem kell csodálkoznunk sem az elbeszélő naiv ügyetlenségén, sem Ulisszesz ügyetlenségén, — még ha az ember nem is valami jártas a «folklore»-ban. De nem Tirézias az, aki először megszólal. Hanem Elpenor. Megszólal anélkül, hogy ivott volna a vérből. Hihetőleg, hogy ebbe a szellemidéző jelenetbe ezt az alakot valami uj bárd illesztette bele, aki keveset törődött a régi nekromancia ritusával.

Tekintetbe kell venni azt is, hogy Elpenor helyzete rendkivüli. Még nincs helye Hádesz világában. A temetetlen halottak közé tartozik, akik nyomorúságosan bolyonganak az emberi lakósok körül és éjjelenkint visszatérnek, hogy a földön hátramaradottjaiktól egy kis földet kérjenek, amivel betakarhatják szerencsétlen testüket. Szenvedő lélek ez. Elkisérte Ulisszeszt utazásain és a közelében volt Ea szigetén is. Éjszaka Circe házának lapos tetején tartózkodott, onnan vigyázatlanságból leesett és kitörte a nyakát. Senkisem sajnálta, mert esetlen részeges ember volt. Ulisszesz, aki ott hagyta társát a helyen, hová leesett, nagyon meg volt döbbenve, mikor viszontlátta a Kimmériaiak szigetén. Meg is mondta neki, hogy mennyire csodálkozik.

— Hogyan lehetséges — kérdezte tőle — hogy te, aki gyalogszerrel jártál a föld alatt, hamarább érkeztél ide, mint én a hajómmal?

Aristarchos ezt a kérdést értelmetlennek találta. Alexis Pierron, Homérosz kiadója azt mondja, hogy naiv, de nem értelmetlen kérdés. Talán zavarba is hozta vele Elpenort, aki nem felelt rá. Elpenor nyögve arra

kérte Ulisszeszt, hogy részesitse a temetés végtisztességében:

— Ha visszatérsz Ea szigetére, ne engedd, hogy megsiratatlan és eltemetetlen maradjak, hanem égess el engem fegyvereimmel együtt és a fehér tenger partján emelj fölém sirdombot, a sirdombba pedig tüzd bele azt az evezőt, amivel életemben társaim közt eveztem.

Igy hangzik a panasz, amit Ulisszesz lábánál elsóhajt Elpenor árnya. Elpenornak, amig nincs eltemetve, nincs helye se a földön, se az alvilágban. Szánalmasan bolyong elevenek és holtak közt. Talán ezért is szólal meg anélkül, hogy vért ivott volna. De lehet, hogy ez csak afféle közbeszurás. A «Nekyia» ugy van toldvafoldva, mint valami szőnyeg Nagy Sándor történetével, amit Brugesben négyszáz éven át minden ünnepnapon kiakasztottak a ház ormára. Ennélfogva nagyon szép és nagyon tiszteletreméltó.

Az első árnyék, akit Ulisszesz közel enged az árokhoz, hogy vért igyék és igy visszanyerje érzését, beszédét, Tirézias jós. Mihelyt a jós ivott, jóslatba fog, amelynek kezdete Ulisszesz bolyongásaira vonatkozik, de utolsó része, amit nyilván valami nagyon régi énekből meritettek, bizarr és gyermekes hagyományokra vonatkozik, amelyek egészen idegenek az Odisszea szellemétől. Mert a szellemes Ulisszeszre, aki a szüz Athenae istennő kedveltje, itt olyan sors vár, amiben csak az elkárhozottak és elátkozottak szoktak részesülni, a Káinok és Ahasvérusok büntetése van neki megjövendölve. És bár a jós érezteti, hogy végül megbocsátanak Ulisszesznek, a fenyegetései — amelyek egyébként megegyeznek a ránk maradt legendákkal — Ulisszeszt olyan szinben tüntetik föl, mintha elkárhozott ember volna, holott a homéroszi elbeszélések a hőst a hellén ember legtökéletesebb tipusaként tüntetik föl. Itt tehát a régi szőnyeghez hozzávarrták egy régibb és komorabb szőnyeg darabkáját.

Amint Ulisszesz meghallja a jóslatot, most már minden késedelem nélkül meg akarja kérdezni anyja árnyékát is. Abból a kérdésből, amit Tirézíaszhoz intéz,

ugy látszik, hogy eddig csak azért nem idézte föl anyját, mert nem tudta, hogyan fogjon hozzá. Ebben az esetben alap nélkül gyanusitottuk meg érzéketlenség vádjával a nyers kalózkirályt, akit a hellén matrózok és halászok annyira csodáltak és aki oly sokáig bolyongott a meddő tengeren. De láttuk, hogy Circe varázslónő megtanitotta a nekromanciára, sőt hogy anyja szelleme eléje is jött akarata ellenére. Ezért tehát inkább azt hisszük, hogy Ulisszesz meg akarta csalni Tirézias-t. Nagy hazug volt Ulisszesz és az istennő, aki szerette, igy szólt hozzá egy nap: «Szeretlek, mert jól tudsz hazudni.» Tudatlansága csakugyan érthetetlen volna azután, hogy Circe beavatta a halottidézés müvészetébe. És az imént láttuk, hogy nagyon jól megtanulta a varázslónő tanitásait. De lehet, hogy itt egyszerüen bevarrt szőnyegdarabkáról van szó.

Minden homályos ebben a csodálatos, gyermekek ijesztésére való költeményben. De még a homályosság is szép benne és csodálnivaló. És amikor Ulisszesz tiszteletreméltó anyja, az öreg Antidea iszik a fekete vérből és beszél a fiához, mély megindultság vesz erőt rajtunk. A szépség érzése annyira áthat minket, hogy látjuk, hogy a hellén szellem már gyermekkorában ösztönsöen érezte a harmóniát és ismerte azt az igazságot, amely fölötte van a tudománynak és amelynek fölfedezői a világon egyedül csak a költők és müvészek.

«— Gyermekem, hogyan jutottál élve ebbe a fény nélkül való éjszakába? Mert nehéz dolog az élők számára, hogy ezeket a dolgokat meglássák. ...Nem az ügyes ijász ölt meg nyilával, sem az a betegség, nem lepett meg, ami hosszu, szomoru sinlődéssel veszi el az ember tagjainak életét. De a miattad való bánat és gond, gyöngédséged emléke fosztott meg az édes élettől.

«Igy szólt. Fia meg akarta ölelni. Háromszor feléje rohant szivében azzal a forró vággyal, hogy megölelje. Kezei közt anyja háromszor elolvadt mint valami árnyék, mint valami álom.

«Szivét éles fájdalom hasogatta és igy szólt anyjához:

«— Anyám, miért nem vársz meg, mikor át akarlak ölelni, hogy itt a Hádeszben egymást átölelve, jól kisirhassuk magunkat egymás kebelén?

«És a tiszteletreméltó anya igy felelt:

«— Sajnos, fiam, ilyen az ember állapota a halála után. Az idegeken nincs hus, se csont. A tüz ereje mindjárt megemészti őket, mihelyt a lélek elhagyja a fehér csontokat és a lélek, mint valami álom lebeg, elérhetetlenül...»

Végtelenül gyöngéd szavak és az emberi gyöngédség tejével vannak átitatva. Régi dalnok találta ki őket, aki az ibolyaszinü tenger partján élt olyan időben, mikor az emberek még nem tudtak lóháton lovagolni, sem a nyers hust megfőzni. Ez a bárd sohasem látott sem festett, sem faragott képet. Az istenek oltárai, amiket ismert, durván faragott oszlopok voltak a szent ligetekben. Örökösen a megélhetés gondjaival küzködött. Olyan emberek közt, akik csak az evéssel törődtek és háborut viselték, hogy nőket és vas «háromláb»-akat raboljanak el, roszszabb volt az élete, mint valami hegedüsé valamelyik auvergnei faluban. Nyers és szüz lelkében mégis hangokat talál, amik örökké visszhangozni fognak minden nemes lélekben:

«— Gyermekem, nem az ügyes ijász ölt meg nyilával, sem az a betegség nem lepett meg, ami hosszu, szomoru sinlődéssel veszi el az ember tagjainak életét. De a miattad való bánat és gond, gyöngédséged emléke fosztott meg az édes élettől.»

A régi, phorminx-on játszó költő ki tudta fejezni a harmónikus fájdalmat és hellénnek mutatkozott szépérzékével, amely az egyetlen emberi dolog, ami nem csal, mert ez az egyetlen dolog, ami az emberé és egészen az emberé.

Becsukom a könyvet, a régi ión igricek dalgyüjteményét és kinyitom a falusi szoba ablakát. Ujra látom az éjszakában az Elhunytak öblét. Az imént az ódon Ulisszeszszel időztem és alig gondoltam e világra. Pedig érzésben nincs nagy külömbség a homéroszi költő «Ne-

kyiá»-ja és Breiz-Izel bárdjainak «gwerz»-ei közt. Minden régi hit hasonlit egymáshoz az egyszerüségével. A holtakról való ősrégi legendák pogányoknak maradtak meg a keresztény Bretagneban. A jövendő életben való hit ezekben épp oly homályos és bizonytalan, mint a homéroszi hőskölteményben. Az armoricai ember épp ugy, mint a primitiv hellén ember hite szerint a holtak tovább élik le epekedve életük megmaradt részét. Mind a két fajta ember azt is hiszi, hogy ha a testet nem adják vissza az anyaföldnek, a testnek árnyai siránkozva bolyonganak a földön és könyörögnek, hogy temessék el őket. Elpenor árnyéka azt kéri Ulisszesztől, hogy ássa meg a sirját. Az Iroise hajótöröttjei csontjaikkal kopogtatnak a halászok ajtaján. A kelta világban, mint a hellén világban is, a holtaknak saját országuk van, amelyet az óceán választ el a mi világunktól. Ködös szigeten tömegesen laknak. A helléneknél ez a Kimmériaiak szigete, a bretonoknál pedig egy a parthoz közelebb fekvő sziget, a Hét Álom szent szigete. A siroknak ugyanaz az alakjuk van a hőskori Görögországban, mint a keltáknál.*

Többet mondok. Carnacban láttam Elpenor sirját. Csak az evező hiányzik róla. A régiségtudósok, mikor átkutatták ezt a sirt, kiemelték belőle az ott talált fegyvereket és csontokat. Ez a Saint-Michel sirdomb, amely a parton emelkedik, «a fehér tenger partján.»

A fogadósné azonban megjelenik és jelenti, hogy a vacsora föl van tálalva. Az aranysárga omlette ott ra-

* Alexandre Bertrand „A gallok vallása" cimü tudományos rendszerü és mély könyvében alaposan kifejtette, hogy ugy látszik: a „dolmen"-ek népe nem volt kelta eredetü. De itt ne legyen szó erről a néprajzi kérdésről. Itt csak általános szempontokból tárgyaljuk a halottak kultuszát Bretagne földjén, hol többféle emberi fajta váltotta föl egymást. És maga Alexandre Bertrand jegyzi meg bölcsen ebben a kérdésben: „A vallások fejlődésük közben uj elemeket vesznek föl, amiktől megujulnak és átváltoznak anélkül, hogy multjukat teljesen le tudnák vetni..." Ezek a megjegyzések különösen találók olyan országban, mint Gallia, ahol a lakósság egymásután következő különböző rétegekből alakult ki: hóditókból és bevándorlókból, akiknek mindenféle vallásuk volt és különböző saját isteneik. Ezeket az isteneiket alkalmasint szerették és próbálták is bevezetni a nemzeti kultuszba vagy megőrizték őket családi vagy törzsi kultuszként. (Az idézett könyv 215. oldalán.) — *A. F. megjegyzése.*

gyog az asztalon és a démutkával illlatositott ürüpecsenye szaga megtölti a szobát. Otthagyom Homéroszomat és álmodozásaimat. De azért ne tessék hinni, hogy a kelták talán pelaszgok voltak és hogy Quimperben esetleg görögül beszéltek, mint Mykenében.

Carnac (Morbihan), augusztus 4.

A sirhant tetejéről, amely Saint-Michelnek van szentelve, két komor sikot lehet látni: az egyik a szárazföld, a másik a tenger. Napnyugat felé az Oceán egészen a szemhatár azurkék ivéig terjed. Balra Locmariaker fekete partjai vonulnak, hol számtalan évszázad óta pihen egy barbár vezér szikladarabokból alkotott alaktalan lakában. És távolabb elvész a ködben Saint-Gildas csucsa, hol Abélard-t halállal fenyegették meg a tudatlan szerzetesek, akik gyülölték a zenét és a filozófiát. Jobbra a gyászosan komor Quiberon félszigét nyulik a tengerbe, amelyet már a nyilt tenger felé Belle-Ile zár el, mint valami óriási hullámtörő.

De ha az ember megforul a sarkán olyanformán, hogy Quiberon balkéz felöl legyen, akkor látni lehet a «lande»-ot, amely a fenyőerdőig nyulik, ami a szemhatáron vonul el komoran kéklő vonalával. Ezen a sikságon, amit avarfü fest komor rózsaszinre, a felhők nagy árnyéka vonul át. Itt van Carnac, a Kövek Hazája.

Egy sereg «menhir» emelkedik ott szabályos rendben. Előttünk Menec kövei vonulnak, távolabb jobbfelé Kermario köveinek vonala. Földemelkedés zárja el erről az oldalról szemünk elől Kerlescan köveit. Kétezer óriási menhir áll még vagy fekszik sorjában. Azt hiszik, hogy valaha több mint tizezer darab állt belőlük.

Micsoda karok állitották föl ezeket a kőóriásokat a sikságon? Nem tudjuk, milyen korból valók és mi volt a rendeltetésük. Nyers méltóságukban mintha régóta letünt emberfajták néma emlékei volnának. Gyászos komorságuk nagyon vad emberekére emlékeztet, akiknek talán a vezéreik nyugosznak ott az óriási sulyu

kövek alatt. Átkutatták már a földet e menhir-ek alatt, de nem találtak semmit, ami temetkezésre vallana.

Mortillet azt hiszi, hogy a köveknek ez a sora olyan népnek az archivuma, amely a kelta törzsek előtt élt ezen a vidéken. Ez a nép minden nevezetesebb eseményét ilyen kővel örökítette meg. Eszerint a carnaci sik olyan könyv, amelyre az emberek sziklatömbökkel irták föl háboruikat, szövetségeiket, nagy vadászataikat, kivájt fatörzsben való hajózásaikat és vezéreik családfáját.

Carnac lakosai a kövek eredetének egészen más és sokkal csodásabb történetét tudják. Azt mesélik, hogy egy nap Szent Cornély nyomában a sikságon üldöző pogányok serege járt. A pogányok, mint ismeretes, óriások voltak. Isten szolgája a tengerpartig futott előttük abban a reményben, hogy ott hajóba száll és megmenekül a nagy veszedelem elől. De hajót nem talált és szembe fordult a hitetlenekkel. Kitárta feléjük két kezét és kővé változtatta őket. Még ma is «Szent Cornély vitézei»-nek nevezik ezeket a katonákat.

Amióta nincsenek bálványimádó óriások, Szent Cornély különösen a szarvval ellátott állatok védelmének szentelte magát.

Ez a Cornély nagyon eredeti szent és nagyon sajnálom, hogy felőle nem kérdeztem meg a derék Trévoux kanonokot, aki annyi szent jámborsággal kutatta Bretagne szentjeit. Ő csodákat mondott volna nekem róla. Ez a Szent Cornély nem más, mint Szent Cornelius pápa, aki a halászgyürüt a 251. évben kapta és akinek Szent Péter székében mindenféle zavarokkal kellett megküzdenie. Legalább ezt mondják a hagiographusok, a szentek életének irói. És bizonyos vagyok benne, hogy ebben Trévoux ur is hitt. Trévoux ur mindenben hitt és ez a jóhiszeműsége leritt az arcáról. Jóakaratu ember volt, ezért élvezett békét e földön. Remélem, hogy ezt az égben is megtalálta. Kellemes hinni abban, hogy Szent Cornély azonos Cornelius pápával. De el kell ismerni, hogy Bretagneban nagyon bretonná lett. Fölvette a carnaci parasztok szellemét és erkölcsét. A carnaciak őt

választották védőszentjükül és Istennél közvetitőükül. Elfelejtette a szilaj Novatianust, aki oly kegyetlenül megzavarta pápaságát. A képmását az imént láttam plébánia-templomának egyik kapuján. Pápai ruhájában van kifaragva és kifestve két szarvasmarha közt, amik engedelmesen nyujtják feléjük orrukat. Legeltető pásztorok számára való szent ez. Ünnepnapja szeptember 13-ikára esik és ez a nap összeesik az őszi napéjegyenlőséggel — amit Trévoux ur a világért se mondott volna el — tehát a szent ünnepe valami régibb pogány ünnep helyébe lépett. Kétségtelen, hogy Szent Cornély neve is* alkalmas volt arra, hogy a carnaci szent helyébe lépjen valami régi istenségnek, amely a szarvasmarhák patronusa volt. Sajnálom, hogy nem maradhatok Carnacban a szent ünnepnapjáig. Mert ez bizony szép bucsu. A zarándokok az egész Bretagneból mindenfelől ideseregleznek, hogy ájtatosan megcsókolják a szent csontjait, amik drágakövektől ragyogó aranytartóban vannak. Kalapjukkal a hónuk alatt és a kezükben olvasóval processzsióban vonulnak a szent forráshoz, amely a templom közelében van. Négy árkádból álló épület, gulával a csucsán, a gulán golyó és kereszt. A zarándokok a kut előtt letérdelnek és megizlelik a vizet, amit parasztok korsókban kinálnak nekik. Megnedvesitik arcukat és kezüket, amit aztán a fejük fölé emelnek. Amint befejezik ezt az antik szertartást, visszatérnek a templomba hogy letegyék ajándékaikat a szarvasmarhák védőszentjének oltárára.

A Szent Cornély segitségével meggyógyitott szarvasmarhák fejére is hintenek ebből a vizből. Ez a szent annyira kedves a gulyáknak, hogy néha éjjel a szarvasmarhákat egész processzióban viszik eléje. Mint a régi mezei isten, Szent Cornély előtt is áldoznak. Teheneket áldoznak neki, de nem ölik le őket. A teheneket eladják a templom javára. Az egyházi elöljáróság eladja azokat a köteleket is, amikkel az oltár elé vitték az áldozati állatokat és a hit az, hogy azok az állatok, amiket ezekkel a kötelekkel fognak járomba, nem pusztulnak

* Cornu = szarv (latinul).

el semmiféle betegségtől. A fösvény és szegény gulyásoknak tehát égi állatorvosra volt szükségük.

Ha az ember a Saint-Michel tumulusra hág föl, a breton vallásosságnak másik jelével kerül szembe. Armorica apostolai megszentelték ezt a sirdombot azzal, hogy a tetejére Szent Mihály arkangyal tiszteletére kápolnát emeltek. Az arkangyal tudvalevőleg villámokkal sujt és villámokat hárit és kedveli a magaslati helyeket. A tengerészek feleségei ebbe a kápolnába járulnak az arkangyal elé, hogy védje meg a férjeiket a tenger veszedelmeitől. Minden évben, junius 23-án*, a környékbeli legények örömkiáltások közt meggyujtják a Szent János-tüzet. A szomszédos dombokról hasonló tüzek felelnek neki. Hihetőleg ez a szokás meseszerü régi időkbe nyulik vissza.

A kis halmok, amiknek árnyékát a leáldozó nap lábunk alatt meghosszabbitja, a «Bossenno»-k, az Oceán kövei közé elszórt földpupok. Azt mondják, hogy a vörös barátok egy klastromát takarják. Abban a kolostorban, mint mondják, olyan gyalázatos dolgok történtek, hogy ég és föld nem tudták eltürni. A kolostor egy éjszaka alatt elpusztult a lángoktól.

Az a hely, hol a vörös barátok elsülyedtek, még ma is rossz hirü. Az esti árnyékban lángok gyulnak ki a halmokon és hallani lehet hangokat, amik idegen nyelvet beszélnek, amelyet a keresztények nem értenek. Átkutatták a Bosennókat. Miln, angol régiségtudós vezette az ásatást és csakugyan fölfedezett falakat tüzvész nyomaival. De ezek nem kolostori falak. A Bossennók gall-római stilü villát takarnak, amely ott állt, az akkor ismert világ végén kő és téglafalaival, élénk színekkel festett szobáival, majorságával, fürdőjével és templomával, szóval oly módon, ahogy Columelle leir egy római villát. Pompéji müvészete ékesiti stuccós falait görög alakokkal és virágfüzérekkel, valamint kagylókkal kirakott caissonjait is.

A keresztény időszámitás első századaiban a latinok, mint ma az angolok, az ismert világ minden pontjára

* Szent Iván éjjelén.

szétvitték civilizációjukat. Magukkal vitték lares-eiket és penates-eiket (házi ,isteneiket). Ennek a villának sacellum-ában találtak égetett agyagból való szobrocs-ókákat, amiket ebbe a szentélybe kegyes kezek helyeztek. Habszülte Vénuszok és Istennő Anyák szobrai ezek. Az utóbbiak hosszu tunikájukkal, amint füzfából való karosszéken ülnek és kis gyermeket tartanak ölükben, nagyon hasonlitanak a keresztény müvészet Szent Szüzeihez. A carnaci istenasszonyokat messze a falutól egy kunyhóba vitték, amely muzeumul szolgál. Más, ugyanilyen stilü szobrocskáknak más lett a sorsuk. Szüz Mária szobrainak tekintették őket, csodatévő ereklyék lettek belőle és zarándokokat vonzottak szentélyükbe, hová a földből való kikerülésük után jutottak.

A Szent Mihály domb tetejéről ime ennyiféle dolgot tudunk fölfedezni térben és időben. Ezt a sirhalmot emberi kéz alkotta tört kövekből és tengeri iszapból. René Galles ásatott ezen a dombon és fölfedezte a dolmen-t, amely alá egy vezért temettek. Megtalálták a csontjait félig üszkösen a máglyatüztől, jáspisból és fibriolitből való fegyvereit és vörös jáspis nyakékét. Némely jelből arra következtetnek, hogy a domb alatt van a halottnak egy társa is, akinek hamvait nem bántották. Achilles is igy rendelkezett, hogy hamvait a Patroclusével együtt közös sirhalom alá temessék. Maga Patroclus árnya jelent meg előtte éjjel álmában, hogy erre kérje Achillest. Az árnyék igy szólt:

— Arra kérnélek, ne felejtsd el, hogy csontjaimat ne válasszák el a tieidtől, Achilles. Együtt dajkáltak minket házadban... Hamvaink ugyanabban az arany urnában pihenjenek.

Achilles ezért rendelte el, hogy barátjának először csak alacsony sirhalmot emeljenek.

— Ha majd halott leszek — tette hozzá Achilles — emeljetek neki és nekem magas és széles sirt, ti, akik tul fogtok élni engem.

A sir, amelynek esőtől piszkos füvében taposunk, széles és magas, mint Achilles és Patroclus sirja. A vitézek, akik ott pihennek fegyvereikkel együtt, hi-

res vezérek voltak a világon. De Homérosz nem mondta meg nevüket.

Azon a helyen, ahol állunk, bizonyára egy barbár szüzet fojtottak meg, fehérebbet Polyxenánál, megfojtották, mintahogy Priamus leányát is megfojtották. És méltatlankodó lelke elfutott az alacsony ég alá, a sikföld és azs Óceán közt.

Sainte-Anne d'Auray, julius 28.

Bucsu napján történt. Tudvalevő, hogy «pardon»-nak, bucsunak nevezik Bretagneban egy templom vagy kápolna fölszentelésének évfordulójára rendezett ünnepet. A zarándokok, akik a bucsujáró helyekre mennek, bünbocsánatot nyernek, ha bizonyos kegyes szertartásokat elvégeznek és a szentnek vagy szent nőnek adományokat adnak. A bretagnei szentek a maguk uradalmában megőrizték falusi egyszerüségüket. Természetben való adományokat fogadnak el. Meg kell fizetni nekik a szokásos urbért. Notre-Dame de Relec csak fehér tyukokat fogad el. Anyja, Szent Anna nem ilyen kényes, elfogad mindenféle ajándékot és koronája lorienti és quimperi hölgyek ékszereiből van összeállitva.

A pályaudvartól egy mérföldnyire van Sainte-Anne. Az ut, amely a sikságon át visz a faluhoz, mikor ott voltunk, tömve volt zarándokokkal. A parasztasszonyok fehér vászon főkötői ugy csillogtak a napfényben, mint a tengeri madarak szárnyai. A férfiak barna ködmenben, széles kalappal, amiről fekete szalag lóg le, csöndben mentek somfabotjukra támaszkodva. És az ut két szélén koldusok sorfala állt.

Néhány vak öreg koldus hófehér hajával, amint egyik kezével egy gyermek fejére támaszkodott, siralmas méltóságával olyan volt, mintha az utolsó bárdok egyike volna. Valamivel előttük egy asszony nyögve ezmelte a kék ég felé csonka karját, amelyről hiányzott minden hus, összevissza volt törve és oly különösen végződött a kézben, amin csak két ujj maradt, hogy olyan volt, mint valami szarvas agancs, amit a feldö-

fött üldöző kutyák vérébe mártottak. Másutt nagy emberi alak valami vérrel vegyes, dagadt hustömegben végződik, amit emberi arcnak csak azért ismer el az ember, mert annak a helyét foglalja el. Aztán szép sorjában egymás mellett az «innocents», a hülyék következnek, akik tekintetük ürességével, mozdulatlan mosolyukkal, egész testük örökös remegésével és valami közös családi vonásukkal hasonlítanak egymásra, mintha testvérek volnának és amint egymásra támaszkodnak, talán zavarosan érzik is ezt. Az egyikük, göndör szakálu nagy fiatalember, női ruhában, kimereszti tágra nyilt kék szemét, amelytől megijed az ember. Érezni lehetett, hogy a világegyetem minden képe csak azért hatol be ebbe a szembe, hogy ott elvesszen. És amint ott áll antik formáju szürke ruhájában, inkább különösen, mint nevetségesen, olyan, mint valami szobor, régi képfaragó müve, amit valami sötét hatalom mozgat, amint az a régi mesékben el van mondva. Ezek a koldusok Bretagne szépségei közé tartoznak, a sikság és sziklás vidék harmóniájából valók.

Az ut, amit a bucsusok barázdálnak és a koldusok szegélyeznek, arra a négy térre torkollik, hol Szent Anna temploma áll. Paraszti tömeg lepi el a teret. Morbihan valamennyi parochiája képviselve van itt és azonkivül Houat és Hoedic patriarchalis szigetek valamennyi plébániája. A bucsusok nagy számban jöttek el Tréguier, Léonnois és La Cornouaille vidékéről. A férfiak kalapjukra magyalvirágot és avarfüvet tüztek ki. De megszünt a régi kelta szokás és a parasztok már nem viselik többé a sok százados «bracá»-t (nadrágot), a bugyogós «bragonbras»-t. Valamennyin, még a Finistére félsziget férfiain is olyan fekete nadrág van, mint Soubigou szenátoron. A nők szerencsére megtartották nemzeti fejviseletüket. Fehér fökötőik, ami hol kagylószerün ül a fejük bubján, hol vállukra aláborul, a női gyülekezetet valami szelid, mély és szomoru bájjal lepi el. A Vannetaise nők nagy «cornette»-je, Auray nőinek sulyos «béguin»-je, a quimperléi leányok rideg fejszoritója, amely eltakarja hajukat, Pont-Aven

nőinek pillangószárnyu főkötője, Rosporden csipkés főkötője, Saint-Thegonec vitorlaszerüen feszülő fejviselete, Landerneau «bavolet»-je, mindez a sok százados fejdisz a fiatal arcokat a mult minden bánatosságával ruházza föl. Ez arcok fölött — amik néhány év alatt elhervadnak és a kemény földre aláhajolnak, amely nemsokára befogadja őket — ősanyáik főkötője változatlan alakjában lebeg. Anyáról leányra szállnak és arra tanitanak, hogy nemzedékek következnek nemzedékekre és egyedül csak a fajta jelenti a folytonosságot és tartósságot. Igy egy vászondarab hajtása fogalmat ad nekünk olyan időről, ami hosszabb, mint az emberi lét.

Morbihan női fekete ruhában járnak, orcáik, nyakuk el van fátyolozva és apácákhoz hasonlitanak. Legnagyobb szépségük a szelidségükben van. Amint állnak cipősarkaikon azzal a fölállással, amely szokásuk, valami békés és eléggé meghatón nehézkes báj van bennük. Kis leánykáik, akik épp ugy vannak öltözve, mint ők és a fejdiszük is ugyanaz, bájosak, mert viseletük ridegsége emeli gyermekségük mosolygó zománcát. Alig van kedvesebb dolog, mint ezek a hét-nyolc éves apácák. Egymás közt szivesen birkóznak a gyepen. A faj ösztöne hajtja őket erre, mert tudvalévő, hogy bátor harcosoknak a leányaik.

Szent Anna temploma egészen uj és gazdagságát még nem homályositotta el az idő. Épitője, De Perthes ur, alighanem ügyes ember. De csak az időnek van meg az a titka, hogy mély harmóniát teremt. A téren, amelyen a templom áll, kis bódék állnak köröskörül és ezekben a nők szent érmeket, olvasó füzéreket, viaszgyertyákat, breton vagy francia nyelvü zsoltárokat és epinali szines képeket vásárolnak.

Nem láttam a körmenetet. Nem tudom, megtartotta-e régi naiv formáját. Láttam a templomi zászlókat. Nagyon ujaknak és tulságosan szépeknek tüntek föl előttem.

Régen ebben a processzióban látni lehetett hajótörött tengerészeket, akik vitték a hajó roncsait, amelyről megmenekültek. Lábbadozó betegek vitték a szem-

fedelüket, amely már el volt készitve, de fölöslegessé vált. Tüzvészből menekült emberek a kezükben tartották a kötelet vagy létrát, amelynek életüket köszönhették. Különösen feltüntek Arzon matrózai. Ezek a leszármazottjai annak a negyvenkét tengerésznek, akik a Hollandiával való háboru idején 1673-ban Szent Annának ajánlották föl magukat és megmenekültek Ruyter tengernagy ágyuitól. Az élükön plébániájuk ezüst keresztjét vitték és igy lépkedtek. Többen a vállukon vitték egy hetvennégy evezős hajó modeljét, amely valamennyi lobogójával föl volt zászlózva. Menet közben sirató éneket énekeltek, amelynek néhány versszaka itt következik:

Mi vagyunk az arzoni
Negyvenkét legények,
Holland háboruban
Voltunk mi kemények.

— — — — — — —

Ezerhatszáz hetven
És harmadik évben
Juni hetedikén
Állt a harc keményen.

Hullott mint jégeső
Hajóinkra bomba:
Árbóc, vitorla tört,
Hullott minden romba.

Csodaszámba megy az,
Hogy Arzonból senki
Álgyu-puska-csőtől
Sorból nem röppen ki.

Egy arzoni legény
Másnak adta helyét,
A bomba elvitte
E másiknak fejét.

Agyavére loccsant
Hogy elvitte szegényt,
Vére befröcsköltе
Az arzoni legényt.

Jézusnak szent anyja,
Te óvtál meg minket,
Nagy csodádért fogadd
Hálás könnyeinket.

Ez tulajdonképpen nem népköltészet. Valami derék rektornak a müve, aki ismerte a francia verselés szabályait. A verset valami régi szomoru dallamra éneklik, ami könnyekre fakasztja az embert.

Szemben a templommal van egy elég szép stilben épült kettős feljáratu lépcső. A római Scala santa (Szent Lépcső)- utánzata. Lépcsőfokai az egész évben deszkával vannak eltakarva. Az aurayi lépcsőn, épp ugy, mint a római Szent Lépcsőn, csak térden csuszva lehet fölmenni. Minden lépcsőfokért, amit ilyen módon megtesznek, kilenc évi bünbocsánat jár. Láttam vagy száz asszonyt, aki fáradozott ebben az üdvözitő gyakorlatban. De kénytelen vagyok kijelenteni, hogy a legtöbbje csalt. Nagyon jól láttam, hogy nem a térdüket, hanem a lábukat tették a lépcsőre. Hiába, a test gyönge. Egyébként természetesen csak nőnek juthatott eszébe, hogy becsapja Szent Pétert.

A lépcső XIII. Lajos stilü, hasonlóképpen a kolostor is, amely a templomhoz épült. Auray-i Szent Anna kultusza csak a XVII. századig nyulik vissza. A kultusz eredetét egy szegény, Kerannából való Yves Nicolazic nevü paraszt szent látomásának köszönheti.

Ennek a derék embernek látási és hallási hallucinációi voltak. Néha látott maga előtt égő viaszgyertyát és mikor éjjel hazament, a láng mellette haladt és nem lobogott a szélben. Egy nyári estén, mikor marháit a kuthoz vitte itatni, megpillantott egy szép hölgyet, vakitó fehér ruhában. Ez a hölgy többször meglátogatta házában és csürjében.

Egy nap igy szólt hozzá:

— Yves Nicolazic, ne félj: én vagyok Anna, Mária anyja. Mondd meg a rektortoknak, hogy az alatt a halom alatt, aminek Bocenno a neve, valaha, mikor még semmiféle falu nem volt ezen a tájon, egy kápolna állt, amely nekem volt szentelve. Ez volt az első kápolna ebben az országban. Kilencszáznyolcvan éve és hat hónapja már, hogy lerombolták. Azt óhajtom, hogy mennél hamarább ujra fölépitsék és hogy te gondoskodj erről. Isten akarja, hogy engem ott tiszteljenek.

Nicolazic majoros látomásaiban nincs semmi különös. Előtte Jeanne d'Arcnak, utána a saloni kovácsnak, akit XIV. Lajos elé vezettek és legujabban Martin de Gallardonnak voltak hasonló látomásai és mind valami égi személytől kaptak különös megbizatást. Mint Jeanne d'Arc, mint a kovács, mint Martin, hasonlóképpen a kerannai majoros is eleinte ellentállt a mennyei hangnak, hivatkozva gyöngeségére, tudatlanságára, a föladata nehézségeire. De a kut hölgye makacskodott Szava mind parancsolóbb lett. A csodatételei megsokszorozódtak. Hirtelen fények, hulló csillagok lobbantak föl. Ha az ember kissé közelebbről megvizsgálja a hallucinálókat, akik azt hiszik, hogy mennyei megbizatásuk van, az embert meglepi lelki állapotuk és belőle folyó cselekedeteik hasonlósága, mondhatnám: azonossága. Nicolazic, akit megszállt fixa ideája, fölkereste Plumeret rektort, aki nagyon rosszul fogadta és nyersen ráförmedt, hogy csak térjen vissza a rozshoz és marháihoz. A vizionáriust azonban ez sem kedvetlenitette el és végül is győzött minden akadályon. Ez a Nicolazic egyszerü, irni-olvasni nem tudó ember volt és csak breton nyelven beszélt.

Őszinteségében épp oly lehetetlen kételkedni, mint a Jeanne d'Arc, a saloni kovács és Martin de Gallardon őszinteségében. De valószinü, hogy vállalkozásában ügyes és körmönfont emberek segitették. Nincs időm, hogy az eredeti szövegek alapján tanulmányozzam történetét. Csak a modern hagiographusok alapján ismerem, akiknek tanitó és szenteskedő modora kizár minden kri-

tikát. De azt hiszem, tisztán látom, hogy Nicolazic-ot tudtán kivül De Kerlogen ur vezette. Ez a főur már odaajándékozta a földterületet, amelyen a kápolnának föl kellett épülnie. Sejteni lehet, hogy miféle érdekek késztették a katholikus bretonokat, hogy vizionáriusokat támasszanak föl és hogy csodákat történtessenek meg. A reformáció terjedése megdöbbentette őket és félelmük alapos volt. 1625-ben történt ez. Épp ebben az időben Soubise, akit La Rochelle kálvinista hadserege megbizott Poitou, Bretagne és Anjou parancsnokságával, fegyvert fogott és a Blavet torkolatánál elfogott egy royalista hadosztályt. A katholikus bretonoknak tehát érdekükben állt, hogy a régi hitet megerősitsék és valami nagyszerüt produkáljanak. A derék Nicolazic látomásai épp a kellő időben pattantak ki. Igyekeztek belőle hasznot kovácsolni.

Azt imént azt mondtuk, hogy a szellemlátók, akik angyaltól vagy szenttől kapják megbizatásukat, valamennyien egyformán járnak el. Mind valami csoda jelét tárja föl. Jeanne d'Arc, mikor páncélba öltöztették, meghagyta, hogy keressék meg a Notre-Dame de Fierbois templomban azt a kardot, ami öt kereszttel van megjelölve. A kardot csakugyan megtalálták.

Yves Nicolazic maga is ilyen csodajelet mutatott föl. Láthatatlan kéz viaszgyertyát vitt előtte és ennek az utbaigazitása nyomán a derék majoros leszállt egy árokba, fölturta a földet és kiemelt belőle egy fából való szobrot, amely Szent Annát ábrázolta. A helyet, hol a szobrot találta, Ker-Anná-nak nevezték és mint a neve is mutatja, lehetséges, hogy ezen a helyen kápolna állt Mária anyjának tiszteletére. De hogy ez a kápolna már kilencszáznyolcvan év és hat hónap óta hevert romokban, mint ahogy a fehér hölgy mondta, ez kissé valószinütlen. A VI-ik században se Szent Annának, se leányának, Szüz Máriának nem volt se szobra, se szentélye. Ha az a fehér hölgy csakugyan Szent Anna volt, akkor azt kell mondani, hogy Szent Anna nem ismerte a saját iconographiáját, képes ábrázolásának tör-

ténetét. Ez azonban korántsem zavarja a bretonokat, akiket ott láttam a bucsun.

Szent Annának, akit annyira dicsőitenek Aurayban, a szobrán az a zárt korona van, amit a keresztény művészet eddig csak Szüz Mária homlokára illesztett. Szent Annának a szentek történetében nincs legendája. Az Evangélium még csak meg se nevezi. Azt hiszem, Szent Epiphanius beszél először hosszu meddőségéről, amelyet csapásnak érzett. A frigyláda ünnepén a pap visszautasitotta áldozati ajándékát. Elrejtőzött názárethi házában, ahol visszatérése után megszülte Máriát.

Auray bucsusai az «Amaryllis, vous êtes blanche»* dallamára énekelnek egy zsoltárt, amelyben Szent Anna a következőképp könyörög az Éghez, hogy adjon neki gyermeket:

Istenem, mindenem, mennyéli szerelmem
Könyörülj meg rajtam, a meddő asszonyon!
Husz esztendő óta viselem szégyenem:
Koszorúzd meg azzal, hogy legyen magzatom.
Igérem, nagy Isten, nem a számmal, hanem szivemből melegen:
Neked ajánlom fel az első gyermekem.

Nem járhatok immár az emberek közé,
Szégyen, gyalázat ér engem lépten-nyomon.
Istenem, ó add, hogy elmuljék szégyenem,
Büszkén ragyoghasson ujra a homlokom.
Vess rám egy pillantást, szolgálód könyörög,
Ki térdel előtted, zokog és nyöszörög.

De végre is fontos-e mindez, amikor ez az auray-i bucsu, amely annyi embert egyesit közös hitben, az eredetét egy tudatlan beteg ember látomásainak köszönheti! A breton ember nem vizsgálódó szellemü, nem képes kritikára és ezt igazán nem is lehet a szemére vetni. A kritikai szellem olyan különös körülmények közt és oly ritkán fejlődik, hogy nem is lehet tevékeny hatása az emberek hitére. A hit kisiklik az intel-

* Fehér vagy nárciszliliom.

ligencia ellenőrzése alól. Lehet együgyüség, lehet képtelenség anélkül, hogy elveszitené a tömeggel szemben való tekintélyét. Közhely, hogy a hit vigasztal. Ha az ember jobban elgondolkodik rajta, gyakran rájön, hogy az emberek a hitből inkább félelmet, mint vigasztalást meritenek. A bretonok hite különösen mogorvának tünik föl előttem. Legalább ugy látom, hogy kevesebb örömöt élveznek belőle, mint kis kurtaszáru pipájukból és literes pálinkás üvegükből. Ezek a csökönyös, vad és hallgatag emberek hasonlitanak a rézbőrüekhez. És ha az ember nézi őket, akaratlanul is látja, hogy egy napon majd zsoltárt énekelve, iddogálva és pipálva fogják türni, hogy meghaljanak, miközben szemük a sikságra és a tengerre van szögezve.

TARTALOM-MUTATÓ

ELSŐ KÖNYV

Gyermekkorom

Oldal

I. A biblia és az állatkert 5
II. A szemüvegárus 12
III. Mathias néni 20
IV. A levéliró 24
V. Anyám meséi:
Az iskola 29
Mária 31
A réten 32
A nagyok hibái 37
Jacqueline és Miraut 39
VI. A két szabó 42
VII. Debas ur 48
VIII. A testőr 58
IX. Planchonnet asszony 64
X. A két cimbora 71
XI. Dupont Onésime 78

MÁSODIK KÖNYV

Pierre Nozière jegyzetei vastag „Plutarchos“ kötete margójára

Pierre Nozière jegyzetei 85
Ariste, Polyphile és Dryas 93

HARMADIK KÖNYV

Nozière Péter kirándulásai Franciaországban

Oldal

I. Pierrefonds 99
II. A kisváros 105
Boldog Longis és boldog Onoflette története . 107
Szent Adjutor története 111
III. Saint-Valery-sur-Somme 118
Szent Gualaric vagy Valéry története 121
IV. Notre Dame de Liesse 145
A három D'Eppes lovag és a szép Izméria története 152
V. Bretagneban 159

A KULTURA REGÉNYTÁRA

A magyar regényirás és a külföldi irodalom remekei hatvan kötetben

1. Krúdy Gyula: BUKFENC. Második, illusztrált kiadás.
2. Claude Farrére: NYUGATI BESTIÁK. Ötödik kiadás.
3. Szomaházy István: ÁGOTA FÉRJHEZ MEGY.
4. Maupassant: A SZÉP FIU. Ötödik kiadás.
5. Anatole France: VÉRZŐ VÁGYAK. Harmadik kiadás.
6. Zapolska Gabriéla: KISÉRTETEK. Második kiadás.
7. Claude Farrére: AVE CÉZÁR! Második kiadás.
8. Couperus: HELIOGABALUS. Egy ifju császár regénye.
9. Meyrink: A WALPURGIS-ÉJ. Fantasztikus regény.
10. Ujvári Péter: A BOSSZÚÁLLÓ ISTEN.
11. Max Brod: ZSIDÓLÁNYOK. Második kiadás.
12. Maupassant: SZERELMESEK. Második kiadás.
13. Schumacher: LADY HAMILTON SZERELME. 4. kiad.
14. Musset: A SZÖKÖTT KATONA.
15. Hanns Heins Evers: A BŰVÉSZINAS. 2. kiadás.
16. Henri Barbusse: A POKOL. Harmadik kiadás.
17. Landsberger: MORÁL. Egy bukott leány regénye.
18. Schumacher: LORD NELSON UTOLSÓ SZERELME.
19. Landsberger: KACAGJ, BAJAZZÓ! Harmadik kiadás.
20. Balzac: HONORINE. A szerelmes asszony regénye.
21. Lakatos László: EGY VÁLÓPÖR TÖRTÉNETE.
22. Kuprin: A KRIPTA. Regény az élet mélységeiből.
23. Upton Sinclair: PARÁZNA PÉNZ. Amerikai regény.
24-25. Bronte: A LOVOODI ÁRVA. (Két kötet).
26. D'Annunzio: TALÁN IGEN, TALÁN NEM.
27. Somlay Károly: BOLDOGASSZONY SZOLGÁJA.
28. Krúdy Gyula: NAPRAFORGÓ. Illusztrált kiadás.

Kaphatók minden könyvárusnál, vasuti állomásokon, dohánytőzsdékben és a Kultura könyvesboltjában: Budapest, VI. Teréz-körut 5

A KULTURA REGÉNYTÁRA

A magyar regényirás és a külföldi irodalom remekei hatvan kötetben

29. Huysmans: OTT LENN. Második kiadás.
30. R. Rolland: JEAN CRISTOPHE PÁRISBAN. 3 kötet.
31. Landsberger: A SÁTÁN HALÁLA.
32. Claude Farrére; KIS KOKOTTOK. Második kiadás.
33. Szenes Béla: A MEZTELEN TÁNCOSNŐ.
34. Karl Hans Strobl: A BRESCIAI ÖRÖMTANYA.
35. Maurice Leblanc: AZ ARANY HÁROMSZÖG.
36. D'Annunzio: A HALÁL DIADALA. Második kiadás.
37. Sienkievic: MONTEKARLÓ. Egy nagy érzés története.
38. Maupassant: HOLDVILÁG. Illusztrált kiadás.
39. Maxim Gorkij: EGY ÉLET REGÉNYE.
40. Meyrink: A ZÖLDARCU KISÉRTET. Második kiadás.
41. Jolanthe Marés: VÁGY. Regény a végzetről.
42. Peter Nansen: JULIA NAPLÓJA.
43-44. Upton Sinlair. SZÉN ŐFELSÉGE. (Két kötet.)
45-46. Wassermann: FUCHS RENÁTA. (Két kötet.)
47. Henri Barbusse: TŰZ. Negyedik kiadás.
48. Mátilde Serao: A LEVÁGOTT KÉZ.
49. Harbou: A TITOK. Fantasztikus regény.
50. Heinrich Mann: DIANA. Assy hercegnő regénye.
51- Anatole France. KOMÉDIA.
52. Anatole France: PÉTERKE.
53. Anatole France: A KIS NOZIÉRE.
54. Henri Barbusse: VILÁGOSSÁG.
55-57. Bierbaum: KAKUK HERCEG. (Három kötet.)
58. Ujvári Péter: ASTARTE TEMPLOMA.
59. Semlak: KANCSUKA. Második kiadás.
60. Pierre Louys: MEZTELENORSZÁG. Illusztr. kiadás.

Kaphatók minden könyvárusnál, vasuti állomásokon, dohánytőzsdékben és a Kultura könyvesboltjában: Budapest, VI. Teréz-körut 5

OSZK